# Ikinyarwanda – Amashuri yisumbuye

## Umwaka wa 6

Igitabo cy'umunyeshuri

DRAKKAR

**Inzu y'ubwanditsi**
Drakkar Ltd
Po Box 4435, Kigali, Rwanda
Website: www.drakkarworld.com

©Drakkar Ltd

**Abanditse iki gitabo**

MURERA Jean-Marie Vianney
HAGUMUBURAME Joseph
NTIZIHABOSE Jean Napoléon
MIHANGA Alphonse
VUGUZIGIRE Patrice
UMUKUNZI Eric
UBAYIMFURA Providence

**Cyatangajwe ubwa mbere mu mwaka wa 2017**

Uburenganzira bw'umwanditsi bugomba kubahirizwa. Birabujijwe gufotora iki gitabo, cyangwa gukoresha ibihangano birimo mu gihe icyo ari cyo cyose utabifitiye uburenganzira bw'Inzu y'Ubwanditsi Drakkar Ltd. Umuntu wese uzarenga kuri aya mabwiriza azahanwa n'itegeko (Itegeko Nº 31/2009 ryo ku wa 26/10/2009 kuva ku ngingo ya 195 kugera ku ya 197).

ISBN 978-99977-49-18-5

**Uwatunganyije igitabo**

MURUNGA Paul

**Icapiro**
English Press Ltd

# Ishakiro


Iriburiro .......... i
Ibimenyetso nyobozi .......... iii

**Umutwe wa 1A: Umuco nyarwanda .......... 1**
Igisigo nyabami: Ukwibyara .......... 1
Ubuvanganzo nyabami .......... 34
Umwandiko: Igitero cy'umunsi w'inyana .......... 40
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa mbere A .......... 45
Isuzuma risoza umutwe wa mbere A .......... 45

**Umutwe wa 1B: Umuco nyarwanda .......... 49**
Umwandiko: Ubukwe mu muco nyarwanda .......... 49
Ibinyazina .......... 56
Ikinyazina nyereka n'ikinyazina mbanziriza .......... 58
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa mbere B .......... 60
Isuzuma risoza umutwe wa mbere B .......... 61

**Umutwe wa 2: Uburinganire n'ubwuzuzanye .......... 63**
Umwandiko: Uburinganire n'ubwuzuzanye mu muco nyarwanda .......... 63
Ikinyazina ngenga n'ikinyazina ngenera .......... 67
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa kabiri .......... 71
Isuzuma risoza umutwe wa kabiri .......... 72

**Umutwe wa 3: Ubuzima .......... 75**
Umwandiko: Indwara z'ibyorezo .......... 75
Imbwirwaruhame .......... 79
Ikinyazina ngenera ngenga n'ikinyazina ndafutura (ndasigura) .......... 81
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa gatatu .......... 86
Isuzuma risoza umutwe wa gatatu .......... 87

**Umutwe wa 4: Umuco w'amahoro ........................................................ 89**
Umwandiko: Gukumira no kurwanya jenoside ........................................................ 89
Ikinyazina kibaza n'ikinyazina mboneranteko ........................................................ 93
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa kane ........................................................ 96
Isuzuma risoza umutwe wa kane ........................................................ 97

**Umutwe wa 5: Iterambere ........................................................ 100**
Umwandiko: Mahoro akungahara ........................................................ 100
Ikinyazina nyamubaro n'ikinyazina mpamagazi ........................................................ 104
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa gatanu ........................................................ 107
Isuzuma risoza umutwe wa gatanu ........................................................ 107

**Umutwe wa 6: Imiturire ........................................................ 111**
Umwandiko: Akamaro k'imidugudu ........................................................ 111
Uturemajambo tw'inshinga ........................................................ 115
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa gatandatu ........................................................ 123
Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu ........................................................ 123

**Umutwe wa 7: Ubwikorezi ........................................................ 128**
Umwandiko: Uruhare rw'ubwikorezi mu iterambere ........................................................ 128
Umwandiko ntekerezo ........................................................ 131
Uturemajambo tw'inshinga twungirije ........................................................ 133
Ingirwanshinga ........................................................ 141
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa karindwi ........................................................ 144
Isuzuma risoza umutwe wa karindwi ........................................................ 145

**Umutwe wa 8: Ubukoroni ........................................................ 149**
Umwandiko: Rugigana n'ingoma ye ........................................................ 149
Inkuru ndende ........................................................ 157
Ururimi n'ubwumvane ........................................................ 167
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa munani ........................................................ 171
Isuzuma risoza umutwe wa munani ........................................................ 172

**Umutwe wa 9: Ibidukikije ........................................................ 177**
Umwandiko: Amazi n'amashyamba ........................................................ 177
Imiterere y'iby'indimi mu Rwanda ........................................................ 181
Inshami z'Ikinyarwanda ........................................................ 184

Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa kenda ........ 186
Isuzuma risoza umutwe wa kenda ........ 186

**Umutwe wa 10: Ibiyobyabwenge ........ 190**
Umwandiko: Ingaruka z'ibiyobyabwenge, imungu y'ubuzima bwacu ........ 190
Inyandiko z'ubutegetsi: Ibaruwa n'umwirondoro ........ 196
Amatangazo n'ubutumire ........ 206
Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa cumi ........ 209
Isuzuma risoza umutwe wa cumi ........ 210

**Imyandiko y'inyongera ........ 213**

**Inyunguramagambo nshya ........ 232**

**Inyandiko n'ibitabo byifashishijwe ........ 238**

**Imbuga nkoranyambaga ........ 240**

## Iriburiro

Muri iki gihe mu Rwanda, uburyo bw'imyigire n'imyigishirize bushingiye ku munyeshuri. Iki ni kimwe mu bitabo bijyanye n'ubwo buryo, kigomba kwigishwa mu mwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye. Cyanditswe ku buryo giha abanyeshuri ubushobozi bunyuranye bwatuma bitwara neza ku isoko ry'umurimo, kikanabategura kandi gushobora gukurikira amashuri makuru no kwirwanaho mu buzima busanzwe.

Iki gitabo cyanditswe ku buryo kigufasha kugira n'ubundi bumenyi nsanganyamasomo mu nzego zinyuranye zijyanye n'ubuzima busanzwe bwa buri munsi mu Rwanda no ku isi yose muri rusange. Harimo imyitozo ituma ugira uruhare mu myigire yawe. Harimo ubumenyi fatizo bwatuma wiyungura ubwenge mu bumenyi ngiro, ukikemurira ibibazo, ugasabana n'abandi, ugashobora gusobanura ibyo wiga no guhanga udushya, ushungura ibitekerezo, utamira bunguri gusa ibiri mu gitabo cyangwa ibyo ubwirwa n'umwarimu. Iki gitabo kizagufasha gukura mu bitekerezo no gushobora kwisobanura nk'umuntu wize koko.

Iki gitabo kandi kizagufasha cyane gukora imyitozo yawe bwite, gukorera mu matsinda no gukora ubushakashatsi bunyuranye. Bityo rero, urasabwa gukora imyitozo yose ikubiyemo kuko ari ingirakamaro cyane. Hari byinshi umunyeshuri yigira kuri bagenzi be mu ishuri. Ni yo mpamvu, imyinshi mu myitozo ikubiyemo igusaba kujya impaka wungurana ibitekerezo na bagenzi bawe, ukorera mu matsinda manini cyangwa mato. Indi myitozo irimo izagusaba gukora ubushakashatsi mu nzu z'isomero, kuri interineti cyangwa wifashisha itangazamakuru rinyuranye.

Iki gitabo kizagufasha gushungura ibitekerezo wumvise cyangwa wasomye uko bikwiye ugaragaza ko wasobanukiwe n'ubutumwa. Kuvuga udategwa, utanga ibitekerezo bigaragaza uko wumva ibintu kandi utanga ingingo zishyigikira cyangwa zivuguruza ibitekerezo by'abandi ku nsanganyamatsiko zinyuranye. Gusoma udategwa inyandiko zinyuranye, inkuru zishingiye ku biriho cyangwa ibihangano, no kumva insanganyamatsiko z'ingenzi, ibitekerezo, ibyabaye, abavugwa mu nkuru n'uturango tw'ururimi rwakoreshejwe. Gusesengura no gutandukanya ingeri zinyuranye z'ubuvanganzo nyabami. Guhanga imyandiko irambuye ku nsanganyamatsiko zatoranyijwe ukurikiranya neza ibitekerezo no guhanga wigana ingeri zinyuranye z'ubuvanganzo. Kwandika ibitekerezo byawe ku buryo bufututse no guhitamo ibyo uvuga n'uburyo ubivugamo bitewe n'icyo ugamije n'abo ubwira. Kuyobora no gutegura ibiganiro mpaka. Gusesengura imiterere y'ururimi no gukoresha uko bikwiye ubwoko bunyuranye bw'amagambo mu nteruro.

Iki gitabo k'Ikinyarwanda kigabanyijwemo imitwe icumi ikubiyemo insanganyamatsiko zivuga umuco nyarwanda, uburinganire n'ubwuzuzanye, ubuzima, umuco w'amahoro, iterambere, imiturire, ubwikorezi, ubukoroni, ibidukikije ndetse n'insanganyamatsiko y'ibiyobyabwenge.

Izo nsanganyamatsiko zizagufasha kugira ubukesha ku ngingo zinyuranye ari zo: ubukwe bwa kinyarwanda, uburinganire n’ubwuzuzanye mu muco nyarwanda, ingaruka z’indwara z’ibyorezo n’ingamba zo kuzirinda, kurwanya no gukumira jenoside, guhanga umurimo, akamaro k’imidugudu, ubwikorezi mu iterambere, ingaruka z’ubukoroni, akamaro k’amazi n’amashyamba ndetse n’ingaruka z’ibiyobyabwenge mu iterambere.

Insanganyamatsiko y’umuco nyarwanda kandi izagufasha kurondora ingeri zinyuranye z’ubuvanganzo nyabami no gusesengura ibisigo nyabami n’ibitekerezo by’ingabo. Uzasesengura kandi n’ingeri y’ubuvanganzo nyandiko n'inkuru ndende.

Iyo myandiko kandi izagufasha no kwiga ubundi bumenyi bw’ururimi mu Kinyarwanda; ibinyazina, imbwirwaruhame, inshinga, ingirwanshinga, ihimbamwandiko ntekerezo, ururimi n’ubwumvane, imimaro y’ubwumvane, imiterere y’iby’indimi mu Rwanda, inyandiko z’ubutegetsi (ibaruwa n’umwirondoro), amatangazo ndetse n’ubutumire.

Hakubiyemo imyitozo izagufasha gusesengura iyo myandiko no kwiyungura andi magambo ukora imyitozo yo kuzuza amagambo mu nteruro, guhuza amagambo hakoreshejwe utwambi, gushaka amagambo mu binyatuzu... Harimo kandi imyitozo izagufasha guhanga imyandiko inyuranye, kuvugira mu ruhame no gusesengura ikibonezamvugo gikubiyemo. Iyo myitozo ikubiyemo iteye ku buryo iguha uruhare runini mu myigire yawe igutoza gukora ubushakashatsi bunyuranye nko gusoma ibitabo bitandukanye byagufasha gukora imyitozo ikubiyemo, kubaza abakurambere muturanye kugira ngo baguhe ibitekerezo ku nsanganyamatsiko zikubiyemo zo kujyaho impaka na bagenzi bawe mwungurana ibitekerezo. Muri iyo myitozo kandi, hari izagusaba gutekereza ku buryo bwimbitse, guhanga udushya, ubufatanye na bagenzi bawe mukorera hamwe, ndetse n’indi izagufasha gukomeza kwiyungura ubwenge n’igihe utari ku ishuri.

Iki gitabo kandi cyanditswe ku buryo kikorohera mu kugisoma hakoreshwa ibika, gukurikiranya ibyigwa neza hagaragazwa imitwe n’ibikubiye muri buri mutwe, bihabwa nimero cyangwa bigaragazwa ku buryo bwihariye. Hari kandi ibimenyetso bikugaragariza imyitozo inyuranye.

Mu mpera z’igitabo hari ibisobanuro by’amagambo akubiye mu myandiko atondetse yubahirije itonde ry’Ikinyarwanda, uhuye n’ijambo rikugoye mu kuribonera igisobanuro, wareba niba utarisangamo uramutse utarisanzemo ukifashisha inkoranyamagambo. Hari kandi n’imyandiko y’inyongera izagutoza kwisomera ndetse n’ibitabo n’imyandiko byifashishijwe byagufasha kurushaho kwiyungura ubumenyi.

Muri make, iki gitabo kizagufasha kumenya ubukungu bw’umuco nyarwanda binyuze mu buvanganzo ndetse no gusesengura imiterere y’Ikinyarwanda bityo ukarushaho kugikunda no kugikundisha abandi.

## Ibimenyetso nyobozi

| Ikimenyetso | Ibisobanuro |
|---|---|
| | Iki kimenyetso kikwereka umwitozo wo gukorera hamwe mu ishuri babiribabiri. |
| | Iki kimenyetso kikwereka umwitozo wo gukora wowe ubwawe ku giti cyawe. |
| | Iki kimenyetso kikwereka umwitozo wo gukorera hamwe mu ishuri ryose mwungurana ibitekerezo cyangwa mujya impaka. |
| | Iki kimenyetso kikwereka umwitozo wo gutekereza ku buryo bwimbitse. |
| | Iki kimenyetso kikwereka umwitozo wo kwandika. |
| | Iki kimenyetso kikwereka umwitozo w'isuzuma risoza umutwe. |
| | Iki kimenyetso kirakwereka umwitozo w'ubushakashatsi mu nzu y'isomero ku bijyanye n'ikibonezamvugo cyangwa ubuvanganzo. |

# 1A Umuco nyarwanda

## Igisigo nyabami: Ukwibyara

Ukwibyara gutera ababyeyi ineza,
Batambira b'ineza,
Munozandagano wa Nsana ya Buhanzi,
Mukuva iwa Nyamuhanza,
Muhanuzi wadutsindiraga amahano,
Muhumuza, Umuhozi
Waturiha ibyo yagurwa i Kiganda
Kigeli cya Ngerekera.
Uko muturuka isoko imwe,
Ni ko musangiye ingeso:
Muri Imisumba yo ku Rusumamigezi

Kwa Gisanura amasugi yanyu
Azira igisasa
Mwarashatse birabakundira,
Mumera amaboko arabakamira
Inka mukoye mu Byaguka
Zitugwiririza imihana
Imfura nzima isubiza ku izina rya se,
Basanganizwa b'impundu.
Yakura impuha
Mpangarijekure
Ya Mwuhirakare we, Mukanganwa
Yari yagishiye i Bunyambo Nyarume;
Rumeza nyiri uburezi
Buzamagana amacwa,
Aca inka mo amaziri,
Mazina ya Gasenga
Adusendera imisaka ya Rusenge
Mwahonotse mwese.
Kurya mucurwa n'inyundo ziramye
Muri abarenzi
Bo mu mirinzi ya Cyarubazi
Abanyakirima muzira icyangwe mu minwe
Mwameze ibiganza bitatugwabiza
Mugira amaguru atugabira
Abagabe b'i Ruganda
Mwitwa ingendutsi
Mwatubereye imbyeyi n'imazi,
Muri Abami b'akamazi
Tuzi icyo mwamaze.
Muri imanzi z'uburezi
Muri ibirezi byamye i Buriza na Buremera
Muri abaremere b'i Tanda
Muri abature b'i Tenda
Muri abo ku isi itengerana
Ku Rutambamitavu,
Muri intwari zitarutana,
Muri bene iteka ritahava,
Muri bene umutungo mwiza
Mwaraduhatse muraturemaza,
Mutwubakira amarembo y'intungane
Tubita intura Rwanda
Nta byikamize urakimana
Wadukamiye amata angana imvura,

Ntitugira umuvuro
Tubyuka dusenga
Ugasukiranya urugwiro
Sango, ba so na ba sogokuru,
Bakwangiye isange
Ngo abazakwanga
Uzabakuze umusanzu n'umuganda,
Abagusigaranye imbuto n'intanga
Bakuraze izi ntarama
Zo ku Rutambamyato
No ku Rutambabiru
Kwa Matungiro mu Ntaho ndende
Data Cyilima nyiri Ikinguge
Kigirira cyo mu nzeru,
Mazina yarakwigeze
Ngo urabe mugenzi we
Ngo uzarasanire ingoma nka we,
Uzagabe nka Gisanura,
Uzadusubiranye uko wadusanze
Ny'ebisu by'emisango
Umugabekazi waduhekeye
Aduhaka nk'umugabo
Ntidusunikwa mu rugo rwa Mudasobwa
Yadutunze nka Nyiratunga
Nacuriye n'amahari
Nzi ko mutazacibwa inka:
Duhorana incungu,
Mucana umuriro utazima
Muri inzungu za Bwima
N'iwa Bwagiro ku Buyumbu.
Nimugarishye mwaraganje
Mwagagaze mukuze uruharo
Umwami uhawe uruharo
Arwigiza imbere.
Mwambereye igisaga
Ntimugira igisasa,
Mbasenge rero mwese.

**CYILIMA I Rugwe**

Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza
Mureke abanze
Nabanze Muhongerwa

Muhoranampongano
Buhoro buzira igihunga
Buhatsi bw'impundu n'imposha,
Samukuru wa Samukondo
Mukozi wa Rugwizabisiza
Nyamugisha
Wanduraga imigisha y'abandi Bami
Yasanze bahinze arasarura.

**KIGELI I MUKOBANYA**

Mukobanya ni we mukuru
Na we musenge musagurire
Mumuhe urubanza
Mureke abanze
Nabanze mugabo mu nka
Nyirazo azirimo
Bazigana ingoma
Bazigura se ku ngoma,
Bazindukira intambara
Bitambara nyiri urutete
Uwatanyaga umunyabutatu
Umushi yatambitse ingabo mu nzira
Mumuhe rugari atambe imyato
Mumuhe agasongoro k'ubugabo
Agira umusango w'ingoma
Mu Musandura yaraharindiye
Arinduza Umugoyi.

**MIBAMBWE I SEKARONGORO I MUTABAZI**

Gisampfuke, umurasanyi
Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza
Mureke abanze.
Nabanze Mabarabiri
Nkovu imbere, Mbogoye
Nyiri imbuga mu mbone
Rutsinda, nyiri urutsike
Rwatuvira mo urutsiro
Adutsindira inzimu
Kizimiza, Nzogoma
Rugasira rwarasanaga mu nka za se.
Amahindu azihungiye
Arazihumbiririza

Rutukuzandoro, umwami w'intwari
Mumuhaye ubugabo
Mumuhingure ingoma
Mu murongo uje
Yarwaniye Nyamurunga.

**YUHI II GAHIMA**

Gahima, Mihayo y'ingoma
Na we musenge musagurire,
Mumuhe urubanza
Mureke abanze
Nabanze wa Mukundwa
Wa Mukomeza w'inkuna
Wa mwami wo mu Makungu
Mutoramakungu, Rwinkindi
Nkomyerume ya Misaya
Wadusendera inkundwakazi ya Nkozurugendo
Uwo ni inyamibwa mu ntwari
Zamuhaye ubutware
Zimuterekaho imfizi ya Bicaniro
Ngo azabacira imihigo.

**NDAHIRO II CYAMATARE**

Nce abami urubanza
Mbasenge bose
Na we musenge, musagurire,
Mumuhe urubanza
Mureke abanze,
Nabanze Bugiri, umwigire,
Wagira ingoma z'ingombe
Ngo afite umugombozi.
Atanga ibyo atunze
Atega ibizaza ngo azigire Ndoli
Ndahiro aruhira
Ngo Rubyukiranyangoma nabyukire,
Nabyukuruka yinikize inka
Zitaretsa ntiziranze
Ngo yaziziburiye imoko.

**RUGANZU II NDOLI**

Kibabarira, wa Mwami
Watugirira ibambe.
Avuye iw'abandi

Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza
Mureke abanze
Nabanze Gacamukanda
Bicuba, umuci w'inzigo
Nyabuzima, umuzimurura
W'ibyari byazimiye;
Umuzahura w'ibyo asanze
Nyamushinga aturasanira ubutazadushira,
Yica abanzi barashira.
Cyungura umwami wo ku Cyuma
Azanye Cyubahiro
Yitwa Kihabugabo.
Karuhura we yarushwa ate
Ko yahoreye se ashishikaye,
Ingabo ye akayagagaza mu Bugara?
Umuganda akawigiza mu rumira
Bagabo aho mutaragera
Uwo mugabo mwamugera nde?

**MUTARA I NSORO II SEMUGESHI**

Ngabo yica ingome
Na we musenge musagurire
Mumuhe urubanza
Nabanze Rwirabanzarwe
Wa mwami w'i Butazika, Nzogera
Wa mwami w'i Butazika, Nyonga,
Nyiri inyumba, Munyundo.
Nyunga ya Ruganzu
Wa mwami wahabwa Karinga
Akayambika karindwi
Mirindi shebuja wa Nyamiringa,
Ruyenzi rwasiye
Isugi yo mu Byanganzara
Ntimwamuzimba ubugabo

**KIGELI II NYAMUHESHERA**

Bugabo burimo ubugongo
Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza,
Mureke abanze
Nabanze Umwami w'i Shunga
Nyiri ishya ry'inka n'ingoma
Nyiri ingabo itagwabiza Mucuzi

Nyiri icumu ryica Abahunde
Nyiri iminyago cumi
Yari acaniye
Imbere ya Bwambaramigezi
Mudasongerwa ari ku isonga y'ingabo
Muhundwa ingoma yahawe
Yarayihunze ayinyagira ibihumbi.

**MIBAMBWE II SEKARONGORO II GISANURA**

Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza,
Mureke abanze
Nabanze Nyamugenza
Umwami w'i Muganza,
Rugabishamaguru
Maboko atanga atagabanya
Bwobabuke, Bwanzabuke,
Burega bwa Mutima ,
Yari atetse imbere ya Mwumba
Cyubahiro amahanga yamutinyiye ubugabo
Ubwo akangiye icyanya
Cyanwa azanye ikeyi
Inkoni zimwasa agahama.

**YUHI III MAZIMAPAKA**

Gashirabwoba wa mwami
Mukuraho ubushongore n'ubushami
Na we musenge, musagurire,
Mumuhe urubanza
Mureke abanze.
Nabanze Kamarampaka, Mudahakana
Muhakanaguhonga
Muhanankamwa
Mukanza, umwami w'Abakaraza
Yakandagiye Nyiri i Nkoma
Yamwikoreje
Amukura ku ngoma
Ngo mbahe yari yubatse
Mu bitwa bya Muhima
Umuhinza wari uhanze
Yuhi aramuhangamura.

**CYILIMA II RUJUGIRA**

Ruhungurabirwa,
Ruhakamiryango
Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza
Mureke abanze
Nabanze Rwezamariba
Murerampabe, Bihubi
Ruhugukira mbare rwa Kibonwa
Wa mwami wa Gisanura na Gisago
Rusagurirandekezi
Mutazimbwa yica Mazuba
Arimburirako inzigo
Muzigirwa, ibindi bihugu
Yabizimbye ubugabo
Abizingazingira rimwe.

**KIGELI III NDABARASA**

Ya ntwari y'igisaga, sogokuru,
Se w'ababyazi bawe bombi
Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza
Mureke abanze
Nabanze Nyemazi
Rwemarika rwa Munyagampenzi
Watunyagira impenda
I Bugabe bwa Muruzi
Uruzi izi ngoma zigeze ku ijana
Abakoni barakuya
Iminyago ya Rusumbamitwe
Ntizirava inyuma
Iza Mirego ya Bugabo.

**MIBAMBWE MUTABAZI SENTABYO**

Rugababihumbi
Na we musenge, musagurire
Mumuhe urubanza,
Mureke abanze
Nabanze Ruhanga rutsinda amahanga,
Umudahinyuka, Umutanguha
Mutambisha batimbo
Mutandi wa Birasana
Sabuhanzi, Umuhangurabashonji
Buriza burese ubugabo

Yahanuye Nsoro,
Atunyagira inka i Bwongera,
Yongeramo n'izo mu Bugote
N'izo yavana mu Bwiriri
Bwimba bwa Misakura.

**YUHI IV GAHINDIRO**

Sohoringoma so wawe
Na we musenge  musagurire,
Mumuhe urubanza,
Mureke abanze.
Nabanze Zingazinywe
Shoza yuhire,
Rwuhanyanzira
Mazina, Maza
Yica Nyiri u Buzi
Nyina amuzana aho mpiri
Abo bahinza yabateyemo umukenya
Ntawacaniye
Ntawasize akana,
Yuhi abacukuza umuriro
Micomyiza umuci w'inkamba
Umurasanira w'ingoma
Yayanganiye n'amahari
Ayinyagira amahanga
Aho yaherewe iminyago irishya.

**MUTARA II RWOGERA**

Aho ga nawe Nsoro mu bo nsenga
Sinagusiga inyuma!
Uri Biyamiza mu nzoza,
Ruziga, nyiri ibizinzo by'inka
Nyiri inkoni za Rusugi na Rusanga
Ushubije ku gihe cya Ruyenzi:
Ko wandikiye ubutwari
Ukiri muto
Ukaba uhotoye uruti
Ukiri umutavu
Nugera mu za bukuru
Wabaye ubukombe Serukiramapfa
Amahanga atagukeje kare
Azagukirira he?
Kavunanka
Ugumye uvunye unyumvire

Wumve ayo nkuvuga
Nkwiture ineza!
N'ingoma yawe yandajeho umuzindu
Ngo kare kare
Bakurire umwami ubwatsi
Umwogabyano ahaye Rwogera
Sinijanye, sinabajije
Ineza yawe intaha mu nda
Ababuzaga ge nari namenye
Ge wagusanganiye
Nsusurutse, Sango
Ndora usagurira rubanda rwawe
Ko amatwi yumva byiza,
Ko amaso abera kubona!
Ge wasanze ingoro y'umwami
Isetse, isusurutse
Isa n'ingwa yera!
Nsanga umwami mu ijabiro
Ari umutaho w'ijuru
Atamuye inzobe
Asa na Nzobe ikeye
Burakenkemura
Ngira imandwa nari nsanganywe
Ngira n'izo nshubije ku mutwe
Iyo myishywa ndayitambana
Sinatendwa mu mbare
Ubu Rukanira ntungire urukara
Winyita impezi
Si ndi uwo guhera
Winkeka ubutati
Sinagaye umutungo w'umwami!
Ni uruharo rwambereye ikibuza!
Amage yo guhora mpingiriza arantinza
Isuka yinkura ku ngeso
Nimumburane!
Amaganya ntabangikana n'amagambo y'Imana!
Wandize iyi manga,
Mana ibamburwa n'izindi
Imana yamaze amazinda
Nzigama ikoro ryawe
Nzi ko ndi umunyarukano
Nzigama n'impuhwe zawe
Zirimo urukundo n'urukumbuzi rwinshi

Bukombe bwa Mukanza
N'ubwo natebye
Sinatakaje imbare yawe
Sinata umwanya
Ntiwandobanuye mu nyuma
Mu mbare ndi uw'imbere
Ndi umupfumu wa Nyamurorwa
Mpora nkwereza nkaburengwa
Abo turata narabarushije
Abahayi b'ishyanga narabahojeje
Ngira impaka umwami umpatse,
Mpakanya Rubyutsa
Ikinyoma kiramuhera
Umurundi twahize
Yuhi ancira imihigo
Mutimbuzi Nyiri i Ntora
Yica Mutaga,
Intiti zo kwa Mutaga ndazitetereza.
Nihanure amahanga
Nyabwire rwose ntazampaka
Nzi ko barindiye ku busa
Urabahungure ubuhake
Izo mpezabwoko
Ntibagira amavu
Ntibagira amajyo
Ntibagira imbuto izaberera
Bararumbije
Bokamwe n'umuvumo n'umwikomo,
Yuhi abakomye ku ngoma
Nce abami urubanza.
Nicariye inkoni
Nkomere nkomereho
Ndagiye imfizi itari ubwoba
Iziri ubwoba zirayihunga
Iziyishyamiye irazishyambya
Irashyira ku mutima zigatemba
Imfizi ya Kirira
Yarazuriye irazirambika
Biru b'imirama
Muhimbye imiriri
Muvugirize imirenge
Turamye iyi ngoma yacu
Yogomoroje imihana

Mbasenge mwese, murasigiye
Ntimuvuka igisumbane
Muri Abagabe b'i Bukomasinde na Busakarirwa
Ngizo impundu mbahaye
Nzihaye abageni b'i Ngange
No mu Bugamba n'Abanyakayanza
No mu Nyazi za Kavumu
Zatubyariye Imfizi n'insumba
Mugasanura iyi miryango
Mpumurize Nyamarembo
Induba nzivuze
Nzigeze i Butara kwa Nyirantare,
N'iwa Ntagawe mu mirinzi ya Kinyoni,
Muragahorana uruyundo
Rubyara izi nyonga
Izi nyundo zejeje imana
Ko muhora mubyarira ingoma
Mukazayibyirurira.

*Bifatiye ku byavuye mu gitabo k'Ikinyarwanda, umwaka wa Gatandatu, 2008, urup. 18-24*

## I. Inyunguramagambo

### A. Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku bisobanuro by'amagambo akurikira

1. **Batambira:** biva ku nshinga gutamba ari byo bivuga kubyina kubera ibyishimo. Aha bivuga abishimiye ibyiza byabaye, inkuru nziza.
2. **Munozandagano:** iri ni ijambo ry'inyunge
   - Kunoza: gutunganya
   - Indagano: umugambi; umurage
   - Munozandagano: utunganya, ukurikiza umurage w'iwabo.
3. **Nsana:** biva ku nshinga "gusana" bivuga gusubiranya ibyari byasenyutse. Nsana uvugwa ni Yuhi IV Gahindiro.
4. **Buhanzi:** umwami ukuze, ufite uruhara.
5. **Nyamuhanza:** i Runda rwa Kajara mu Ndorwa. Umurwa wa Kigeli III Ndabarasa.
6. **Muhanuzi:** umuntu uzi gushishoza akareba neza imigendekere y'ibintu.
7. **Amahano:** ibyago.
8. **Muhumuza:** uwatanze amahoro, ihumure.
9. **Umuhozi:** uwahoye (guhora) abanzi.
10. **Kigeli cya Ngerekera: ni Kigeli cya Nyirangabo nyina wa Ndahiro II.**
11. **Ingeso:** imico, amatwara.

12. **Imisumba:** abantu b'ikirenga.
13. **Ku Rusumamigezi:** ku Ijuru rya Kamonyi.(Ni ukuzimiza). Ni ahantu hirengeye amazi atemba mu mabanga yose.
14. **Amasugi yanyu azira igisasa:** abagore banyu ntibajya babyara ibigwari, ibyangwe.
15. **Mu Byaguka:** ni i Gisanze ho mu Karere ka Huye aho nyina wa Mutara II Rwogera yavukiye. Kwagura no gusanzura bivuga kimwe.
16. **Mpangarijekure:** guhangaza ni ugutegereza igihe kirekire.
17. **Nyiri uburezi:** uwavutse neza agahabwa impano nziza.
18. **Buzamagana amacwa:** uzadukiza imize, ibyago byokamye Igihugu.
19. **Amaziri:** amata adashobora kuvura, acikagurika. Bavuga ko inka ikamwa bene ayo mata bayihumanyije. Aca inka mo amaziri: atuma inka zikira ubuhumane bw'abanyamahanga ba Nsibura Nyebunga.
20. **Gusenda imisaka:** ubusanzwe ijambo "gusenda" rikoreshwa bashaka kuvuga kwirukana umugore. Aha gusenda imisaka bashaka kuvuga "kuvana abantu mu bwirabure".
21. **Ya Rusenge:** y'i Bugamba.
22. **Mucurwa n'inyundo ziramye:** mubyarwa n'ibihangange.
23. **Abarenzi:** imfura zisingizwa.
24. **Mu mirinzi ya Cyarubazi:** mu miko ya Rwamiko.
25. **Muzira icyangwe mu minwe:** nta mwete muke mujya mugira mu mikorere.
26. **Mwameze ibiganza bitatugwabiza:** mufite amaboko adutunze.
27. **Ingendutsi:** abagenda bikabahira (ku rugamba) abantu b'ingirakamaro.
28. **Abami b'akamazi:** abami b'ingirakamaro.
29. **Imanzi z'uburezi:** intwari zitagira uko zisa, nziza (ku mubiri).
30. **Ibirezi byamye:** imfura zisingizwa.
31. **Muri abaremere b'i Tanda:** ibihangange by'i Tanda (ruguru ya Muhazi).
32. **Ku isi itengerana:** i Gasabo (bivuga ku gisabo kuko bagicunda, ni ko gutengerana).
33. **I Rutambamitavu:** aho inyana zitamba, zisimbagurika. Ni ahantu hakize, hari umutungo.
34. **Bene iteka ritahava:** abatanga itegeko ntirikuke.
35. **Nta byikamize urakimana:** ibyikamize bivuga umwaga w'inka yanga gukamwa. Hano biravuga ko mu gihe yagiye ku ngoma nta rugomo cyangwa amahane byabayeho, abantu bari mu munezero.
36. **Ntitugira umuvuro:** nta hagarikamutima dufite kuko dushyigikiwe.
37. **Sango:** Buhungiro; umuntu ukenewe abandi bisunga.
38. **Isango:** biva ku gusangira. Bivuga ko abakurambere be banze ko hagira undi basangira Igihugu, basangira ubutegetsi.
39. **Gukuza umusanzu n'umuganda:** gusenyera umuntu.
40. **Abagusigaranye imbuto n'intanga:** abaguhaye kuzabyara, kuzororoka.
41. **Bakuraze izi ntarama:** baguhaye umurage w'izi nka zigukamirwa.
42. **Ku Rutambamyato:** ku Kinanira.

43. **Ku Rutambabiru:** i Ngoma.
44. **Matungiro:** utunze byose (umwami).
45. **Mu ntahondende:** i Muremure.
46. **Data:** ntibivuga se umubyara, ahubwo ni nk'igihamagaro cyo kwaka umutegetsi w'ikirenga.
47. **Nyiri Ikinguge:** ni ukuvuga se wa Kigeli cya Nyanguge. Nyanguge ni umugore wa Cyilima I Rugwe akaba nyina wa Kigeli I Mukobanya.
48. **Kigirira cyo mu nzeru:** umwigire, uwigize igihangange ubwe nk'uko inzuzi, indagu zari zarabyemeje.
49. **Mazina:** uhagarariye umuryango.
50. **Yarakwigeze:** yaguhaye kuba intwari nka we ntuzamutenguhe.
51. **Uzagabe nka Gisanura:** uzagabe imisozi unyaze abandi bami nk'uko Gisanura yabigenjeje.
52. **Ny'ebisu by'emisango:** iyi ni imvugo ya kera cyane bita urunya Cyilima. Aha bivuga umuntu ufite indoro ibengerana, ibikorwa bihanitse by'agatangaza.
53. **Umugabekazi waduhekeye:** ni Nyiramavugo II Nyiramongi nyina wa Mutara II Rwogera.
54. **Aduhaka nk'umugabo:** adutegeka nk'umugabo. Biributsa ko Nyiramavugo Nyiramongi ari we wategekaga Igihugu kuko Rwogera yari akiri umwana.
55. **Mudasobwa:** umuntu utagira amazinda, utibagirwa, utibeshya.
56. **Nyiratunga:** ni Nyirayuhi IV Nyiratunga nyina wa Yuhi IV Gahindiro akaba nyirakuru w'utuwe igisigo (Mutara II Rwogera). Na we yategetse kigabo mu gihe Gahindiro yari akiri umwana, hanyuma yamara gukura akamwegurira ubutegetsi.
57. **Nacuriye amahari:** nateze n'amahari nagiye impaka n'ababarwanya turatega (tugirana intego).
58. **Nzi ko mutazacibwa inka:** nzi ko mudateze gutsindwa n'amahanga ngo bitume mutanga ibyiru (impongano, ibihano).
59. **Duhorana incungu:** mutubereye abatabazi. Ni mwe muducungura muturinda ibyago.
60. **Mucana umuriro utazima:** umuryango wanyu urakomeye, uhora wiyuzukuruza intwari. Ikimenyetso k'ibyo ni uko i Bwami hari umuriro utazima.
61. **Muri inzungu za Bwima:** muri imana z'i Bwima.
62. **Bwagiro:** buhungiro (aho umuntu yagira, ahungira umukeno).
63. **Buyumbu:** Bumbogo. Bumbogo ni umurwa w'ubuhungiro.
64. **Nimugarishye mwaraganje:** nimugabe amashami hose mwaratsinze.
65. **Mwagagaze:** mukube amahugu.
66. **Uruharo:** ubundi bivuga umubyizi, aha bivuga amahugu abami bigaruriye. Uko umwami yigaruriye Igihugu ni uruharo aba atuye.
67. **Mwambereye igisaga:** narabitegereje nsanga mufite ubwiza buhebuje.
68. **Mbasenge:** gusenga hano bivuga gusingiza.
69. **Muhe urubanza:** muhe ijambo.

70. **Muhongerwa:** aha si izina bwite, ni izina risingiza Cyilima rivuga ko akwiye amaturo.
71. **Buhatsi bw'impundu n'imposha:** utunze kandi agatanga ibyishimo n'ituze.
72. **Samukuru wa Samukondo:** igihangange gikomoka kuri Samukondo. Uyu Samukondo ni Nsoro I Samukondo sekuru wa Cyilima I Rugwe.
73. **Rukwizabisiza:** uwatumiye inka ziba nyinshi mu Gihugu zigakwira ibisiza.
74. **Kwandurura imigisha y'abandi bami no gusarura bahinze:** ibi ni amarenga.
75. **Mugabo mu nka nyirazo azirimo:** aya magambo ni amarenga ashaka kuvuga ko Mukobanya ataraba umwami yahagaze mu ngabo za se akazirwanirira kandi se akiriho.
76. **Bazigama ingoma:** umurengezi w'ingoma ayibuza kunyagwa n'abandi (abanyamahanga).
77. **Bazigurase ku ngoma:** yahagaze kuri se bateye mu mahanga. Yaramurwaniriye.
78. **Bazindukira intambara:** ni umuzindukira kurwana. Abyuka iteka abyukiye kurwana.
79. **Bitambara nyiri urutete:** umurwanyi utwara icumu. Urutete ni uruti rw'icumu, hano ariko bikavuga icumu ryose. Icumu rya Mukobanya ryitwaga Nsinzumusazi.
80. **Uwatanyaga:** uwicaga (gutanya). Si ukwatanya.
81. **Umunyabutatu:** uwambaye urubindo. Wari umwambaro w'Abashi. Kari akantu banyuzaga hagati y'amaguru n'ikibuno bakagashumikira mu rukenyerero.
82. **Nimumuhe rugari:** nimumuhe urubuga.
83. **Atambe imyato:** avuge ibikorwa bye by'akataraboneka, bitangaje kandi byo ku rugamba.
84. **Agasongoro k'ubugabo:** ingororano y'ubutwari. Agasongoro ubundi ni inyama y'igitigita bongeraho ururimi rw'inka bakabiha umutware (inyama y'umutware).
85. **Mu Musandura:** mu Bwiyando hafi ya Kinyambi ho mu Karere ka Kamonyi.
86. **Gisamamfuke:** gusama ni ugusamira hejuru ikintu cyari kwitura hasi. Imfuke ni ingoma, ingoma isa n'ipfutse (ni umuzimizo w'abasizi). Biravuga rero ko yatabaruye ingoma.
87. **Mabarabiri:** ni Mibambwe Sekarongoro Mutabazi. Umusizi kumwita Mabara abiri ni ukwibutsa ko yakomerekeye muri cya gitero cy'Abanyoro. Ubwo ibara rimwe ni iryo asanganywe ry'umubiri we irindi ni iry'amaraso yavuye.
88. **Nkovu imbere:** ni ukuvuga ko yasigaranye inkovu mu ruhanga. Ni ukuvuga kandi ko batamurashe inyuma batamurashe ahunga.
89. **Mbogoye:** biva ku kubogora bivuga kunamura. Yagoboye Igihugu, yaracyunamuye.
90. **Nyiri imbuga mu mbone:** ufite inkovu mu ruhanga (ni nk'intoboro).
91. **Rutsinda:** umutsinzi uwaduhaye gutsinda.
92. **Urutsike:** muri iki gisigo bivuga uruhanga; ubundi bivuga agatsiko k'amoya yo hejuru y'ijisho.

93. **Urutsizo:** ubundi bivuga icyuhagiro bakoresha mu mihango y'imandwa. Babaga bashyizemo ibyatsi ngo byo gusenda (kwirukana) abazimu. Hano bivuga intsinzi (ikintu gituma abantu basimbuka ibyago byari hafi gutuma bashira).
94. **Inzimu:** amahano, ibyago by'ibivakuzimu (Abanyoro).
95. **Kizima:** umuntu uriho kandi utuma n'abandi bagira ubuzima.
96. **Nzogoma:** umuterabwoba.
97. **Rugasira:** umudatsindwa.
98. **Rwarasanaga mu nka za se:** urwaniriye inka za se akazihagararamo ntizinyagwe (n' Abanyoro).
99. **Amahindu:** ni urubura; aha ni igitero cy' Abanyoro cyaje nk'amahindu.
100. **Azihungiye:** azitunguye.
101. **Arazihumbiririza:** biva ku guhumbiriza. Biributsa ko Sekarongoro yakomeretse akava amaraso akamwuzura mu maso, ibyo bikavamo imitsindo.
102. **Rutukuzandoro:** umusizi amwita atya kuko yavuye amaraso mu ruhanga agasa n'aho indoro itukuye.
103. **Mumuhaye (ubugabo):** murate ubutwari bwe. Mu mbundo ni "guhaya."
104. **Mumuhigure ingoma:** mumugororere kuba umwami.
105. **Mu murongo uje:** mu gitero kigeraga kwaduka.
106. **Yarwaniye Nyamurunga:**Yarwaniye ingoma Rwoga.
107. **Mihayo y'ingoma:** igisingizo k'ingoma.
108. **Umukomeza w'inkuna:** uwateraga imbaraga, uwari inkingi y'abamwitangiye, y'abemeye kumwitangira, kumwihambiraho batarambirwa.
109. **Wa mwami wo mu makungu:** wa mwami wari mu rubyiruko rutyaye, urubyiruko rw'abakubanyi (abarwanyi).
110. **Mutoramakungu:** wishyiriraga mu itorero, witoreraga urubyiruko rw'inkubanyi (rurwana nk'inka z'inkungu).
111. **Rwinkindi:** intore yambaye neza, iberewe n'ingabo.
112. **Nkomyurume:** umuzindutsi, utagira ubute utaryamira, utiganda.
113. **Wa Misaya:** wa Matama nyina wa Yuhi Gahima yitwaga Matama.
114. **Gusenda:** kwirukana umugore.
115. **Inkundwakazi:** umugore ukunzwe n'umugabo we kurusha bakeba be.
116. **Nkozurugendo:** Mutabazi.
117. **Imfizi ya Bicaniro:** imfizi y'igicaniro k'inka (watumye dutunga).
118. **Bugiri:** uwigize igihangange.
119. **Umwigire:** biva ku nshinga "kujya"; ni uwigiriyeyo ubwe, nta bandi atumye.
120. **Ingoma z'ingombe:** ubwami buruhanije busaba imirimo iruhije, ingoma ifite amarushywa.
121. **Umugombozi:** umuzungura, umusimbura. Kugombora ni ugusimbura si ugukiza ubumara bw'inzoka.
122. **Azigire Ndoli:** ateganyirize Ndoli, amutegurire.
123. **Ndahiro aruhira:** aritanga.
124. **Rubyukirangoma:** uzima ingoma, uzaba umwami nyuma (Ni Ruganzu II Ndoli).

125. **Nabyukire:** kubyukira bivugwa ubundi ku nka ziva mu rugo, mu gitondo cya kare zikajya kurisha, zikaza gutaha nko ku gasusuruko kugira ngo zikamwe. Muri iki gisigo ni Ndoli uvuye mu Gihugu akajya i Karagwe. Umusizi aranga gukoresha ijambo guhunga.
126. **Nabyukuruka:** nagaruka, nahindukira.
127. **Yinikize inka zikamwa ubutaretsa:** atangire akame inka zitajya ziteka na rimwe (zihora zikamwa.
128. **Ntiziranze:** kuranza ni ukuranga (kumanika) ibisabo kuko nta mata bafite yo gucunda inka ziba zatetse. Inka zitaranza ni izikamwa buri gihe zitajya ziteka. Ibyo se bishoboka bite? Birashoboka kuko zimwe iyo zatetse izindi ziba zabyaye. Bityo zikagenda zisimburanwa.
129. **Imoko:** akenge ko mu ibere amata aturukamo.
130. **Yaziziburiye imoko:** yatumye inka zikamwa.
131. **Iw'abandi:** mu mahanga. Ni i Karagwe.
132. **Gacamukanda:** uwatuvanye ku ngoyi (y'abanyamahanga).
133. **Bicuba:** ibicuba ni ibyansi binini baterekamo amata. Ibicuba nanone babikoresha iyo badahira inka (iyo bavoma amazi mu iriba bayasuka mu bibumbiro). Kwita Ruganzu Bicuba ni uko yatumye inka zigaruka nyuma y'iminyago yatewe na Nsibura Nyebunga.
134. **Umuci w'inzigo:** uwaduhoreye.
135. **Nyabuzima:** inkingi y'ubuzima, uwatanze ubuzima. Biributsa ko yavanyeho amagomerane akagarura Igihugu.
136. **Umuzimura:** uwagaruye, uwacyamuye, yagaruye ibyari byazimiye.
137. **Umuzahura:** kuzahura ni ukondora, ukuvura, ugukiza. Ibyo yasanze yarabyondoye arabizamura.
138. **Nyamashinga:** amashinga ni imipaka, imbibi, yashinze imipaka ihamye.
139. **Ubutazadushira:** ku buryo bitazatuvamo, tutazabyibagirwa.
140. **Cyungura:** uwunguye Igihugu.
141. **Ku cyuma:** ku Nyundo, habaye umurwa wa Ruganzu.
142. **Cyubahiro:** ni Karinga. Yashyizweho na Ruganzu II Ndoli kugira ngo isimbure Rwoga yanyanzwe na Nsibura Nyebunga.
143. **Kihabugabo:** ni we wihaye ubutwari (Ruganzu II Ndoli).
144. **Karuhura:** uwatumye abantu bahumeka, baruhuka ingorane barimo.
145. **Umuganda akawigiza mu rumira:** akubaka mu mazi rwagati ( ni ku Ijwi kuko ari mu Kivu rwagati).
146. **Ngabo:** ni Mutara Semugeshi basingiza bamwita ingabo iyi bakinga bari ku rugamba. Aha ni ukuvuga umuntu uzi gutwara ingabo ye, ni umurwanyi ukomeye.
147. **Yica ingome:** yica ingabo zigomye, ingabo z'amahanga zitayoboka.
148. **Rwirabanzarwe:** uwisize ibyondo ku mabuga akabyisigira aho inka zishoka.
149. **I Buziga:** i Nyundo ho mu Karere ka Ruhango.
150. **Nzogera:** wambaye imidende igenda ivuga nk'amayugi. Byari ikimenyetso kiranga umwami.

151. **I Butazika:** i Rwoga. Ubwo kuhita i Butazika ni ukuvuga ahantu hahora hejuru harerembа, hatagwa hasi.
152. **Nyirinyumba:** umutegeka w'ingoro (inzu y'umwami).
153. **Nyunga ya Ruganzu:** umuzungura wa Ruganzu; uwunganiye Ruganzu uwateye mu kirenge cya Ruganzu.
154. **Akayambika karindwi:** kwambika Karinga ni ukuyishyiraho ibinyita (ibishahu) by'umunyamahanga bishe bakamushahura. Kuvuga karindwi ni ukuvuga abantu barindwi bashahuye bakambika Karinga.
155. **Shebuja wa Nyamiringa:** umutware w'Urusengo bitaga Nyamiringa cyari ikiranga bwami.
156. **Rwasiye:** kwasira ni ugutunga umudende w'uko yishe abanyamahanga barindwi. Ni cyo rero yambikiwe uwo mudende.
157. **Isugi:** inziramakemwa.
158. **Bugabo burimo ubugongo:** Intwari itagira ikigereranyo.
159. **I Shunga:** ni mu Busanza, aho Nyamuheshera yahoze atuye.
160. **Nyiri ishya ry'inka n'ingoma:** uwatumye habaho ihirwe ry'inka n'ingoma y'ubwami.
161. **Mucuzi:** yari inyundo y'ibwami yacuze intwaro ze ntayihemukira.
162. **Bwambaramigezi:** ni imvugo ijimije ishaka kuvuga "Ijuru rya Kamonyi." Ijuru ni ryo rivubura imvura; ni nk'aho rifite imigezi.
163. **Ku isonga y'ingabo:** ku mutwe w'ingabo, imbere y'ingabo.
164. **Yarayihunze:** biva ku nshinga "guhunda" ivuga gutaka ingoma yabo yayitatse ingoma nyinshi zindi yanyaze.
165. **Rugabishabirenge:** utanga imisozi n'ubundi bukire. Ni izina bari barahimbye Mibambwe Sekarongoro Gisanura kubera ko ngo yagiraga ubuntu.
166. **Maboko atanga atagabanya:** birerekana na none ko yagiraga ubuntu. Aha ni nk'aho bavuze ko atanga atitangiriye itama.
167. **Bwanza buke:** ubwanza bivuga ubugugu. Bwanza buke ni umuntu utagira ubugugu na busa.
168. **Burega bwa Mutima:** Nyabwenge wa Nyabuhoro, izina rya Nyiramibambwe II.
169. **Ubwo akangiye icyanya:** igihe atungutse mu cyanya (ishyamba).
170. **Cyanwa:** ni Ntare. Umusizi avuze Ntare ku buryo buzimije (intare igira icyanwa).
171. **Azanye ikeyi:** aje afite agasuzuguro. Ubundi ikeyi hari ubwo bivuga ikimwaro.
172. **Agahama:** ubundi bivuga akagezi kamanuka mu muhaga. Hano bivuga uruguma rwo mu gahanga. (Inkoni zimurema uruguma mu gahanga).
173. **Gashirabwoba:** umwihare, umuntu utagira ubwoba.
174. **Ubushami:** amaboko. (ubuhangange).
175. **Ubushongore:** ishema.
176. **Mudahakana:** umuntu ugira ubuntu, ukunda gutanga.
177. **Ruhonga:** umuntu utemera guhonga, guhendahenda umuntu ugira ngo agwe neza).
178. **Abakaraza:** abiru (abavuzi b'ingoma).

179. **Yakandagiye Nyiri i Nkoma:** yishe umwami w'i Nkoma. (Ni Ntare III Kivimira).
180. **Mu bitwa bya Muhima:** mu mpinga ya Muhima (hafi ya Save).
181. **Wari uhanze:** wari warigize akatarabonek a.
182. **Ruhungurabirwa:** uwigaruriye ibirwa byose.
183. **Ruhakamiryango:** umutegeka w'ibihugu.
184. **Rwezamariba:** kweza iriba ni ukurigira neza kugira ngo nibadahiramo amazi ataba mabi. Ibi biributsa ko Cyilima yari umwami w'inka.
185. **Murerampabe:** urera, ufata neza abari baragize ibyago. Ibi bishobora kuba byibutsa ko na we yari yarabaye impabe kuko yari yarahunze Yuhi Mazimpaka, ahungira mu Gisaka kwa Kimenyi II Getura.
186. **Bihubi:** uwatumye ingoma zisukira rimwe kubera ibyishimo. Haba umurishyo w'ibihubi. Iyo bawuvuza ingoma zose zisukira (zivugira) rimwe.
187. **Ruhugukirambere:** uwo indagu zitayeho cyane. Ni ukuvuga ko kugira ngo abe umwami abashinzwe iby'iyimika bamuragurije babishishikariye.
188. **Kibonwa:** uwo imana (inzuzi zo mu ndagu) zereje, zabonye.
189. **Rusagurirandekezi:** uhaza inka zishoka: Indekezi ni inka zishoka amariba ziturukа kure.
190. **Mutazimbwa:** kuzimbwa ni ukurushwa n'undi mu bikorwa.
191. **Mazuba:** ni Mutaga III Sebitungwa. Harimo kuzimiza.
192. **Muzigirwa:** uwo abantu bafiteho ikizere, amahirwe.
193. **Abizingazingira hamwe:** abitsindira byose icyarimwe. Turabona ko ari nk'umuntu urwana n'abantu batatu cyangwa babiri kandi mu maboko maze akabazingazinga.
194. **Intwari y'igisaga:** intwari y'ikirenga.
195. **Ababyazi bawe bombi:** ni Mibambwe III Mutabazi II Sentabyo ya Yuhi IV Gahindiro.
196. **Nyemazi:** umuntu wagize akamaro.
197. **Munyagampenzi:** uwanyaze impenzi.
198. **Impenzi:** ingabo.
199. **Impenda:** inka nyinshi cyane, inka zitabarika.
200. **Abakoni barakuya:** abashorezi barakurubana (gushorera, gukurura ibintu byinshi).
201. **Rusumbamitwe:** umuntu w'intwari usumba (urusha) abandi mu ntambara.
202. **Ntizirava inyuma:** ziracyaza, ni inka akomeza kunyaga.
203. **Rugababihumbi:** utanga inka nyinshi zitagira umubare.
204. **Umutanguha:** indahemuka.
205. **Mutambisha batimbo:** utuma abavuza ingoma bishima, bazivuza bishimye.
206. **Mutandi:** umurashi urasira imoso.
207. **Birasana:** ni Ndabarasa.
208. **Umuhangura bashonji:** ugoboka abashonji.
209. **Buriza burese ubugabo:** uwari wuzuye ubutwari akiri muto.
210. **I Bwongera:** i Burundi.
211. **Mu Bugote:** mu Mazinga.

**212. Sohoringoma:** uwakundaga kuvugirizwa n'ingoma.
**213. So wawe:** ari we so.
**214. Zinzazinywe:** uhagarikira inka zikanywa neza mu iriba. Kuzinza ni ugufata ikizinzo (udushami dufite amababi) ukayihungura isazi. Ibyo gufata inka neza kuri Yuhi biributsa ko ari umwami w'igicaniro, ubwo akaba na we ari nk'umwami w'inka kimwe na Cyilima na Mutara.
**215. Shoza yuhire:** uhamagaza inka ngo azuhire zishire inyota. Gushoza inka ni ukuzihamagaza ngo zisange iriba zinywe.
**216. Rwuhanyanzira:** umuntu ugenda yihuta. Umuntu ugenda yuhanya ni ugenda yihuta cyane.
**217. Mazina, Maza Nyiri amazina yanyu:** utuma iminsi iri imbere izaba myiza.
**218. Nyiri u Buzi:** umutegeka w'u Buzi (agahugu ko mu Buhunde mu majyaruguru y'ikiyaga cya Kivu. Uwo mutegetsi ni Karinda wishwe ku bwa Gahindiro.
**219. Nyina amuzanaho mpiri:** nyina (Nyirakarinda) amuzana ari imbohe.
**220. Yabateyemo umukenya:** yabahuyemo urupfu rubakenya (rubica bakiri bato).
**221. Nta wacaniye:** yabamazeho inka.
**222. Abacukuza umuriro:** abarimbuza umuriro.
**223. Umuci w'inkamba:** uvana abantu mo ubwigomeke.
**224. Umurasanira w'ingoma:** urasanira (urwanira) ingoma.
**225. Yayanganiye n'amahari:** yarwanije abashatse na bo kwigira abami. Ibi biributsa ko uwitwa Gatarabuhura yashatse kwigira umwami hanyuma akabigwamo nubwo Gahindiro yari akiri umwana muto.
**226. Aho yaherewe iminyago irishya:** kuva aho aherewe ingoma iminyago yarasendereye (yabaye myinshi cyane).
**227. Nsoro:** umusizi aributsa ko Rwogera yahoze yitwa Nsoro.
**228. Mu bo nasiga:** mu bo nsingiza mu bisigo.
**229. Uri Biyamiza mu nzoza:** uri amizero y'ibihe biri imbere.
**230. Ruziga:** umuntu ufite umubiri mwiza, umuntu ufite ubwiza bw'umubiri. Si inzobe cyane si n'igikara cyane. Ni nk'umuntu uzize usigirije. Ubundi bavuga ko amasaka azize neza bashyizemo ivu ku buryo buringaniye neza.
**231. Nyiri ibizinzo by'inka:** uzi gukenura inka (kuzifata neza).
**232. Nyiri inkoni za Rusugi na Rusanga:** uhagarikiye Rusugi na Rusanga (imfizi z'ibwami zo mu mihango).
**233. Ko wandikiye ubutwari:** ubwo washyikiriye ubutwari.
**234. Ukaba uhotoye uruti:** ukaba uhangaye, ukomeye.
**235. Guhotora uruti:** ubundi bivugwa ku nka, bavuga ko imaze guhotora amahembe ari nk'ishashi.
**236. Ukiri umutavu:** ukiri muto, umwana. Umutavu bivuga ubundi inyana ikiri ntoya cyane itaratangira kurisha. Umusizi akoresha ijambo "muto"; "umutavu." Kugira ngo yibutse ko MutaraII yimye ingoma akiri umwana. Abamutekerezaho bavuga ko yimye ingoma ari umwana utangiye kwambara.
**237. Serukiramapfa:** uwatsinze inzara.
**238. Amahanga atagukeje kare:** ibihugu bitakuyobotse, bitaguhatsweho hakiri kare.

239. **Kavunanka:** Mutabazi w'inka.
240. **Ugumye uvunye unyumve:** ukomeze umpe akanya unyumve. Kuvunya ni ukwinjiza umuntu cyangwa se kumuha ijambo. Kuvunya bibyara kuvunyisha.
241. **Ingoma yawe yandajeho umuzindu:** ukwimika kwawe kwatumye mbona intumwa.
242. **Dukurire umwami ubwatsi:** tuyoboke umwami kuko yimye; tumushimire kuko yimye; tumushimire kuko yabaye umwami.
243. **Umwogabyano ahaye Rwogera:** igihe Nyiramwiza yeguriye Rwogera ubutegetsi.
244. **Sinijanye:** sinashidikanyije.
245. **Ineza yawe intaha mu nda:** kukwishimira byanguye ku mutima.
246. **Ababuzaga:** biva ku kubuza bivuga guceceka kugira ngo ubanze urebe iyo ibintu bigana; umuntu aba yinumiye.
247. **Burankenkemura:** buranshimisha cyane. Ibyo byose byanteye ibyishimo byinshi.
248. **Sinatendwa mu mbare:** sinahinyuka. Mu mubare w'abasizi (abazi kureba kure cyangwa abapfumu).
249. **Ubu Rukanira ntungirire urukara:** ubu rero nyiri ukuri ntundakarire.
250. **Winyita impezi:** ntuvuge ko naheze, natinze.
251. **Winkeka ubutati:** ntunkekeho ubugambanyi.
252. **Sinagaye umutungo wawe:** sinabujijwe kuza n'uko utabona icyo umpaho ingororano y'igisigo nagutura.
253. **Ni uruharo rwambereye ikibuza:** guhinga ni byo byambujije kuza.
254. **Isuka yinkura ku ngeso:** guhinga byimvana ku mwuga wange (w'ubusizi).
255. **Nimumburane:** ndi uwanyu nimumbuze kugira ibindi mpugiramo bitari ibyo nshinzwe (gusiga).
256. **Amagambo y'Imana:** ni ibitekerezo bihanitse by'ubuhanuzi umusizi asa n'aho yahawe n'lmana.
257. **Imanga:** inzara.
258. **Ikoro:** ituro (igisigo).
259. **Umunyarukano:** umuntu ushinzwe gutanga ikoro iri n'iri ryo gushimira (we ashinzwe gutura igisigo).
260. **Ntiwandobanuye mu b'inyuma:** ntiwanshyize mu b'inyuma.
261. **Abahayi b'ishyanga narabohereje:** abanyamahanga bakwanga narabacecekesheje.
262. **Rubyutsa:** umusizi w'i Burundi.
263. **Yuhi ancira imihigo:** Yuhi IV Gahindiro yemeza ko natsinze arabimpembera.
264. **Mutimbuzi nyiri i Ntora:** (Gisozi yo mu Karere ka Ruhango yahoze yitwa Ntora).
265. **Intiti zo kwa Mutaga ndazitetereza:** abahanuzi bo kwa Mutaga mbakoza isoni, mbacisha bugufi.
266. **Nihanure amahanga:** nshirikire ikinyoma ibihugu by'amahanga.
267. **Nyabwire bwose ntazampaka:** nyabwire nta cyo nsize inyuma ntateze kuzampaka.

268. **Nzi ko barindiye ku busa:** nzi ko nta ntaho bashingiye, bahagaze ku busa.
269. **Urabahungure ubuhake:** bafate bupfubyi ubagire ingabo zawe.
270. **Yuhi abakomye ku ngoma:** Yuhi abavanye ku ngoma.
271. **Nce abami urubanza:** mbabwire impaka z'abami uko zimeze, aho zizagarukira.
272. **Nicariye inkoni:** niyicariye ku nkoni nk'umushumba uragiye.
273. **Nkomere nkomereho:** nkome akamu nuzurize.
274. **Imfizi itari ubwoba:** itagira ubwoba (Ni umwami).
275. **Iziyishyamiye ikazishyambya:** izigerageje kuyigerera ngo zirwane ikazinyanyagiza.
276. **Irashyira ku mutima zigatemba:** iyo izihamije ihembe ku mutima zitura hasi.
277. **Cyurira:** umwami uzamuka agasumba abandi (mu butwari).
278. **Biru b'imirama:** abavuzi b'ingoma (mufate imirishyo).
279. **Muhimbye imiriri:** nimuhanike ibisingizo.
280. **Muvugirize imirenge:** muvuze imirishyo irengera ikagera kure (yumvikana kugera kure cyane).
281. **Yagomoroje imihana:** ingoma yemeje andi mahanga, maze ikayategeka.
282. **Mbasobanure murasigiye:** mbashyire mwese ku murongo umwe, murareshya.
283. **Muri abagabe b'i Bukomasinde na Busakarirwa:** muri abana b'i Bweramvura na Bumbogo. Harimo kuzimiza by'umusizi. Aho imvura igwa cyane (bakoma / bakora) amasinde yo kwitwikira.
284. **Insumba:** inka itari imfizi, itari ikimasa.
285. **Mugasanura iyi miryango:** mukagura, mukongera iyi miryango.
286. **Mpumurize na Nyamarembo:** na Nyamarembo muhe ituze ihumure.
287. **Induba nzivuze:** mvuze impundu.
288. **Mu mirinzi ya Kinyoni:** mu mana (mu miko) ya Kinyoni (iwabo w'Abega na bo babyara abami).
289. **Uruyundo:** umwanya w'umubiri (ku mugabo) ubyara, umusizi arifuriza abami guhora babyara.

## B. Kora imyitozo y'inyunguramagambo ikurikira

1. Uzurisha interuro zikurikira amwe mu magambo/inyunge z'amagambo akurikira avuye mu mwandiko: ubushongore, ubwanza, sinijanye, impenzi, amahano, umuhozi, agasongoro k'ubugabo, imisumba.
   **a)** .................. z'umwami Kigeli II Nyamuheshera zatsinze abahunde.
   **b)** Gisanura yari umwami utagira .................. ni yo mpamvu bamwitaga Rugabishabirenge.
   **c)** Ruganzu II Ndoli yabaye umwami w' .................. kuko yahoreye ingoma ya se Cyamatare.
   **d)** Ingabo zitwaraga neza ku rugamba zahabwaga .................. zitabarutse.

2. Simbuza amagambo aciyeho akarongo mu nteruro impuzanyito zayo kandi ukore isanisha rikwiye aho ari ngombwa.
   a) Mu karere kacu haguye imvura y'amahindu yangiza imyaka.
   b) Yamuvuriye umwana amuhigura inka y'insumba.
   c) Intiti z'iwacu zigira umuco.
3. Simbuza amagambo aciyeho akarongo mu nteruro imbusane zayo.
   a) Yarongoye inka y'insumba agiye kuzigororera uwamugiriye neza.
   b) Mu muryango wabo ntibagira igisasa.
   c) Mu biganza bye ntihabamo ubwanza.
   d) Mu muco nyarwanda umukobwa yagombaga gushaka umugabo ari isugi.
4. Koresha amagambo akurikira mu nteruro ku buryo wumva ibisobanuro byayo: amaziri, gusenda, impenda, abakaraza.
5. Andika igwizanyito z'ijambo "isugi".
6. Sobanura aya magambo ukoresheje:
   a) **Inkoranya:** Inyamibwa, amazinda, ubukombe.
   b) **Iyigankomoko:** Ngerekera, urutsike, Mpangarijekure, isango, cyungura.
   c) **Igereranya:** Nyemazi, amaziri, kuramya.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibibazo bikurikira:**

1. Umwami uvugwa ku mukarago wa gatandatu ni nde? Kuki uwo mwami bamwita umuhozi?
2. Iyo usomye igisigo "Ukwibyara" kuva ku mukarago wa mbere kugeza ku wa mirongo kenda wumva havugwamo iki?
3. Ni iki wumva iyo bavuze kwambika Karinga karindwi?
4. Utekereza ko ari iki cyatumye Mibambwe II Sekarongoro II Gisanura bamwita Rugabishabirenge? Byerekanwa n'uwuhe mukarago?
5. Ni uwuhe mwami utuwe igisigo "Ukwibyara" mu bami bose bakivugwamo?
6. "Ko wandikiye ubutwari ukiri muto
   Ukaba uhotoye uruti ukiri umutavu".
   Iyo mikarago ishaka kuvuga iki?
7. Ni iki umusizi avuga ko yazigamiye umwami wari wimye ingoma?
8. Ni iki umusizi avuga cyatumye atinda gutambira ishimwe umwami?
9. "Ukwibyara gutera ababyeyi ineza". Sobanura uyu mukarago werekeza ku muco nyarwanda hanyuma utange n'urugero rw'umugani w'umugenurano wemeza igisubizo utanze.
10. Muri iki gisigo hari aho bavuga akamaro k'umugore, bigaragaza ko kera umugore yahabwaga agaciro. Andika imikarago ivugwamo abagore, maze uvuge abo bagore bavugwaga.

11. Ni iki ushima muri rusange abami bavugwa mu gisigo "Ukwibyara"?
12. Ukurikije ibivugwa ku bami batandukanye, vuga umwami wagushimishije kurusha abandi n'impamvu yagushimishije?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Kora ubushakashatsi mu isomero ku bibazo bikurikira:**

1. Mukore ubushakashatsi ku mateka abafasha gusobanura igisigo "Ukwibyara".
2. Nimutahure kandi musobanure ikeshamvugo/iminozanganzo inyuranye iri mu gisigo "Ukwibyara".
3. Mu bushakashatsi bwanyu mugaragaze ubwoko bw'igisigo, umuhanzi wacyo n'ibindi bisigo yaba yarahanze.

### I. Ingingo z'amateka

**Imwe mu mikarago y'igisigo "Ukwibyara" n'amateka ayirimo.**

1. **Waturiha ibyo yagurwa i Kiganda**
   **Kigeli cya Ngerekera (umukarago 7-8):** Biributsa ko Nyirangabo nyina wa Ndahiro wa II Cyamatare wari umugabekazi, abaja be n'abandi bagore bafatiwe mu Rubi rw'inyundo (i Kiganda) bakicwa urubozo. Kuva ubwo aho biciwe hitwa "Mu miko y'abakobwa".
2. **Mpangarije kure (...) Yari yagishiye i Bunyambo Nyarume (umukarago 21, 23):** Uvugwa aha ni Ruganzu II Ndoli. Mu mateka biributsa ko Ruganzu II Ndoli yari yarahungishirijwe i Karagwe kwa Karemera I Ndagara umugabo wa nyirasenge Nyabunyana. Icyo gihe Nsibura Nyebunga yari yayogoje u Rwanda, Ndahiro II Cyamatare se wa Ruganzu II Ndoli aricwa ndetse n'ingoma Rwoga iranyagwa.
3. **Nyamugisha wanduraga imigisha y'abandi bami,**
   **Yasanze bahinze arasarura (umukarago 101-102):** Uvugwa aha ni Cyilima I Rugwe. Cyilima I Rugwe yari yaragurije umugeni uzatuma agira amahirwe akanakomera. Bamuraguriye Nyanguge ya Sagashya umwami w'u Bugufi maze asanga yarasabwe na Nsoro I Bihembe umwami w'u Bugesera. Ubwo bamugiriye inama yo kuzakora uko ashoboye kugira ngo abe ari we umurongora mbere. Ubwo yashatse ubucuti kuri Nsoro Bihembe abifashwamo n'umukono witwa Nkima wari utuye i Nyamweru, mwene wabo wa Nyanguge. Umunsi w'ubukwe Cyilima I Rugwe yambika Nyanguge umwishywa amurongora rwihishwa. Nsoro yabanye na Nyanguge ariko yaratewe inda na Cyilima I Rugwe. Nyanguge ageze igihe cyo kubyara inda y'uburiza yacitse Nsoro Bihembe asanga Cyilima I Rugwe. Iyo nda yavutsemo Kigeli I Mukobanya, wazunguye Cyilima I Rugwe.

4. **Nabanze mugabo mu nka**
   **Nyirazo azirimo (umukarago 108-109):** biributsa ko Kigeli I Mukobanya se Cyilima I Rugwe yamuraze ingoma ku mugaragaro igihe yari amaze kwica Murinda wategekaga hakurya ya Nyabarongo. Icyo gihe ni bwo Cyilima I Rugwe yahaye Mukobanya izina rya Kigeli.
5. **Bazindukira intambara**
   **Bitambara nyiri urutete (umukarago 111- 112):** Kigeli I Mukobanya yari umunyentambara. Yagabye ibitero byinshi: Yateye Nkuba ya Nyabakonjo wari utuye i Jabana rya Kabuye n'i Nyamisanga ya Jari, atera Kigina watwaraga mu Buriza atera Sambwe rya Cyabugimbi watwaraga u Bumbogo n'u Busigi, anatera Ruyenzi na Kinyambi.
6. **Uwatanyaga umunyabutatu**
   **Umushi yatambitse ingabo mu nzira (umukarago 114-115):** Umushi uvugwa nanone ni Mulinda wishwe na Kigeli I Mukobanya.
7. N**abanze Mabarabiri**
   **Nkovu imbere, Mbogoye**
   **Nyiri imbuga mu mbone (umukarago 125-127):** Uvugwa muri iyo mikarago ni Mibambwe I Sekarongoro I Mutabazi wakomeretse mu gahanga mu gitero Abanyoro bateye mu Rwanda maze amaraso agashoka, akagira amabara abiri, iry'umubiri n'iry'amaraso. Yagize inkovu mu gahanga kubera kuraswa, bivuga ko batamurashe ahunga. Muri icyo gitero Mibambwe I yagerageje kwitabaza u Bugesera, i Gisaka n'i Nduga ariko ibyo bihugu byanga kumutabara. Mibambwe ahitamo guhungana n'ingabo, abaturage ndetse n'amatungo. Yahungiye mu Bushi kuri ubu ni Bukavu. Mibambwe I Sekarongoro I Mutabazi n' abantu be bahungutse bumvise ko Cwa I, umwami w'Abanyoro yatanze.
8. **Nkomyurume ya Misaya:** Nkomyurume ni Yuhi II Gahima
   **Wadusendera inkundwakazi ya Nkozurugendo(umukarago 148-149):** inkundwakazi ivugwa hano ni Shetsa wari umugore wa Mibambwe I Sekarongoro I Mutabazi. Yari yaramukundwakaje cyane maze bimutera kwigira igishegabo kugera ubwo yategetse umwami ko banywana kandi bitabaho, ahubwo ari ukugira ngo umuhungu we Hondi azabe ari we uragwa ingoma. Mibambwe I Sekarongoro I Mutabazi I abibonye atyo yashatse undi mugore rwihishwa ari we Matama ya Bigega w'i Buha, umusizi yita Misaya. Yamutungiye kure ya Shetsa ariko abiziranyeho n'abiru. Matama rero ni we wabyaye Gahima. Mibambwe yaje gutanga Shetsa n'urubyaro rwe baricwa.
9. **Wagira ingoma z'ingombe (umukarago 160):** Uyu mukarago uributsa ko Ndahiro II Cyamatare yagize ubwami burimo ibibazo byinshi: Abavandimwe be Bamara, Juru, Bwimba, Karangane, Mutezi, na Binama wari waravutse kwa Samukende, umwami w'i Bungwe barwaniye ingoma banga kuyoboka Ndahiro wa II Cyamatare, u Rwanda rucikamo ibice bibiri: Juru yigarurira igice cyo hakurya ya Nyabarongo (u Buriza), naho uburengerazuba buyoboka Ndahiro II Cyamatare. Juru amaze gupfa, kimwe na Mutezi na Bwimba, Bamara ashaka gusimbura uwo Juru. Kugira ngo abigereho, yiyemeza gutatira abavandimwe,

yitabaza Nsibura Nyebunga, umwami w'umushi wari umaze kwigarurira Ijwi. Nsibura Nyebunga yateye u Rwanda Ndahiro II Cyamatare ari ku ngoma, urugamba rukomeye ruremera i Gitarama. Ingoma y'Ingabe Rwoga iranyagwa. Ndahiro II Cyamatare agwa ahitwa Rugara amaze kwambuka umugezi wa Kibirira aho bise i Rubi rw'i Nyundo.

10. **Watugirira ibambe, avuye iw'abandi (umukarago 171-1710):** Ruganzu II Ndoli yimye ingoma avuye i Karagwe kwa nyirasenge Nyabunyana aho yari yarahungishirijwe.
11. **Nyabuzima, umuzimurura**
    **W' ibyari byazimiye (umukarago 178-179):** Biributsa ko Ruganzu II Ndoli ari we wahanze ingoma y'ingabe Karinga ngo isimbure Rwoga yari yaratwawe na Nsibura Nyebunga umushi.
12. **Nyabuzima, umuzimurura w'ibyari byazimiye;**
    **Umuzahura w'ibyo asanze (umukarago 178-180):** Bavuga ko Ndahiro II Cyamatare amaze gutanga, amapfa yateye, imvura ikanga kugwa, inka zikanga kubyara, inkoko zikanga guturaga. Ruganzu II Ndoli ageze mu Gihugu imvura yaraguye, inka zirabyara, imbyeyi ziravumera, imfizi zirivuga, inkoko ziraturaga. Ni we wagaruye ubuzima mu Gihugu.
13. **Ko yahoreye se ashishikaye**
    **Ingabo ye akayagagaza mu Bugara? (umukarago 187-188):** Igitero cya mbere cya Ndoli ni icyo yagabye i Bunyabungo kwa Nsibura Nyebunga ahorera se Ndahiro II Cyamatare. Yahereye ku mpugu z'umweya w'i Kivu uteganye n'Ijwi nyuma na ryo ararinesha. Icyo gihe yishe Nsibura Nyebunga umwami w'u Bunyabungo ahorera se atyo.

    Ruganzu II Ndoli ntiyarekeyeye aho, yarakomeje atera Nzira ya Muramira umwami w'u Bugara wari waratabaye Nsibura atera Ndahiro. Amaze kwica Nzira ni bwo abasizi bamwise izina rya Cyambarantama, kigaruriye u Bugara.

    Yateye abami b'igihugu cy'u Buhoma cyategekwaga n' Ababanda b'abahinza. Icyo gihugu yagihinduye umusaka, anyaga inka, abagore n'abana. Ingoma y'ingabe yabo Nkandagiyabagome na yo arayinyaga, ingoma y'u Buhoma izima ityo.
    Ibyo bitero byose Ruganzu II Ndoli yagabye yabifatanyije n'ingabo ze zitwa Ibisumizi. Amateka avuga ko Ruganzu II Ndoli ari we mwami wa mbere watangiye kugaba ibitero byinshi byo kwagura Igihugu.
14. **Nabanze rwirabanzarwe (umukarago 196):** Uyu mukarago uributsa ko ba Mutara bari abami b'inka, ni bo bakoraga umuhango w'ubwiru w'Inzira y'ishora.
15. **Wa Mwami wahabwa Karinga:**
    **Akayambika karindwi (umukarago 201-202):** Biributsa ko Mutara I Nsoro II Semugeshi ari we wanyaze Abenengwe igihugu k'i Bungwe. Icyo gihe u Bungwe bwari bugizwe n'u Busanza bw'amagepfo, u Bufundu, Nyaruguru, Bashumba, Nyakare, u Buyenzi.

16. **Nyiri icumu ryica Abahunde (umukarago 214):** ibi biributsa ko Kigeli II Nyamuheshera yateye u Buhunde akabuvogera.
17. **Nyiri iminyago cumi (umukarago 215):** ibi biributsa ko mu minyago y'ibitero bya Kigeli II Nyamuheshera hatarimo inka gusa; hajemo n'ihene zari ndende cyane zisumba izari zisanze mu Rwanda. Izo hene yazizanye ibwami baziha umushumba bazita n'izina "Akamenesho." Mu minyago hajemo n'ibishyimbo bivuye i Bushengere ho muri Kigezi. Ibyo bishyimbo byasimbuye ibiharo.
    Mu mateka kandi Kigeli II Nyamuheshera afatanyije n'ingabo ze zitwa Inkingi yabaye umurwanyi cyane.Yaguye u Rwanda yigarurira uturere twinshi: Kinyaga cya Bukunzi na Busozo; u Bwanacyambwe bwari bwarajyanywe n'i Gisaka.
18. **Rugabishamaguru Maboko atanga atagabanya (umukarago 125-126)**: umwami Mibambwe II Sekarongoro II Gisanura azwiho kugira ubwitonzi, kugira ubuntu, guha amata abakene begereye ibwami. Azwiho no kuba umucamanza utabera kandi wangaga ibihano bidakwiriye umuntu.
19. **Ubwo akangiye icyanya**
    **Cyanwa azanye ikeyi**
    **Inkoni zimwasa agahama (umukarago 232-234):** Iyi mikarago iributsa ko Ntare III Kivimira w'i Burundi yigeze gutera u Rwanda ari kumwe n'abantu bake agashaka kunyaga inka ziragiwe n'uwitwaga Rugaju. Icyo gihe Rugaju yamukubise inkoni ku gakanu yitura hasi. Ibyo Rugaju yakoze umusizi abyitirira Mibambwe II Sekarongoro II Gisanura.
20. **Mukuraho ubushongore n'ubushami (umukarago 236):** Yuhi III Mazimpaka yabaye ikirangirire bitewe n'ubwiza bwe.
21. **Yakandagiye Nyiri i Nkoma**
    **Yamwikoreje (umukarago 244-245):** mu mateka Yuhi III Mazimpaka yishe Ntare III Kivimira, umwami w'i Nkoma (i Burundi).
22. **Mutazibwa yica Mazuba (umukarago 261):** Mu mateka, ingabo za Cyilima II Rujugira zishe umwami w'i Burundi Mutaga II Sebitungwa, zamutsinze i Nkanda (mu Karere ka Nyaruguru). Icyo gihe hari hakiri ah'u Burundi; ni na ho hari umurwa wa Mutaga III Sebitungwa.
23. **Watunyagira impenda i Bugabe bwa Muruzi (umukarago 273-274):** Twabonye ko impenda ari inka nyinshi. Mu mateka, iyo mikarago iratwibutsa ko Kigeli Ndabarasa yateye i Bugande, mu Ndorwa anyagayo inka nyinshi ndetse aturayo.
24. **Yahanuye Nsoro**
    **Atunyagira inka i Bwongera,**
    **Yongeramo n'izo mu Bugote**
    **N'izo yavana mu Bwiriri (umukarago 290-293):** Mibambwe Mutabazi Sentabyo yazinyaze Nsoro IV Nyamugeta. Rukombamazi n'iyo mfizi ni byo byarangaga ubwami bw'i Bugesera. Muri ibyo bihe Nsoro Nyamugeta yabanje guhungira i Gisaka kwa Kimenyi IV Getura. Bari bafitanye isano. Nyuma yashatse kugaruka n'ingabo ze ngo yigarurire igihugu ke ariko ntibyamuhira kuko yafashwe akicwa. Icyo gihe ni bwo u Bugesera bwegamye burundu ku

Rwanda ariko igice cy'amagepfo y'u Bugesera Ntare IV Rugamba w'i Burundi yari yaragifashe, kikanahera gityo.

25. **Nabanze zingazinywe shoza yuhire (umukarago 299-300):** Biributsa ko ba Yuhi ari abami b'inka.
26. **Yica Nyiri u Buzi**
    **Nyina amuzana aho mpiri (umukarago 303-304):** Biributsa ko Yuhi IV Gahindiro yishe Karinda umutegeka w'u Buzi, agahugu ko mu Buhunde mu majyaruguru y'ikiyaga cya Kivu maze nyina Nyirakarinda akamuzana mu minyago ari muzima.
27. **Abo bahinza yabateyemo umukenya**
    **Yayanganiye n'amahari (umukarago 305, 311):** Mu mateka, Gatarabuhura wari mwene se wa Sentabyo yohereje intumwa ngo zice Yuhi IV Gahindiro ngo ahereko yime mu Rwanda; ubwo Sentabyo yari amaze gutanga maze umwiru Rusuka aramuhungisha. Uyu Gatarabuhura yari yarigometse kuri Sentabyo amaze kwima ashaka gufata ubutegetsi ariko ntibyamuhira ahungira i Burundi. Ikindi amateka atubwira kuri Yuhi IV Gahindiro ni uko yimye ari muto se Sentabyo amaze gutanga maze ategekerwa na nyina Nyiratunga.
28. **Ko wandikiye ubutwari ukiri muto**
    **Ukaba uhotoye uruti ukiri umutavu ( umukarago 321-324):** Biributsa ko Mutara II Rwogera yimye akiri muto. Icyo gihe ni bwo u Rwanda rwagabye igitero i Burundi kiswe "Igitero cya Rwagetana"(kugeta bivuga gutema ugakuraho). U Rwanda rwayoborwaga n'umugabekazi Nyiramavugo Nyiramongi. Ariko igitero kitiriwe Mutara II Rwogera.
29. **Mpumurize Nyamarembo:** Nyamarembo uvugwa hano ni nyina wa Yuhi III Mazimpaka Nyirayuhi III Nyiramarembo. Uyu Nyirayuhi III yari umukono. Yicishije abana b'umwami babiri b'impanga, bituma umuhungu we atanga itegeko ryo kurimbura Abakono. Nyamarembo na we ubwe yariyahuye. Umusizi arahumuriza Abakono ababwira ko na bo bazakomeza kubyara abami.

## II. Uturango tw'ikeshamvugo mu gisigo "Ukwibyara"

Mu gisigo "Ukwibyara" harimo uturango twinshi tw'ikeshamvugo aho umusizi akoresha **iminozanganzo** inyuranye. Muri yo twavuga:

### 1. Injyana

#### a) Injyana ishingiye ku isubirajwi/isubiramugemo

Isubirajwi ni isubiramo rya hafi ry'ijwi rifite irindi riribanziriza bisa cyangwa bijya gusa ku buryo bibyara ikintu cy'urujyano mu kuryohera amatwi. Hari ingeri nyinshi z'isubirajwi: Isubirajwi ritagenerwa buri gihe umwanya runaka, isubirajwi ku ntangiro y'imikarago, isubirajwi ryo mu bice bihera, isubirajwi ry'umushumi.

Mu gisigo « Ukwibyara », umusizi Nyakayonga ka Musare yakoresheje izo ngeri z'injyana ishingiye ku isubirajwi.

***Ingero:***

Bi**r**u b'i**mir**ama
Muhimbye i**mir**i**r**i
Muvugirize i**mire**nge. (umukarago 418-420)

**M**witwa ingendutsi
**M**watubereye imbyeyi
**M**uri abami b'akamazi (umukarago 37-39)

Mumuhe uruba**nza**
Mureke aba**nze**
Naba**nze** Nyamuge**nza**
Umwami w'i Muga**nza** (umukarago 222-225)

**Cyu**ngura umwami wo ku **Cyu**ma
Azanye **Cyu**bahiro
Yitwa **ki**habugabo. (Umukarago184-185)

**b) Injyana ishingiye ku isubirajambo**

Umusizi akoresha isubirajambo iyo isubirajwi rigaruka mu ijambo bihuriye ku gicumbi kimwe n'iryaribanjirije cyangwa se ijambo ryose uko ryakabaye rikagaruka.

***Ingero:***

Ukwibyara gutera ababyeyi **ineza**
Batambira b**'ineza. (umukarago 1-2)**

**Ntibagira** amavu
**Ntibagira** amajyo
**Ntibagira** imbuto izaberera (umukarago 403-405)

## 2. Imizimizo/imivugo

### a) Igereranya

Umusizi afata ibintu bifite icyo bihuriyeho akabisobanuza ikindi agereranya akoresheje uko bisangiye imisusire, imigenzereze, umumaro n'ibindi. Igereranya rikoresha amagambo: nka, boshye, kimwe na... Ashobora kugereranya ikintu kimwe n'ikindi, cyangwa ikintu kimwe n'ibindi byinshi.

***Ingero:***

Wadukamiye amata angana imvura (Umukarago 54)
Yadutunze nka Nyiratunga (umukarago 78)

### b) Imibangikanyo

Umunozanganzo w'umubangikanyo urakoreshwa cyane mu bisigo. Umusizi akurikiranya amabango (imikarago) nibura abiri cyangwa se amagambo abiri

yuzuzanya, avuguruzanya cyangwa akurikiranya ibitekerezo bisa ku buryo bw'umusubizo. Habaho umubangikanyo w'umusubizo, umubangikanyo wuzuza/nsobanuzi n'umubangikanyo w'inshyamirane/imbusane.

(i) **Umubangikanyo w'umusubizo:** umusizi akurikiranya imikarago ku buryo ikivugwa kiri mu mukarago ubanza cyangwa mu gice kimwe cy'umukarago gisubirwamo mu mukarago ukurikira cyangwa mu gice gikurikira cy'uwo mukarago.

***Urugero:***

Winyita impezi
Sindi uwo guhera. (Umukarago wa 359-360)

(ii) **Umubangikanyo wuzuza/nsobanuzi:** Umusizi akurikiranya imikarago cyangwa ibice by'imikarago ku buryo ikintu yavuze mu mukarago wa mbere cyangwa mu gice cy'umukarago cya mbere agisobanura cyangwa se akavuga impamvu yakivuze mu mukarago ukurikira cyangwa mu gice cy'umukarago gikurikira.

***Urugero:***

Ndi umupfumu wa Nyamurorwa
Mpora nkwereza nkaburengwa. (Umukarago 381-382)

Umusizi aratanga ingingo mu mukarago ubanza ukurikiyeho agatanga impamvu.

(iii) **Umubangikanyo w'inshyamirane:** umusizi akurikiranya imikarago cyangwa ibice by'imikarago ibitekerezo biri muri iyo mikarago cyangwa ibyo bice by'imikarago bivuguruzanya.

***Ingero:***

Umuhinza wari uhanze
Yuhi aramuhangamura (Umukarago wa 249-250)

Umwanzi agucira akobo
Imana igucira akanzu.

### c) Iyitirira

Umunozanganzo w'iyitirira ufata ikintu ukakitirira ikindi kubera ko bifitanye isano. Icyo gihe ijambo rifata umwanya w'irindi rikagira inyito nshya kandi n'iyo ryari risanganywe ritayitakaje. Ukoresha iyitirira ashobora gufata agace kamwe k'ikintu akakitirira icyo kintu cyose, gufata ikintu cyabaye akakitirira impamvu yacyo, gufata ikintu akakitirira igikoresho kirimo n'ibindi. Mu gisigo «Ukwibyara» Nyakayonga ka Musare yakoresheje iyitirira cyane.

***Ingero:***

Cyungura umwami wo ku Cyuma (umukarago 183)
**Ku Cyuma:** ni ku Nyundo. Inyundo iba ari icyuma. Bayitiriye icyo ikozemo maze ahantu hitwa i Nyundo bahita ku Cyuma.

Mutazimbwa yica Mazuba (umukarago 261)
**Mazuba:** ni umwami Mutaga III Sebitungwa w'i Burundi. Umutaga bivuga amanywa; noneho bigashyirwa ku zuba kuko izuba riva ku manywa maze Mutaga akitwa Mazuba.

I Bugabe bwa Muruzi (umukarago 274)
**Muruzi:** ni mu Ndorwa. Kurora bivuga kimwe n'igicumbi k'inshinga nkene -ruzi. Harimo umuzimizo w'iyitirira kuko "-rora" na "-ruzi" bifite igisobanuro kijya kuba kimwe.

**d) Ihwanisha**

Ihwanisha rijya kumera nk'igereranya. Mu ihwanisha ikigereranywa n'ikigereranyo biba bihuje maze ugasa n'ubinganyisha. Kimwe gishobora gufata umwanya w'ikindi cyangwa kikagisimbura. Mu gisigo "Ukwibyara", umunozanganzo w'ihwanisha warakoreshejwe cyane:

***Urugero:***

Muri imanzi z'uburezi
Muri ibirezi byamye i Buriza na Buremera
Muri abaremere b'i Tanda
Muri abature b'i Tenda (umukarago 41-44)

Muri iyo mikarago ikigereranywa ni abami. Abami barahwanishwa n'imanzi z'uburezi n'ibirezi byamye i Buriza na Buremera, n'abaremere b'i Tanda, n'abature b'i Tenda.

**e) Ishushanya**

Iyo urebye usanga ishushanya ari ryo rigize umutima wo gusiga kuko ari ryo rikoreshwa cyane. Ni uburyo bwo gusobanura cyangwa kwerekana ikintu wifashishije imvugo isa n'ica amarenga ukurikije uko icyo usobanura giteye cyangwa se uko ukiyumvisha.

***Ingero:***

Mumera amaboko arabakamira ( umukarago 15)
Muri uyu mukarago harimo ishushanya: amaboko ntamera. Bishushanya ko bagize umuryango.

Kurya mucurwa n'inyundo ziramye (umukarago 30)
Ni ishushanya kuko abantu badacurwa ahubwo barabyarwa. Bishatse kuvuga ko babyarwa n'ibihangange".

Abagusigaranye imbuto n'intanga (umukarago 62)
Bishushanya abagusigiye kubyara no kororoka…

**f) Igerura cyangwa impirike**

Ni ukuvuga ikintu ugabanya cyangwa wongera agaciro kacyo usa n'ushyiramo ikinyabupfura. Urugero, aho kugira ngo uvuge ko ikintu ari kibi, ukavuga ngo si kiza, ikintu kinuka ukavuga ngo gihumura nabi, umuntu wangana ukavuga ngo agira urukundo ruke. Nyakayonga ka Musare, mu gisigo "Ukwibyara" yakoresheje igerura.

***Urugero:***

Bwobabuke, bwanzabuke (umukarago 228)
Umusizi ashaka kuvuga ko Mibambwe II Sekarongoro II Gisanura atagira ubwoba, atagira ubugugu ahubwo agira ubuntu.

**g) Itizabumuntu**

Ni umunozanganzo ufitanye isano cyane n'ishushanya. Gusa mu itizabumuntu umusizi aha ishusho ibintu cyangwa inyamanswa, imyumvire, imikorere nk'iy'umuntu:

***Urugero:***

Adusendera imisaka ya rusenge (umukarago 28)
Imisaka ntishobora gusendwa. Ubundi hasendwa umugore. Harimo itizabumuntu. Harimo kandi n'ishushanya. Birashushanya ko umwami Ruganzu II Ndoli yabakuye mu bwirabure.

## 3. Imigoronzoranganzo

**a) Umubirinduro**

Umusizi aba yakoresheje umubirinduro iyo yahinduye uko amagambo asanzwe akurikirana mu nteruro nk'iryari iburyo rikaza ibumoso.

***Urugero:***

**Bu**kurirwe umwami **ubwatsi** (umukarago 335): Mu bisanzwe yagombye kuvuga "Ubwatsi bukurirwe umwami".

**b) Iyambukanya**

Aho kugira ngo interuro irangirane n'umukarago, irangirira ku mukarago ukurikiyeho.

***Urugero:***

Ge wasanze ingoro y'umwami
Isetse, isusurutse
Isa n'ingwa yera (umukarago 346-348)

**c) Irondora**

Umusizi avuga ibintu abikurikiranya kimwe ku kindi nta cyungo kirimo.

***Ingero:***

Muri intwari zitarutana,
Muri bene iteka ritahava,
Muri bene umutungo mwiza (Umukarago 47-49)

**e) Ikomora**

Abasizi bakoresha ikomora barema amagambo bahereye ku yandi, bakongeraho cyangwa bagakuraho uturemajambo. Inyito ishobora guhinduka cyane cyangwa buhoro.

***Ingero:***

Umuhinza wari uhanze
Yuhi aramuhangamura (umukarago 249-250)

Inshinga guhangamura (-hang-am-ur-a) ikomoka ku nshinga guhanga (-hang-a) kuko igicumbi ari kimwe. Ikomora rikoresheje ingereka **–am** na **-ur-**. Muri uru rugero inyito ntabwo yahindutse cyane.

## III. Ubwoko bw'igisigo n'umusizi wacyo

**Jya mu isomero ukore ubushakashatsi kugira ngo usubize ibibazo bikurikira:**

*Igisigo "Ukwibyara" kiri mu buhe bwoko? Cyatuwe uwuhe mwami? Cyahimbwe na nde? Vuga ibindi bihangano bye.*

**Umukoro**

Hanga umuvugo ku nsanganyamatsiko wihitiyemo ukoresha iminozanganzo itandukanye.

Fata mu mutwe umuvugo wahanze hanyuma uwubwire bagenzi bawe.

## Ubuvanganzo nyabami

**Kora ubushakashatsi kuri ibi bibazo:**

a) *Ubuvanganzo nyabami ni iki?*
b) *Ingeri z'ubuvanganzo nyabami ni izihe?*
c) *Ingeri z'ubuvanganzo nyabami zirangwa n'iki?*

### I. Inshoza y'ubuvanganzo nyabami

Nk'uko byizwe mu myaka yabanje, hari abahanga benshi cyane bagerageje gusubiza icyo kibazo ku buryo butandukanye, cyakora icyo bose bahuriraho ni uko ubuvanganzo ari imvugo cyangwa inyandiko ifite icyo ivuga kandi yifitemo ubwiza n'ubuhanga bw'imikoreshereze y'ururimi. Imvugo cyangwa inyandiko y'ubuvanganzo irangwa akenshi n'ikeshamvugo. Ubuvanganzo nyarwanda babugabanyamo ibice bibiri: ubuvanganzo nyemvugo n'ubuvanganzo nyandiko. Ubuvanganzo nyemvugo ni ibyahanzwe n'abantu ba kera batazwi neza bahangaga batandika, bakabifata mu mutwe. Ibyo bahangaga babishyikirizaga ab'igihe cyabo bikabizihira mu bitaramo, bakagenda babiraga abo basize, bityo bityo bigahinduka uruhererekane. Ubuvanganzo nyemvugo na bwo bwari bugabanyijemo ibice bibiri:

- Ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda giseseka
- Ubuvanganzo nyemvugo nyabami

Ubuvanganzo nyabami burimo ibihangano byose byerekeranye n'abami, ingoma zabo, ibitero byabo, abakurambere, abatware n'imihango by'ibwami. Ubuvanganzo nyabami bugabanyijemo ingeri zitandukanye.

### II. Ingeri z'ubuvanganzo nyabami n'uturango twazo

Mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo nyabami twavuga **ibisigo nyabami**, **ubwiru**, **ubucurabwenge**, **ibitekerezo nyabami** (**ibitekerezo by'ingabo)**, **ibyivugo**, **indirimbo z'ingabo n'amazina y'inka**.

Muri iki gitabo turavuga ku ngeri zikurikira: ibisigo nyabami, ubwiru, ubucurabwenge n'indirimbo z'ingabo kuko ibyivugo by'ingabo n'amazina y'inka byizwe mu mwaka wa kane n'uwa gatanu.

Muri rusange ingeri z'ubuvanganzo nyabami zirangwa no kuba ari imyandiko ivuga abami, imiryango yabo n'ingoma zabo.

## 1. Ibisigo nyabami

### a) Inshoza y'ibisigo nyabami

Ibisigo nyabami byabanjirijwe n'ibyo bitaga **ibinyeto**. Ijambo ibinyeto, riva ku nshinga kunyeta ivuga gusingiza cyangwa kurata. Abahanzi b'ibinyeto babitaga **abenge**. Ibinyeto byabaga ari bigufi bitarengeje imikarago makumyabiri.

Ku ngoma ya Ruganzu II Ndoli ni bwo umugabekazi w'umutsindirano Nyirarumaga yahurije ibinyeto mu gisigo kimwe kitwa **"Umunsi ameza imiryango yose"**. Kuva ubwo ibinyeto ntibyongera kubaho ahubwo hatangira ibisigo.
Ibisigo nyabami rero byatangiwe n'umugabekazi **Nyirarumaga** ku ngoma ya Ruganzu II Ndoli. Kuva ubwo abenge basimburwa n'abasizi, ibinyeto bisimburwa n'ibisigo. Icyo gihe igisigo cyabaga ari kirekire gisingiza umwami umwe cyangwa benshi. Abasizi batangiye ubwo na bo bakajya bahimba ibisigo birebire bisingiza abami, noneho bahabwa agaciro gakomeye ibwami ndetse barema umutwe wabo uyoborwa n'**intebe y'abasizi**.

### b) Amoko y'ibisigo nyabami

Ibisigo nyabami bigabanyijemo amoko atatu: **impakanizi**, **ibyanzu** n'**ikobyo** cyangwa **ikungu**.

#### (i) Ibisigo by' impakanizi

Ibisigo by'impakanizi ni ibisigo birebire bisingiza abami, bikarata n'ibikorwa byabo, bivuga amateka y'abami bibakurikiranya uko bagiye bazungurana ku ngoma, hagaheruka umwami utuwe igisigo. Ibisigo by'impakanizi rero, birangwa no kuba bikurikiranya abami uko bagiye basimburana ku ngoma no kuba bigira inyikirizo yitwa impakanizi ndetse n'amabango.

***Ingero:***

Igisigo *"Ukwibyara"* cya Nyakayonga ka Musare cyatuwe umwami Mutara II Rwogera.

Igisigo *"Ruhanga rutsindiye Igihugu"* cya Karera cyatuwe umwami Mutara III Rudahigwa.

#### (ii) Ibisigo by'ibyanzu

Ibisigo by'ibyanzu ni ibisigo birebire bigira amabango. Ibyo bika bitandukanywa n'inyikirizo yitwa icyanzu. Mu bisigo by'ibyanzu umusizi avuga amateka y'abami ariko ntabakurikiranya uko bagiye basimburana ku ngoma.

***Ingero:***
*"Naje kubara inkuru"* cya Sekarama ka Mpumba, cyatuwe Kigeli IV Rwabugili.
*"Ndi intumwa y'abami"* cya Ngogane.

**(iii) Ibisigo by'ikobyo /ikungu**

Ibisigo by'ikobyo cyangwa ikungu ni ibisigo bigufi (ugereranyije n'impakanizi cyangwa ibyanzu) bihurutuye , bigiye umujyo umwe kuko bitagira amabango.

***Ingero:***

*"None imana itumije abeshi"* cyasizwe na Mutsinzi agitura Kigeli IV Rwabugili. *"Umpe icyanzu"* cyasizwe na Gahuriro ku ngoma ya Mutara III Rudahigwa.

**c) Ibiranga ibisigo nyabami**

Ibisigo nyabami: impakanizi, ibyanzu n'ikobyo birangwa n**'indezi**. Indezi ni ijambo cyangwa agatsiko k'amagambo asingiza cyangwa ataka umwami. Indezi ni nk'umutako umusizi ashyira mu gisigo kugira ngo kiryohere abacyumva.

***Urugero rw'indezi mu gisigo "Ukwibyara":***

Ny'ebisu by'emisango (umuntu ufite indoro ibengerana, ibikorwa bihanitse by'agatangaza)
Abami b'akamazi
Umuhumuza umuhozi...

Ibisigo nyabami kandi birangwa n**'ikeshamvugo/iminozanganzo** itandukanye. Iminozanganzo ikoreshwa mu bisigo ni injyana, imizimizo/ imivugo n'iminozanganzo itandukanye.

**Injyana** iboneka iyo umusizi yakoresheje amajwi asa mu magambo yegeranye mu nteruro, kugira ngo igire inshurango inogeye amatwi kandi yoroshye kuyifata mu mutwe. Injyana nk'uko twabibonye ishobora kuba isubirajwi/isubiramugemo, isubirajambo, cyangwa imikarago inganya utubeshuro.

**Imizimizo/Imivugo** ni amagambo avugitse ku buryo bujimije, ku buryo bw'amarenga umusizi akoresha mu kuboneza imvugo ye atitaye ku byerekeranye no kuboneza amajwi cyangwa iyubakanteruro; ahubwo agashishikazwa no guha inyito isanzwe indi ntera, urundi rwego bituma ihinduka inyito yindi.

**Iminozanganzo:** Ishingiye mu gukina n'interuro n'amagambo aho umusizi ahinduranya amagambo y'interuro, arondora, akomora ijambo ku rindi...

## 2. Ubwiru

Ubwiru ni imihango yakorwaga n'umwami n'abiru. Iyo mihango yakorwaga mu ibanga kandi ikagira amagambo yihariye agendana na yo. Iyo mihango bayitaga inzira z'ubwiru.

**Inzira zari zigize ubwiru**

Inzira zari 18 ariko izashoboye gutahurwa ni 17 kuko iya 18 ari yo "Inzira y'imfizi y'ibwami itashoboye kuboneka"

Izabonetse ni izi zikurikira:

1. **Inzira ya rukungugu:** yavugaga ibyerekeye amapfa; igihe nyine habaga hateye amapfa.
2. **Inzira ya kivu:** igihe habaga hateye umwuzure; iyo nzira yari iyo gutsirika imyuzure.
3. **Inzira y'inzuki:** yari igamije irumbuka ry'inzuki mu gihe ubuki bwagumye, igakorwa igihe cyo kwegeka imizinga no guhakura.
4. **Inzira ya muhekenyi:** yari igamije gutsemba indwara z'ibyorezo z'inka n'ibindi byonnyi.
5. **Inzira y'umuhigo:** ni igihe hakorwaga imihango yo guhiga inyamaswa.
   Izi nzira uko ari 5 zari zigize imihango ikorwa igihe ikenewe gusa; nta gihe gihamye yari ifite .
6. **Inzira y'umuriro:** yari igamije kubyarira umuriro. Ni ukuvuga bacanaga bundi bushya umuriro wa Gihanga wibutsaga iyimikwa ry'abami b'umuriro ari bo Yuhi na Cyilima. Iyo nzira yari igamije kongera inka n'abantu mu Rwanda, igakorwa na Yuhi.
7. **Inzira ya Gicurasi:** habaga igisibo cyo kwibuka urupfu rwa Ndahiro II Cyamatare; umwijima wa Gicurasi washushanyaga urupfu, naho iboneka rya Kamena rigashushanya uburumbuke n'ubuzima; iyi nzira yarangizaga imihango yo kwirabura no kwera ngo u Rwanda rurumbuke.
8. **Inzira y'umuganura:** yari inzira igenga imihango yo kuganura.
   Habaga umuhango wo kuganuza umwami.
9. **Inzira y'ishora:** yari inzira igenga imihango yo gushora. Yibutsaga iyimikwa ry'abami b'inka ari bo ba Mutara na Cyilima.
10. **Inzira y'inteko:** yari inzira igenga imihango yo gukora inteko zo gutabara igihe cyo kurwanirira ingoma.
11. **Inzira yo kwambika ingoma:** Iyo ingabo z'u Rwanda zatsindaga igihugu runaka, bambikaga ingoma ibishahu.
12. **Inzira yo kwasira:** iyo mihango yagengaga uburyo bunyuranye bwo kwambika ingoma.
13. **Inzira y'inkiko yabyaye umugaru:** yagengaga iby'inkiko z'u Rwanda yakorwaga igihe cyo kwagura imipaka.
14. **Inzira y'urwihisho:** yibutsaga igihe k'ibitero bikaze by'u Rwanda n'u Burundi; iyo umwami w'u Burundi yabaga yapfuye, umwami w'u Rwanda yagombaga kumara iminsi 8 ahantu atabonana n'umugore kandi akiragiza abakurambere.
15. **Inzira y'ikirogoto:** yavugaga ukuntu umwami w'u Rwanda ashyingurwa igihe yabaga yatanze.
16. **Inzira y'urugomo:** yakorwaga igihe cyo kugaba ibitero ku bantu bagomeye ingoma.
17. **Inzira y'iyimika:** yavugaga uburyo umwami yimikwa igihe umwami yatangaga, bagiye kwimika undi.
18. **Inzira y'imfizi z'i Bwami:** iyo nzira y'imfizi z'i Bwami ntirashobora kuboneka.

Inzira z'ubwiru zirangwa n'uko zifite iminozaganzo itandukanye byerekana ko ari ubuvanganzo, uturango twerekana ko ari umwandiko wo mu buvanganzo nyemvugo n'ibikorwa by'umwami n'abiru byerekana ko ari ubuvanganzo nyabami.

### 3. Ubucurabwenge

Ni umuvugo muremure wavugaga ibisekuru by'abami n'abagabekazi. Abawufataga mu mutwe bitwaga abacurabwenge. Ubucurabwenge burangwa n'uko buvuga ibisekuru by'abami n'abamikazi mu buryo buryoheye amatwi. Ubucurabwenge bwakorwaga n'abiru.

### 4. Indirimbo z'ingabo

Ni indirimbo zaririmbwaga mu bitaramo byo kwizihiza intsinzi y'ingabo zabaga zivuye ku rugamba.

### 5. Ibitekerezo

Ni imyandiko yafatiraga ku bantu babayeho (abami n'ab'ibwami, abatware) cyangwa ibikorwa byabayeho bizwi ikavuga uko byagenze nk'ibitero ariko hakongerwamo amakabyankuru. Ibitekerezo byo mu buvanganzo nyemvugo nyabami birimo amoko abiri:

#### a) Ibitekerezo nyabami

Ibitekerezo nyabami cyangwa iby'imiryango ikomeye byavugaga umuntu ukomoka ibwami cyangwa ukomoka ibutware, bikavuga amateka ye ariko bakongeramo amakabyankuru.

***Ingero:***

Bwiza bwa Mashira na Gahindiro.

Ruganzu na Kimenyi umwami w'i Gisaka.

#### b) Ibitekerezo by'ingabo

Ibitekerezo by'ingabo byavugaga imitegurire n'imigendekere y'ibitero ingabo z'umwami zagabye mu bindi bihugu bakongeraho amakabyankuru.

***Ingero:***

**Igitero cy'umunsi w'inyana:** Ni igitero cyagabwe n'Abashakamba, ingabo za Yuhi IV Gahindiro. Abashakamba bagabye icyo gitero i Buhunde bashaka kugaruza Urukomero, ubushyo bwa Yuhi IV Gahindiro bwari bwanyazwe n'Abahunde.
**Igitero cyo muri Lito:** Ni igitero cyagabwe n'ingabo z'u Rwanda ku ngoma ya Kigeli IV Rwabugili. Ingabo z'u Rwanda zari zibasiye igikomangoma Nkoronko, ibirindiro byazo zibishinga ku nkiko y'u Burundi, zitera Rugigana umutware wo mu Lito rya Ngaragu h'i Burundi.

Abatekereza bahimbaga ibitekerezo by'ingabo bahereye ku byabaga byavuzwe n'abavuzi b'amacumu. Umuvuzi w'amacumu ntiyajyaga gutara amakuru ahubwo

yatarwaga n'izindi ngabo, akaba na we yaragiye ku rugamba yizewe, azi kuvuga atari umusinzi... akavuga ibwami igihe cyo kwiyereka, avuga uko urugamba rwagenze kuva rutangira kugera rushoje.

Ibitekerezo by'ingabo birangwa no kuba bivugwamo ibyabereye ku rugamba, hagaragaramo ibyivugo by'ingabo.

**Ikitonderwa:**

- Mu buvanganzo nyarwanda nyemvugo nyabami ntitwavuze ku byivugo no ku mazina y'inka kuko biri mu bitabo by'imyaka ibanza.
- Mu bitekerezo na ho ntitwavuze ku bitekerezo byo muri rubanda kubera ko biri mu bitabo by'imyaka ibanza.

**Umwitozo**

1. Tandukanya ubuvanganzo nyabami n'ubuvanganzo bwo muri rubanda.
2. Uhereye ku byo wize, igisigo "Ukwibyara" giherereye mu yihe ngeri y'ubuvanganzo nyarwanda? Kubera iki?

## IV. Umwitozo wo kujya impaka

Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe kuri iki kibazo:

Mubona muri iki gihe ingeri z'ubuvanganzo nyabami zikwiye kwigwa? Kubera iki?

## Umwandiko: Igitero cy'umunsi w'inyana

Igitero cy'umunsi w'inyana cyabaye ku ngoma ya Yuhi IV Gahindiro. Impamvu yatumye kiba twayendeyeho kumenya uko uwo mwami yari yarahimbye itegeko yihaye ubwe rikwiye kudutangaza. Abo twabajije badutekerereje ko uwo mwami yari yarahimbye iminsi umunani yagombaga kurangizamo imirimo ye. Ya minsi umunani yarangira, akongera akayisubiramo bityobityo. Dore uko yakurikiranyaga iminsi ye muri ibyo bihe:

**Uwa mbere n'uwa kabiri:** Kuraguza inkoko, intama , inka, inzuzi, n'ibindi biraguzwa. Muri iyo minsi, abashaka kumuhakwaho bakaba bazi kuragura, utabizi akarindira ikigoroba mu mataha y'inka kuko ari bwo yahugukiraga ibindi; umushaka akaba ari bwo amubwira ibindi biterekeranye n'indagu.

**Uwa gatatu n'uwa kane:** Guca imanza, umushaka butaragoroba akagomba kwicarana na we ku karubanda yumva imanza cyangwa aburana ubwe.

**Uwa gatanu:** Kwirirwa barasa intego uwo munsi, abashaka kumuhakwaho bakazana imiheto n'impiru ngo barase intego. Ni bwo twumvise igihano cy'uwamuzanagamo andi magambo butaragoroba ko yamurasaga impiru.

**Uwa gatandatu:** Bwacyaga yicaye ku karubanda ngo ushaka wese kugira icyo amubwira cyangwa amubaza akahamusanga uwo ari we wese. Uwo munsi witwaga "uwa rubanda."

**Uwa karindwi:** Akiriranwa n'abagore be ntihagire uhamusanga, kereka uwamutekereraga itabi.

**Uwa munani:** Wari umunsi w'inka. Yirirwaga areba inka ze z'inyarurembo, abashaka kumuhakwaho bakazana inkoni n'inkuyo. Nanone bikaza kurangira mu mataha y'inka. Iminsi igahora igaruka ityo.

Iki gitero rero kije guturuka ku munsi wa munani (uw'inka) ni cyo cyatumye bakita "igitero cy'umunsi w'inyana." Icyo gihe Yuhi IV Gahindiro yari iwe i Mulinja ho mu Mayaga (mu Ntara y'Amajyepfo). Yari yiriwe akenura inka ze arangiriza ku z'inyarurembo zatahaga iwe, zitwaga Urukomera.Uwo munsi rero Sayinzoga ya Mukenga wo mu ntore z'Abashakamba amenya inkuru ibabaje atumweho n'iwabo, bamusaba kubimenyesha umwami. Aribwira ati: "Nindindira igihe cy'amatarama ngasaba icyanzu, biraza kurakaza abandi kuko na bo bifuza kuganira n'umwami." Ati: "Reka nihare, mbimubwire nanone ubwo ari umunsi w'inka arankubita inkoni, ariko nta cyo bintwaye."

Ahengera rero igihe umwami ategetse inka mu rugo aratanguranwa amubwira ya nkuru. Umwami ntiyamukubita, ariko ntiyagira icyo amusubiza. Abashakamba bandi babibonye baribwira bati: "Sayinzoga araduhize, kandi abitwiratira ko yanyuze mu iteka ry'umwami ntibigire icyo bimutwara." Bose rero bakurikirana basuhuza umwami bamubwira amagambo atagira aho ahuriye n'iby'uwo munsi. Inka zimaze kugera mu rugo, Yuhi IV Gahindiro yicaza ba bandi bose mu nkike ya ruguru. Binikiza inka. Zihumuje, azana amata yazo arayabaha ngo bayanywere aho ku mugaragaro, imbere y'abashumba n'abandi bari bagitegereje ko inka zihumuza. We akibwira ati: "Ni bakuru ntibemera kunywera amata ku mugaragaro, nibanga kuyanywa ndabakubita." Nyamara bo baremera barayanywa kuko byari bibateye ubwoba kubona atinyutse kuyabahera aho rubanda bose bareba. Nanone byari bikubitiyeho ko kwanga amata bahawe n'umwami byari umuziro mu Banyarwanda, ubwo abamuhakwagaho bose byitwaga ko bamushakaho amata.

Barangije rero kuyanywa umwami atangira igitaramo gisanzwe. Arababwira rero mu gitaramo ati: "Ubwo ga munyoye amata yazo munywanye na zo ntimushobora kuzigambanira!" Bati: "Ubundi se tutarayanywa, twashobora kuzigambanira.?" Arabihorera bikomereza ibiganiro bisanzwe byo mu gitaramo. Ngo buke, umwami abwira abashumba b'Urukomera ati: "Nimuzijyane mumere nk'abazigishishije zige mu Mutara ku nkiko y'i Ndorwa byo kwiyenza kugira ngo Abahima bazinyage." Abashumba bazijyana uko babitegetswe. Koko rero zigeze hafi y'i Ndorwa Abahima barazitera barazinyaga. Abashumba bagaruka i Mulinja kubimenyesha Gahindiro. Babimubwirira mu gitaramo. Arabasubiza ati: "Abahima nibijyanire, ibitagira kirengera ni ko bimera!" Abashakamba bari aho barabyumva, barasohoka bajya inama. Bati: "Izi nka ntizanyazwe bisanzwe, zazize wa munsi twanywaga amata yazo." Baraza babwira Gahindiro bati: "Twanywanye n'izo nka turatabaye tugiye kuzigarura kandi tukumenyesheje ko nta n'imwe muri zo izabura, keretse izaba yarapfuye."

Bahana umunsi wo guhaguruka. Gahindiro arababwira ati: "Tuzahurira aha n'aha kugira ngo nzabaherekeze mbageze kuri Nyabarongo ku cyambu cya Nyaruteja. Koko rero umunsi bahanye ho umugambi usohoye, arabaherekeza bambuka Nyabarongo ahari, ariko Sayinzoga arabura; ntiyaba mu bambukaga. Bageze hakurya, Gahindiro na we arahindukira. Ageze mu nzira ahura na Sayinzoga atabara. Gahindiro ati: "Ni iki cyatumye udatabara mu b'imbere?" Sayinzoga ati: "Natindijwe n'uko namaraga urubanza. Naho abatabaye mbere, niwumva ko ntabafatiye aho barara none, uzanyice!"

Gahindiro rero amutuma ku Bashakamba bose ngo amubatahirize. Uko avuze izina ry'umuntu akamukubita uruti ku rutugu. Akomeza atyo abavuga mu byivugo byabo kandi ari na ko amukubita rwa ruti kugeza abahetuye. Aho bigeze, Sayinzoga aramubwira ati: "Erega ugiye kunshengura urutugu!" Undi ati: "Ni byo koko nyabusa! Na we amuvuga mu kivugo ke anamukubita uruti ku rutugu agira ati: "Urabeho, nawe dutahe." Sayinzoga aragenda afatira igitero mu Bwanacyambwe. Arabatashya uko yabitumwe, arangije ababwira uko Gahindiro yabimutumye amukubita ku rutugu kugera aho yagombye kumwisaba, kuko yamubabazaga. Abashakamba bati: "Byihorere, ntituzabyibagirwa!"

Igitero kigeze ku nkiko y'i Ndorwa, gisanga abatasi bararangije kuyigenda no kumenya akarere katurutsemo abanyaze Urukomera. Ubwo kandi igitero cy'Abashakamba cyari kumwe n'abashumba barwo. Ako gahugu k'i Ndorwa karaterwa, hanyagwa inka nyinshi, maze abashumba b'Urukomera batoranyamo izabo ariko bagasanga hasigaye izindi. Byari byaratewe n'uko Abahima bamaze kuzinyaga bakazigabanya. Uko rero Abashakamba basanze Urukomera zituzuye, bagatera ahandi hahegereye bakanyaga, bityobityo, bigeza aho baheba inka zimwe z'Urukomera. Amaherezo umutasi umwe araza abwira Nkusi ya Gahindiro ati : "Inka nyinshi z'abahima zahungiye mu kirwa kiri mu rufunzo, zimaze kugeramo banyereza iteme ngo hatazagira ababakurikirayo." Abashakamba babyumvise batera mu rufunzo. Nyamara Abahima barabananira kuko bari babyiteze. Ingabo zari zihageze mu gitondo cya kare, maze Munanira wa Nyangezi atuma abagaragu be kumushakira udukwi ngo bacane yote kuko yari arwaye inzoka zamuryaga mu gihe k'imbeho. Abashakamba bamaze guheba uburyo bwo kunesha Abahima aho bashegeye bati : "Munanira naze tubigerageze." Nkusi ya Gahindiro ategeka Munanira guhaguruka ngo bongere batere iteme. Munanira ati: "Mube mworoheje sindasusuruka." Aho bigeze Nkusi aramutota maze Munanira arahaguruka yibindira mu ngabo ye, yiroha ku iteme. Abahima bashwashwanyije kumusubiza inyuma biba iby'ubusa, arabatwaza. N'abandi Bashakamba babuririraho baterura Abahima babasuka muri cya kirwa bakibasangamo babashwaza mu rufunzo. Inka zose zari zarahungishirijwemo ziranyagwa. Abashumba b'Urukomera bazivanguramo izabo ubushyo buruzura.

Ariko ikirwa kimaze gutsindwa, Munanira yanga kukivamo. Nkusi aramwinginga biba iby'ubusa. Umuvuzi w'amacumu aza i Mulinja kumenyesha Gahindiro uko iby'igitero byagenze, amumenyesha n'uko Urukomera zose zabonetse ubushyo bwe bukaba

bwaruzuye, amubwira n'uko Munanira yanze kuva muri cya kirwa akaba ari cyo bagombye kugandikamo. Gahindiro yohereza intumwa kubwira Nkusi ko iminyago yose itari Urukomera izaba umuheto wa Munanira, kandi ko bazamugarura ahetswe. Iyo ntumwa imaze kubimenyesha Nkusi, noneho Munanira yemera kuva mu kirwa igitero kiratabaruka.

Ubwo rero hakaba umugabo witwaga Kanyaruguru wo mu mutwe w'Abakemba wari umuririmbyi w'ikirangirire, akaba ari we wazaga kuririmba ingabo izo ari zo zose zitabaruka kuko yari yarabihawe na Gahindiro. Abashakamba baramutumiza bamugambanaho ngo na bo bazahime ibwami bishyurire inkoni Sayinzoga yakubiswe, na we arabyemera. Nuko babigenza batya. Batuma kuri Gahindiro ko begereje kuza ngo abitegure mu minsi iyi n'iyi. Ya minsi igeze, Kanyaruguru aza nijoro ahateganye n'i Mulinja aririmba mu ijwi riranguruye, bigeza ko ibwami bamwumva. Barahuririza, bati: "Ni Kanyaruguru, umva araririmba Abashakamba; nta kabuza bazahinguka ejo, aje kubateguriza." Umunsi ukurikiyeho barategereza baraheba. Na Kanyaruguru akimara kuririmba ararigita. Ajya kwihisha ku byitso by'Abashakamba. Abikora atyo amajoro yakurikiyeho, maze bitera Gahindiro impagarara. Gahindiro uko atumye abantu ngo bamutege ibico bamufate, Kanyaruguru akabimenyeshwa n'ibyitso by'Abashakamba akajya aho batamutegeye.

Abashakamba bamaze kubumvisha barashyira baraza, bariyereka bamurikira Gahindiro inka ze z'Urukomera, bamumurikira n'iminyago maze ayibagororeramo uko bisanzwe. Munanira ahabwa inka y'ubumanzi, agabana n'umuheto wose w'igitero nk'uko Gahindiro yari yaravuze. Gahindiro asobanuje ibya Kanyaruguru, noneho bamubwira ko kwari uguhorera Sayinzoga imigiti yakubiswe batabara. Igitero cy'umunsi w'inyana kirangira gityo.

*Bifatiye ku byavuye mu gitabo cya Bigirumwami, A., (1964) Imihango yo mu Rwanda, igice cya 1, Nyundo,*

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira ari mu mwandiko:

1. Inkuyo
2. Impiru
3. Inka z'inyarurembo
4. Kurasa intego
5. Gukenura inka
6. Icyanzu
7. Binikiza inka
8. Inka zihumuje
9. Kunywana
10. Inkiko
11. Abatasi
12. Abavuzi b'amacumu
13. Kugandika
14. Impagarara

## B. Imyitozo y'inyunguramagambo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro yumvikanisha icyo ashaka gusobanura: Abashakamba, amataha y'inka, kwibindira ahantu, gutabaruka.
2. Uzuza interuro zikurikira ukoresheje amagambo akurikira avuye mu mwandiko kandi ukore isanisha rikwiye aho ari ngombwa: ikirwa, kugandika, guca mu iteka, urufunzo, mu matarama, imigiti.
   - **a)** Umuntu wese .................. ry'umwami bamukubitaga ..................
   - **b)** Impunzi .................. ku musozi zitegereje imfashanyo.
   - **c)** Kera Abanyarwanda bamwe basakazaga inzu zabo..................
   - **d)** Bageze mu rugo .................. basanga dutangiye gusinzira.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibibazo bikurikira:**

1. Igitero cyo ku munsi w'inyana cyagabwe he? Sobanura ku buryo bwimbitse impamvu bakise igitero cyo ku munsi w'inyana?
2. Ni nde wabimburiye Abashakamba kugira ngo barenge ku itegeko ry'umwami?
3. Kubera iki Abashakamba bemeye kunywera amata ku karubanda?
4. Utekereza ko ari iki cyatumye Gahindiro akubita Sayinzoga ku rutugu uko yavugaga izina ry'umushakamba amutumyeho?
5. Ni gute Abashakamba bahoreye Sayinzoga?
6. Kubera iki Munanira ari we wahawe inka y'ubumanzi?
7. Mu gitero cy'umunsi w'inyana haravugwamo umwami Yuhi IV Gahindiro. Uretse ibyo bamuvugaho mu mwandiko, vuga ibindi umuziho.
8. Mu ngabo zivugwa mu gitero cy'umunsi w'inyana ni nde ushima? Umushimira iki?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza maze usubize iki kibazo:**

Garagaza ingingo z'umuco n'ingingo z'amateka zivugwa mu mwandiko.

**Umwitozo**

Umaze gusoma no gusesengura igitekerezo k'ingabo "Igitero cyo ku munsi w'inyana", tandukanya igitekerezo k'ingabo n'igitekerezo cyo muri rubanda.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa mbere

- Ubuvanganzo nyabami ni ibihangano byose byerekeranye n'abami, ingoma zabo, ibitero byabo, abatware n'imihango by'ibwami. Ubuvanganzo nyabami bugabanyijemo ingeri zinyuranye nk'ibisigo nyabami, ubwiru, ubucurabwenge, ibitekerezo by'ingabo, ibyivugo by'ingabo, indirimbo z'ingabo n'amazina y'inka.
- Ibisigo nyabami byatangiye ku ngoma ya Ruganzu II Ndoli bitangijwe n'umugabekazi Nyirarumaga. Mbere y'uko Nyirarumaga atangiza ibisigo nyabami hariho ibyo bitaga ibinyeto, byo bikaba byari bigufi. Ibisigo nyabami birimo amoko atatu: impakanizi, ibyanzu n'ikobyo cyangwa ikungu. Ibisigo nyabami birangwa n'**indezi** n'**iminozanganzo**.
- Ibitekerezo by'ingabo byavugaga imitegurire n' imigendekere y'ibitero ingabo z'umwami zagabye bakongeraho amakabyankuru.

## Isuzuma risoza umutwe wa mbere A

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

### Umwandiko: Igitero k'imigogo

#### Urugamba rwa kabiri kuri Nyagakoni

Igihe Kanimba abagezeho, ku munsi wa karindwi, yasanze umwami arimo ahaguruka. Bashyira nzira bataha i Nyagakoni (Abanyankore bahita Nkoni). Aho ni ho ibintu byari bigiye gucikira. Haje umugabo Munanira wa Rutimbo wo mu Mutara wo mu itorero ry'Indinda ryo mu Ruyange rya Kabare. Abwira Kabare na Ruhinankiko na Rutishereka na Mushyo ati: "Nimubwire umwami murobanure ingabo, kuko igitero cy'Abanyankore kiri hafi." Abo batware bohereza Sebaganji ba Bukwege ngo age kureba ingando impande zose mu gihe bo bari bagisiganuza Munanira wa Rutimbo ngo babone kujya kubibwira umwami.

Ubwo bacaga ingando, ingabo za Ntare zari zabatanze kugera kuri Nyagakoni, zihisha mu gashyamba kari kahegereye. Ingabo z'Abanyarwanda zo zigashaka kuza kubagwa gitumo ngo zikore ishyano. Ingando zimaze gushingwa, ibitsimbanyi bijya gusenya inkwi muri ka gashyamba. Bihingutse bikora mu ntozi kuko cyari igihe cy'utujojoba. Abanyankore babyukana imbunda zivugira rimwe, bya bitsimbanyi bipfamo umubare munini. Abanyankore baza babikomereye, babiroha mu ngando. Ingabo

zose zenda intwaro icyarimwe n'imitwe ntiyarobanurwa kuko nta gihe bari bafite, maze bose bahaguruka uruvange ndetse n'abatware bose benda intwaro zabo bigira ku rugamba. Amakamba bari bambariye ingabo zabo ziyashyira mu bikondorero, bayakindikirizaho. Abanyarwanda bakubitwa inshuro, basukwa mu ngando.

Usanga rero ari ingabo zari zimeze nk'i Kivu. Nuko abatware barakomera bati: "Muramenye ibi bintu byo kurwanira mu ngando, zirimo umwami bitaza gukora ishyano! Nimushyire ku icumu, upfa apfe ukira akire!" Maze Abanyarwanda basubiranayo Abanyankore, babamerera nk'uruzi rwakutse rutakigize ikirukoma imbere, rukarengera ibyo rusanze mu nzira byose. Imbunda z'Abanyankore zisumye imbaga y'abantu irazicecekesha. Abanyankore bibutse guhunga birananirana. Abanyarwanda babarindimurira mu kibande kitwa mu Ruhumba rwa Ruyojo, babakukana hakurya nta mu Nyankore ugishobora no guhindukira ngo arebe inyuma ye. Uwakubeshya yavuga ko Abanyankore bashoboye kurokokamo abantu bageze kuri mirongo itatu. Abagerageje kurwana akanya hafi y'ingando ni umurari umwe wari waciye indi nzira ukarasukira ku ngando y'Abashakamba n'iya Ndushabandi. Abo ni bo bahunze bwa nyuma, barokoka icyo cyorezo, kuko bari bateye baturutse inzira yabo ukwabo.

Abanyarwanda bazwi bahaguye ni Sebwayi bwa Nyamushanja wa Rwakagara na Rujunga na Kabeba ka Rutihunza wo mu itorero ry'Abaganwa rya Nyaruguru na Bihekenya w'umusyete wo mu Nganguraruqo. Abahakomerekeye ni Sahaha wa Bukwege na Rurinda rwa Rushema na Nterarubango ya Mbungira na Nkeramiheto ya Rushenyi na Rwabigwi rwa Bitinganyi. Abanyankore bo ntiwakwirirwa ubaza abapfuye. Bahagiriye icyorezo kitigeze kiboneka. Ab'ingenzi bashobora kumenywa ni abatasi. Uwa mbere ni Rumukwe wa Ntare.Yari afite imbunda ya kizungu ihambiriyeho idarubindi ikarasa kure cyane. Rwabugili yarayenze aba ari yo arashisha kugeza ko amasasu yayo arangira. Iyo mbunda yabitswe ibwami iza guhira ku Rucunshu mu ipfa rya Mibambwe IV Rutarindwa . Undi ni Rwarangira, yishwe na Rwangampuhwe rwa Mutazibiza wo mu Barasa. Abandi Banyankore bahaguye bagashobora kumenywa b'abatasi ni Rwishunda rwa Mwendo wishwe na Biganda bya Rwamuhunga, Bikangu Ruregeya Rutasharara (Rutagwikinya), Ngurube ya Mukabasinga, Ruberera Irabiro rya Gahuta Rutarindimuka, ka Murase ka Bwishike, Rudakangarana, ka Mugundo ka Bishike ihebuza makungu, Gaturu ka Kigaraga Rupfubya, Gatuka ka Rujuga Rujumera, (mwibuke ko n'Abahima bitiririrwa ba nyina ari benshi).

### Indunduro y'igitero mu ruhande rw'Abanyarwanda

Bageze ku ruzi rwa Gashara basanga rwuzuye. Rwabugili yanga kurindira ko rwuzuruka. Ategeka ko bamuheka bakamwambukiriza mu ngobyi. Abantu bose bagira ubwoba, baranga, bati: "Kwiyambutsa ubwacu biraruhije none uragira ngo twambutse ingobyi?" Ariko aranga baramuheka, abarebare bogana ingobyi ye iri mu mazi, bakagera n'aho barengerwa. Si bo babonye bamugeza hakuno y'uruzi, abantu bose bari bafite impungenge!

Bamaze kugandika, abatasi bamumenyesha ko umuzungu w'umwongereza ari hafi aje gutabara Ntare. (Rwabugili ntiyari azi ko yavuye mu gihugu ke cyagenzurwaga n'Abadage, agatera mu cy'Abongereza bo bari bamaze imyaka mu Buganda). Rwabugili amaze kubyumva ati: « Mwumvise ko abazungu ari intwari cyane. Ntarwanye na bo sinaba ndi intwari». Abatware baramubuza: bibukaga urwo babonye i Kageyo igihe cya bwana Voni Gotseni (Von Goetzen). Rwabugili ariko yanga kuva mu ngando. Abatware barategeka barazitwika . Umwotsi umaze gukorana aremera arahaguruka, barahumeka. Bataha kwa Ruromba bukeye ku Rufuha, hanyuma i Karwera, bukeye Rukungwa na Nyamikamba, bukeye ku Muvumba, bukeye i Bugamba kwa Rwamwaga n'umugaragu wa Rwatangabo, bukeye mu Rugarama rwa Gatsibo.

Mu gitondo Rwabugili agera i Gatsibo. Umugaba w'ingabo ariyereka, agororerwa inka ebyiri. Barara bahigira Nyiramibambwe. Bukeye Rwabugili ajya ku Karubanda ati: "Rubanda rwange, narabashimye. Ndabasezeye nimutahe". Asigara i Gatsibo na Kabare na Ruhinankiko na Bisangwa, abandi baratabaruka. Ngibyo iby'igitero k'imigogo.

*Bifatiye ku bya Padiri KAGAME Alexis, byakuwe mu gitabo "Minisiteri y'Amashuri Abanza n'Ayisumbuye, 1988, Ikinyarwanda, gusoma no gusesengura imyandiko V.A, igitabo cy'umunyeshuri,umwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye, Kigali."*

## I. Kumva no gusesengura igitekerezo k'ingabo

### A. Ibibazo ku mwandiko

1. Usomye umwandiko ubona igitero k'imigogo cyarabaye ku ngoma y'uwuhe mwami?
2. Iyo urebye ubona mu ntangiriro y'urugamba rwa kabiri i Nyagakoni, Abanyankore baranesheje Abanyarwanda. Ni iki cyatumye Abanyarwanda bagira ubutwari bwo gukomeza urugamba kugeza barutsinze?
3. Andika ibintu byibura bibiri bigaragaza ko Rwabugili yari intwari.
4. Ni abahe banyankore barokotse urugamba rwa kabiri i Nyagakoni?
5. Ni iki abatware bakoze kugira ngo Rwabugili ave mu ngando age i Gatsibo?
6. Ni iyihe mitwe y'ingabo za Rwabugili ivugwa mu mwandiko?
7. Tahura mu mwandiko zimwe mu ngingo z'amateka n'iz'umuco.
8. Uhereye ku byo wize mu bitekerezo by'ingabo n'igice k'igitero k'imigogo umaze gusoma, vuga ibiranga igitekerezo k'ingabo.

### B. Inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira ari mu mwandiko:
   - **a)** (Kugwa) gitumo,
   - **b)** Ibitsimbanyi,
   - **c)** Igikondorero,
   - **d)** Babarindimurira,
   - **e)** Gukubitwa inshuro.

2. Kora interuro ukoresheje amagambo akurikira:
   a) ibitsimbanyi,
   b) igikondorero,
   c) kurindimura.
3. Rwabugili bamuhetse mu ngobyi. Andika igwizanyito z'ijambo ingobyi.

## II. Ibibazo ku gisigo "Ukwibyara" no ku buvanganzo nyabami

### A. Soma iki gice k'igisigo "Ukwibyara" nyuma usubize ibibazo byakibajijweho.

Ku Rutambamitavu,
Muri intwari zitarutana,
Muri bene iteka ritahava,
Muri bene umutungo mwiza
Mwaraduhatse muraturemaza,
Mutwubakira amarembo y'intungane
Tubita intura Rwanda
Nta byikamize urakimana
Wadukamiye amata angana imvura,
Ntitugira umuvuro
Tubyuka dusenga
Ugasukiranya urugwiro
Sango, ba so na ba sogokuru,
Bakwangiye isange
Ngo abazakwanga
Uzabakuze umusanzu n'umuganda,
Abagusigaranye imbuto n'intanga
Bakuraze izi ntarama
Zo ku Rutambamyato
No ku Rutambabiru

## Ibibazo

1. Tahura imwe mu  minozanganzo iri muri icyo gice k'igisigo kandi uyisobanure.
2. Igisigo "Ukwibyara" kiri mu buhe bwoko bw'ibisigo? Kubera iki? Andika ubundi bwoko bw'ibisigo uzi.
3. Igisigo "Ukwibyara" kiri mu buhe bwoko bw'ubuvanganzo? Kubera iki?Andika izindi ngeri ziri muri ubwo buvanganzo.
4. Hanga umuvugo utarengeje imikarago cumi n'itanu, ku nsanganyamatsiko wihitiyemo, ugerageza gukoreshamo iminozanganzo itandukanye.

# 1B Umuco nyarwanda

## Umwandiko: Ubukwe mu muco nyarwanda

**Ushinzwe amagambo:**

Nk'uko mubibonye, mu kanya haje umushyitsi. Ntaratwibwira nubwo nge mbona amaso atari aya cyakora yahindutse uko yari asanzwe atemberera muri uru rugo ndabona atari ko yaje. Yaje agaragiwe n'abandi kandi ubundi yazaga wenyine cyangwa akazana n'abandi bantu nka babiri. Nyakubahwa umukuru w'umuryango wa Rugendo aba bashyitsi baje si nge wabaha ikaze mu rugo rwawe kandi uhibereye, reka nguhe umwanya ubahe ikaze nibiba ngombwa uraza kubaha umwanya batubwire ikibagenza.

**Umusangwa mukuru:**

Tubahaye ikaze bashyitsi bahire. Mu muryango wa Rugendo rero dukunda gusabana, mudusanze twibereye mu busabane busoza umwaka, amazimano arahari abahungu bange nibabazimanire. Simbise abavumba n'ubundi ibiryoshye ni ibisangirwa, nimwumva mushize inyota muritahira dusigare mu busabane bwacu.

**Ushinzwe amagambo:**

Nyamara nubwo ntasoma ku mitima y'abantu, ariko uyu mushyitsi ndabona asa n'urimo gusaba ijambo, reka tumuhe umwanya ndabona asa n'ushakaga kutubwira ikimugenza.

**Umukwe mukuru:**

Murakoze, mbere na mbere mbanje kubashimira uko mwatwakiriye muri ubu busabane bwanyu. Muragahorana amazimano! Uwenze iyi nzoga mutwakirije, igikatsi yagitsikamiye neza ntiyashakiye ubwinshi mu mazi. Nshimye uko unzimaniye uretse ko bitanantunguye, buri gihe iwawe n'iwange turazimanirana. Hambere twagize umugisha Imana itanga iwacu ndetse n'iwanyu, iraturemera iduhangamo urukundo, imaze kutwita amazina tuvuye mu ngaragu, iduha kubyara tubyara abahungu n'abakobwa. Mu bana rero bavutse mu muryango wa Bazinura ari na wo mpagarariye barimo abakobwa n'abahungu ariko umwe w'umuhungu ni we waje aransanga angezaho ikifuzo ko atagishaka gukomeza kwitwa ingaramakirambi ko twamushakira akitwa umugabo. Tumushakira umuranga, araza aha iwanyu ararambagiza, aturangira umugeni muri uru rugo. Muri make twaje kubasaba umugeni witwa Mukandahiro.

Nge narigenzuye nsanga nta mpamvu n'imwe ihari yatuma utampa umugeni cyane ko atari n'ubwa mbere naba nje gusaba muri uru rugo. Nzi neza ko ntagira ibyaha yewe n'iyo haba hari igicumuro natanga ikiru, ariko ibyaha byatuma munyima umugeni byo nta byo.

**Umusangwa mukuru:**

Ko hano tugira ba Mukandahiro benshi, urifuza Mukandahiro wuhe? Dufite  Karine, Viviyana, Sesire na Virijiniya.

**Umukwe mukuru:**

Ndasaba Mukandahiro Virijiniya.

**Umusangwa mukuru:**

Nabitegereje nsanga izo mfura ndeba mwazanye zicaye ku ntebe eshatu zibanza nta cyo nazivugaho, ni abantu b'indahemuka. Cyakora abicaye kuri izo z'inyuma aho ntareba niba hari abantu bo mu muryango wacu bajya batemberera ku Mugote no muri izo nshe zihegereye uwagira icyo yabavugaho akivuge.

**Umusangwa:**

Murakoze, hari umukobwa wacu waje ku Mugote ahamara iminsi agaruka abasore baho baramuteye inda. Ku bw'iyo mpamvu nge numva tutabashyingira umukobwa wacu.

**Umukwe mukuru:**

Arakoze uriya ugaragaje icyo yita ko ari ikibazo. Cyakora ndagira ngo mbamare impungenge. Uwo mukobwa ndamuzi. Yaje mu muryango wacu ahorose pe! Turamwondora agaruka abyibushye mukeka ko bamuteye inda. Si inda yatewe ahubwo yarahageze ibiryo by'iwacu biramuyoboka, anywa inshyushyu, anywa ikivuguto arabyibuha. Ahubwo ubu na Virijiniya tubasaba naza akahamara kabiri azabyibuha abatazi uko tugabura bazavuga ko yaje atwite.

**Umusangwa mukuru:**

Umugeni uramuhawe ariko ni umukobwa. Ni Mutumwinka. Nta kindi narenzaho ibindi nawe urabyibwiriza.

**Umukwe mukuru:**

Uhawe inka akura ubwatsi ariko uhawe umugeni arashimira. Ndagira ngo ngushimire mbikuye ku mutima. Uragahore ubyara abakobwa. Nzanira iyo nzoga mwana wange mushimire! Uyu muryango mpagarariye uzira ibyaha ariko ntuzire ijuru. Ikindi tuzira ni ukurongora abakobwa tutakoye. Ndi imbere yawe kandi n'imbere y'aba bagabo, reka nisubirire mu mwanya wange umpe abagabo bankoshe.

**Umusangwa mukuru:**

Ngira ngo wabyivugiye ko atari ubwa mbere ukwa muri uyu muryango. Harya niba ubyibuka nyibutsa izo dukosha.

**Umukwe mukuru:**

Ntabwo ari wowe wibagiwe inkwano ukosha kandi ari wowe ubyara abakobwa. Ikindi kandi sinakwibutsa uko nakoye. Uwazicaniye ni nyirasenge w'umwana wawe ikindi kandi nawe zimaze kubyara urazikama, gusa nzikwa zari umunani ariko ubu zabaye ishyo.

**Umusangwa mukuru:**

Yeee! Ndumva koko uko twagukosheje ubyibuka. N'ubu tugukosheje inyana umunani. Inyana umunani zirara imfizi mu mahembe. Ngira ngo urabyumva.

**Umukwe mukuru:**

Abakirana batangana berekana aheza kugira ngo hatagira uvunika. Uyu munsi ndagira ngo ngukwere nk'uko nsanzwe ngukwera. Hirya aha mpagira urwuri. Nazanye n'umutahira wange Kanuma, haguruka sha! Vayo uze unyegere. Uyu mwana w'umuhungu, ni umugabo ariko ndamwita umwana kuko namubyaye. Ni umutahira

w'izacu. Icyo bashaka ni inyana umunani. Nkubwira kuzihanagura nakubwiye izo nshaka uko zimeze. Jyana n'umushumba wabo, undebere imigongo yazo, ingeso zazo n'ibibero byazo ni byo bibyara amata. Muzirongorane n'izindi barobanure mu ishyo inyana umunani.

**Umushumba:**

Nk'uko yabibabwiraga ni ko nabisanze. Inyana umunani nazishimye nzigejeje mu kiraro. Ni inyana nziza. Zifite imigongo miremire n'ibibero byiza; mbese nazishimye.

**Umusangwa mukuru:**

Ubwo inkwano zawe zashimwe umugeni uramuhawe. Wicare ugubwe neza, ariko nge mfite impungenge. Ko mbona imbere aho wicaranye n'abasaza bafite uruhanga ruharaze imvi nk'izange sinzi niba uwo usabira ari umwe muri abo ngabo!

**Umukwe mukuru:**

Ndasabira umuhungu wa Bazinura witwa Karinda. Nubwo tutazanye, naketse ko muri bunsabe ko abaramutsa mutumaho mu ikoranabuhanga. Munkundiye rero mwanyemerera akaza akabaramutsa. Tebuka sha!

Ariko rero mu gihe wanyakiraga ninjiye, naje mfite ubutumwa maze kubagezaho natumwe na Bazinura. Yambwiye ati: "Ngaho genda ungire mu Kivugiza

ubandamukirize, ubansabirire umwana umugeni, nange nsigaye aha n'abasaza n'abakecuru bagutegeye impumbya ngaho genda. Nuza kugabana ucyuye umunyafu ugaruke unsange umbwire niba urugendo wagize kwa Rugendo rwaguhiriye. Ndagira ngo munyemerere ngende hakibona nsange abo basaza mbabwire ko mwampaye umugeni. Mbafashe kwitegura kugira ngo ejo cyangwa ejobundi ningaruka **gutebutsa** mbasaba ko **mwaduhekera** muzasange mfite ibyangombwa byose bikwiye muje **kudushyingira**, maze natwe tuzabagerere mu ko mwatwujurijemo. Erega mu buryo butaziguye nari nsezeye dore ko gusezera ari mu nzu nako hanze ni murabeho. Muragahorana Imana.

**Umusangwa mukuru:** Wazanye n'ababyeyi bonsa, wazanye n'abasore, wazanye n'abagabo b'amajigija n'ibikwerere. Reka nguhe impamba yabo.
Umukobwa wange nagutwaze akugeze hariya ariko iyi nkwihereye uyigeze mu rugo ni iya Bazinura wagutumye. Ugende uyimushyikirize kibe nk'ikimenyetso cy'uko wageze aho yagutumye.

**Umukwe mukuru:** Sinongera kwicara kuko burya uhawe impamba arahaguruka akagenda. Ariko reka mbaze nsabe umuhungu wange guherekeza umugeni we. Umva sha! Uherekeze uwo mukobwa umugeze ku muryango wa se. Hari inkingi yitwa Kanagazi, ufite uburenganzira bwo guhita kuri iyo nkingi yonyine. Ku rusika rw'umugendo ni ho abashyitsi bagarukira. Mu ndaburano ni aha se kuko imbere ari aha nyina. Mu ruhimbi ni ah'abakobwa. Namara kukwereka intebe uzajya wicaraho waje kwa sobukwe, uhite ugaruka uze dutahe ejo cyangwa ejobundi nzazana inzoga yo gutebutsa baduhekere.

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira:

1. Amaso si aya
2. Igikatsi
3. Kudashakira ubwinshi mu mazi
4. Kondora umuntu
5. Ishyo ry'inka
6. Inyana zirara imfizi mu mahembe
7. Uruhanga ruharaze imvi
8. Tuzabagerera mu ko mwatwujurijemo
9. Inkingi yitwa Kanagazi

### B. Kora iyi myitozo y'inyunguramagambo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro wumvikanisha icyo ashaka gusobanura:
   a) Kondora
   b) Igikatsi
   c) Uruhimbi
   d) Ishyo ry'inka

2. Simbuza amagambo atsindagiye ari mu nteruro zikurikira impuzanyito zayo:
   a) Uyu mwana yabyirutse afite **imbaraga**.
   b) Yakoze uko ashoboye kose nta cyo **namugaya**.
   c) Kera **umushumba** ni we wahamagaraga umwisi ngo aze kwita inka amazina.
3. Mu kinyatuzu gikurikira harimo amagambo makumyabiri n'abiri (22) y'imihango cyangwa y'ibikoresho byo mu bukwe. Tahuramo ayo magambo, uva hasi ujya hejuru, uva hejuru ujya hasi, uva iburyo ujya ibumoso, uva ibumoso ujya iburyo, uberamye.

| | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| I | B | I | S | H | Y | I | N | G | I | R | A | N | W | A |
| G | N | O | N | M | L | L | N | U | N | D | I | I | H | M |
| U | U | D | M | Z | N | G | V | T | E | E | S | M | Z | A |
| S | W | T | O | I | O | L | M | E | G | G | T | P | C | J |
| H | D | B | W | N | D | G | R | B | U | A | I | A | D | Y |
| Y | V | A | B | I | G | C | A | U | M | T | Y | N | W | A |
| I | S | U | K | A | K | O | U | T | U | E | H | O | Y | M |
| N | K | I | J | O | P | U | R | S | A | P | S | B | V | B |
| G | U | K | W | A | K | J | R | A | U | M | U | K | W | E |
| I | N | K | W | A | N | O | Z | U | N | I | M | R | S | R |
| R | A | G | N | A | R | U | M | U | R | Y | U | T | U | E |
| W | N | U | M | U | S | A | N | G | W | A | O | W | V | I |
| A | B | A | S | U | G | U | T | E | K | E | S | H | A | N |
| U | T | Z | C | A | Z | I | G | A | B | M | A | R | U | K |
| K | U | R | A | M | U | K | A | N | Y | A | Y | Z | A | A |

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibibazo bikurikira:**

1. Ni uwuhe mushyitsi uvugwa wari waje?
2. Umukwe mukuru ageze kwa Rugendo yasanze bakoranijwe n'iki? Ese koko icyo bavuga mu mwandiko ni cyo cyari cyabakoranije? Sobanura igisubizo cyawe.

3. Ni iyihe nteruro igaragaza ko umukwe mukuru yishimiye amazimano?
4. Uwavuga ko uyu mwandiko ufitanye isano no gucyocyorana mu buryo bwa gipfura yaba yibeshye? Tanga ingero ebyiri ziherekeza igisubizo cyawe.
5. Ni iyihe mihango y'ubukwe bwa Kinyarwanda ivugwa muri uyu mwandiko? Yandike uyikurikiranya uko ikurikirana.
6. Ni he mu mwandiko bagaragaza ko uwo muhungu yari ageze mu gihe cyo gushaka koko?
7. Ni iki kigaragaza ko uwo muhungu yari afite ishyushyu ryo kumenya igisubizo umuryango we uri bumuhe?
8. Ni iki kigaragaza ko umusore bamuhaye uburenganzira bwo kwishakira umugeni? Ese na kera ubwo burenganzira bwababagaho? Byagendaga bite?
9. Uyu mwandiko urangira batubwira ko hazakurikiraho uwuhe muhango uzwi mu bukwe bwa kinyarwanda? Uwo muhango uba ugamije iki? Ni iyihe mihango itavugwa mu mwandiko iwukurikira?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza maze usubize ibi bibazo**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'umuco nyarwanda ziri mu mwandiko.

**Umwitozo**

Mukurikirane imisango y'ubukwe hanyuma mujore uburyo abakinankuru baganiraga.

## IV. Kungurana ibitekerezo no kujya impaka

**Gereranya uko imihango y'ubukwe yakorwaga kera n'uko ikorwa muri iki gihe. Ni akahe kamaro k'imihango y'ubukwe muri iki gihe?**

**Umukoro**

Mukine imisango y'ubukwe mwigana abakinankuru bavugwa muri bene iyo mihango.

## Ibinyazina

**Itegereze amagambo aciyeho akarongo mu nteruro zikurikira zavuye mu mwandiko twasomye maze ukore ubushakashatsi uvuge imiterere yayo n'ubwoko bwayo.**

1. Uyu munsi ndagira ngo ngukwere nk'uko nsanzwe ngukwera.
2. Arakoze uriya ugaragaje icyo yita ko ari ikibazo.
3. Ubundi wazaga wenyine cyangwa ukazana n'abantu babiri.

Amagambo aciyeho akarongo abanziriza cyangwa akurikira izina cyangwa inshinga ni ibinyazina.

### I. Inshoza y'ikinyazina

Ikinyazina ni ijambo risobanura izina. Gishobora kugaragira izina cyangwa kikarisimbura. Ibinyazina birimo amoko menshi bitewe n'ingingo bibumbatiye n'imikoreshereze yabyo mu nteruro.

Ibinyazina bimwe bishobora kugira indomo, ibindi ntibiyigire, bishobora kugira ibicumbi, ibindi ntibibigire, bishobora kugira umusuma, ibindi ntibiwugire ariko byose bigahurira ku ndangakinyazina zikubiye mu nteko cumi n'esheshatu.

Mu mpine, indomo ni D, igicumbi ni C, indangakinyazina ni Rkzn, umusuma ni S.

***Ingero:***

| Ikinyazina | Indomo | Indangakinyazina | Igicumbi | Umusuma |
|---|---|---|---|---|
| uyu | u | yu | - ø | - |
| wenyine | - | u | e | nyine |
| babiri | - | ba | biri | - |
| uriya | - | u | riya | - |
| icyo | i | ki | o | - |

**Uyu** ni ikinyazina gifite igicumbi ø ariko ntigifite umusuma.
**Wenyine** ni ikinyazina kidafite indomo.
**Babiri** ni ikinyazina kidafite indomo n'umusuma
**Uriya** ni ikinyazina kidafite indomo n'umusuma
**Icyo** ni ikinyazina kidafite umusuma
Akaremajambo katabura ku kinyazina ni **indangakinyazina** (Rkzn).

### II. Amoko y'ibinyazina

Hakurikijwe uko bikoreshwa mu nteruro n'ingingo bibumbatiye, ibinyazina bifite amoko atandukanye: Hari ibishobora kubanziriza izina cyangwa inshinga, hakaba ibijya hagati y'amazina abiri afitanye isano, hakaba ibishobora gukurikira izina.

Muri ibyo binyazina dusangamo:

- Ikinyazina nyereka
- Ikinyazina mbanziriza
- Ikinyazina ngenera
- Ikinyazina ngenga
- Ikinyazina ngenera ngenga (Ikinyazina k'inyunge)
- Ikinyazina ndafutura (ndasigura)
- Ikinyazina kibaza cyangwa mbaza
- Ikinyazina mboneranteko (ndanganteko)
- Ikinyazina nyamubaro
- Ikinyazina mpamagazi

## III. Inteko z'ikinyazina

Ibinyazina bigira inteko cumi n'esheshatu zigaragazwa n'indangakinyazina zikurikira:

| Inteko | Indangakinyazina |
|---|---|
| 1. | u |
| 2. | ba |
| 3. | u |
| 4. | i |
| 5. | ri |
| 6. | a |
| 7. | ki |
| 8. | bi |
| 9. | i |
| 10. | zi |
| 11. | ru |
| 12. | ka |
| 13. | tu |
| 14. | bu |
| 15. | ku |
| 16. | ha |

**Impugukirwa:**

- Inteko ya mbere n'iya gatatu, indangakinyazina ni u. Mu nteko ya mbere havugwamo umuntu, mu nteko ya gatatu havugwamo ikintu.
- Inteko ya kane n'iya kenda indangakinyazina ni i.
- Bitewe n'ubwoko, ibinyazina bishobora kugira inteko cumi n'ikenda: **nt.17 ku, nt.18 mu, nt.19 i** zisanisha mu nteko ya 16**.**

## Ikinyazina nyereka n'ikinyazina mbanziriza

**Itegereze izi nteruro zikurikira zo mu mwandiko twasomye maze ukore ubushakashatsi uvuge isano iri hagati y'amagambo aciyeho akarongo n'ayo agaragiye. Vuga ubwoko bw'ayo magambo.**

– **Uyu** munsi ndagira ngo ngukwere nk'uko nsanzwe ngukwera.
– Arakoze **uriya** ugaragaje icyo yita ko ari ikibazo.
– Ko **hano** tugira ba Mukandahiro benshi, urifuza Mukandahiro nde? Dufite Karine, Viviyana, ba Sesire na Virijiniya.
– Arambwira ati; "**Ibyo** na byo nta cyo byantwara ariko nange uburenganzira bwange narabukoresheje.
– **Icyo** umbwiye kiranyuze, sinari nkurambiwe ariko urakoze kukimbwira.
– Nkubwira kuzihanagura nakubwiye **izo** nshaka uko zimeze.

Isano iri hagati y'amagambo aciyeho akararogo n'amagambo bigaragiye ni uko:

– Mu nteruro ya mbere, iya kabiri, iya gatatu n'iya kane amagambo aciyeho akarongo (**uyu, uriya, hano, ibyo**) yerekana amazina agaragiye cyangwa yerekana kandi agasimbura amazina agaragiye. Ayo magambo ni **ibinyazina nyereka**.
– Mu nteruro ya gatanu n'iya gatandatu, amagambo aciyeho akarongo (**icyo, izo**) abanjirije inshinga. Ayo magambo ni **ibinyazina mbanziriza**.

### 1. Ikinyazina nyereka

#### a) Inshoza y'ikinyazina nyereka n'uturango twacyo

Ikinyazina nyereka ni ijambo ryerekana irindi jambo rigaragiye. Ikinyazina nyereka kibanziriza buri gihe ijambo kigaragiye cyangwa kikarisimbura. Tugendeye ku ngingo yo kwereka bibumbatiye, ibinyazina nyereka bigabanyijemo amatsinda atandatu atandukaniye ku bicumbi.

Ibicumbi by'ikinyazina nyereka ni : -ø, -no, -o, -riya, -rya, -âa.

#### b) Intego y'ibinyazina nyereka

| **Inte ko** | **Igicumbi -ø** | **Igicumbi -no** | **Igicumbi - o** | **Igicumbi -riya** | **Igicumbi rya** | **Igicumbi -âa** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **1.** | uyu: u-yu- ø | uno: u-no | uwo: u-u-o | uriya:u-riya | urya: u-rya | wâa: u-âa |
| **2.** | aba: a-ba-ø | bano: ba-no | abo: a-ba-o | bariya:ba-riya | barya: ba-rya | bâa: ba-âa |
| **3.** | uyu: u-yu-ø | uno: u-no | uwo: u-u-o | uriya:u-riya | urya:u- rya | wâa: u-âa |
| **4.** | iyi: i-yi-ø | ino: i- no | iyo: i-i-o | iriya:i-riya | irya:i- rya | yâa:a-âa |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **5.** | iri: i-ri-ø | rino: ri-no | iryo: i-ri-o | ririya:ri-riya | rirya :ri- rya | ryâa:ri-âa |
| **6.** | aya:a-ya-ø | ano:a-no | ayo:a-a-o | ariya:a-riya | arya:a- rya | yâa: a-âa |
| **7.** | iki: i-ki-ø | kino: ki-no | icyo:i-ki-o | kiriya:ki-riya | kirya:ki- rya | cyâa: ki-âa |
| **8.** | ibi: i-bi-ø | bino:bi-no | ibyo:i-bi-o | biriya:bi-riya | birya:bi- rya | byâa:bi-âa |
| **9.** | iyi: i-yi-ø | ino:i-no | iyo:i-i-o | iriya:i-riya | irya:i- rya | yâa: i-âa |
| **10.** | izi: i-zi-ø | zino: zi-no | izo:i-zi-o | ziriya:zi-riya | zirya:zi- rya | zâa:zi-âa |
| **11.** | uru: u-ru-ø | runo:ru-no | urwo:u-ru-o | ruriya :ru-riya | rurya:ru- rya | rwâa:ru-âa |
| **12.** | aka: a-ka-ø | kano:ka-no | ako:a-ka-o | kariya:ka-riya | karya:ka- rya | kâa:ka-âa |
| **13.** | utu: u-tu-ø | tuno: tu-no | utwo:u-tu-o | turiya:tu-riya | turya:tu- rya | twâa: tu-âa |
| **14.** | ubu: u-bu-ø | buno:bu-no | ubwo:u-bu-o | buriya:bu-riya | burya:bu- rya | bwâa:bu-âa |
| **15.** | uku: u-ku-ø | kuno:ka-no | uko:u-ku-o | kuriya:ku-riya | kurya:ku- rya | kwâa:ku-âa |
| **16.** | aha: a-ha-ø | hano:ha-no | aho:a-ha-o | hariya:ha-riya | harya:ha- rya | hâa:ha-âa |

## 2. Ikinyazina mbanziriza

### a) Inshoza y'ikinyazina mbanziriza n'uturango twacyo

Ikinyazina mbanziriza ni ijambo risimbura izina ryagombye kuba icyuzuzo k'inshinga. Ikinyazina mbanziriza kigira buri gihe isaku nyejuru kandi kikabanziriza buri gihe inshinga. Iyo ni yo mpamvu bakita mbanziriza.

### b) Intego y'ikinyazina mbanziriza

| Inteko | Indanga-Kinyazina | Ibinyazina | Uturemajambo | Amategeko y'igenamajwi |
|---|---|---|---|---|
| **1.** | u | uwô | u-u-ô | u→w/-J |
| **2.** | ba | abô | a-ba-ô | a→ø/-J |
| **3.** | u | uwô | u-u-ô | u→w/-J |
| **4.** | i | iyô | i- i-ô | i→y/-J |
| **5.** | ri | iryô | i-ri-ô | i→y/-J |
| **6.** | a | ayô | a-a-ô | a→y/-J |
| **7.** | ki | icyô | i-ki-ô | i→y/-J ky→cy mu myandikire |
| **8.** | bi | ibyô | i-bi-ô | i→y/-J |
| **9.** | i | iyô | i-i-ô | i→y/-J |
| **10.** | zi | izô | i-zi-ô | i→ø/-J |
| **11.** | ru | urwô | u-ru-ô | u→w/-J |
| **12.** | ka | akô | a-ka-ô | a→ ø /-J |
| **13.** | tu | utwô | u-tu-ô | u→w/-J |
| **14.** | bu | ubwô | u-bu-ô | u→w/-J |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **15.** | ku | ukô | u-ku-ô | u→ø/-J |
| **16.** | ha | ahô | a-ha-ô | a→ø /-J |
| **17.** | ku | ukô | u-ku-ô | u→ø /-J |
| **18.** | mu | umwô | u-mu-ô | u→w/-J |
| **19.** | i | iyô | i-i-ô | i→y/-J |

**Impugukirwa:**

Ikinyazina mbanziriza mu nyandiko isanzwe gisa n'ikinyazina nyereka cyo mu itsinda rya gatatu (uwo). Aho bitandukaniye ni uko mu mvugo no mu nyandiko yubahirije ubutinde n'amasaku, ikinyazina nyereka kigira isaku ryo hasi na ho ikinyazina mbanziriza kigahorana isaku ryo hejuru.

Irindi tandukaniro ni uko ikinyazina nyereka kigaragira izina cyangwa kikarisimbura naho ikinyazina mbanziriza kikabanziriza inshinga kandi kigasimbura izina ryabera iyo nshinga icyuzuzo.

***Ingero:***

**Uwo** mukobwa nafatiye irembo ni Virijiniya.
**Uwo:** ikinyazina nyereka
**Uwô** nafatiye irembo yitwa Virijiniya.
**Uwô:** Ikinyazina mbanziriza

**Umwitozo**

**Vuga ubwoko bw'ibinyazina biri mu nteruro nurangiza ubisesengure:**

1. Abashumba bazijyana uko babitegetswe.
2. Baraza babwira Gahindiro bati: "Twanywanye n'izo nka turatabaye tuge kuzigarura.
3. Ndagira ngo munyemerere ngende hakibona nsange abo basaza mbabwire ko mwampaye umugeni.
4. Wa musangwa mukuru amwemerera gutaha.
5. Urwo rugo rw'umwami ni urwo yubatse i Gatsibo.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa mbere B

- Ubukwe bwa Kinyarwanda bugira imihango izwi mu Kinyarwanda ari yo: kurambagiza, gufata irembo, gusaba, gukwa, gutebutsa, gushyingirwa, gutwikurura, gutekesha no kuramukanya.
- Ikinyazina nyereka kibumbatiye ingingo yo kwerekana izina kigaragiye cyangwa gisimbuye kandi kigira amatsinda atandatu ari yo uyu, uno, uwo, uriya, urya, wa. Ikinyazina mbanziriza kibanziriza inshinga kandi kenda gusa n'ikinyazina nyereka cyo mu itsinda rya uwo. Itandukaniro rigaragarira mu mvugo no mu nyandiko yubahiriza ubutinde n'amasaku. Ikinyazina nyereka kigira isaku ryo hasi na ho ikinyazina mbanziriza gihorana isaku ryo hejuru kandi buri gihe gisimbura izina ryabera icyuzuzo inshinga.

## Isuzuma risoza umutwe wa mbere B

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe

**Umwandiko: Ubushyitsi buhire**

Umusaza Mugabo yazindukanye n'abakwe bajya gusaba umugeni mu Bwanacyambwe. Umugeni baramuhabwa bagarukana inkuru nziza ishyikirizwa umusaza Gatana n'abasigaye mu rugo.

Bageze mu rugo nyiri urugo abwira abo bahasanze ati: "Yemwe! Nimuceceke abazindutse batubwire amagenzi yabo." Arakomeza abaza abari bagiye gusaba umugeni ati: "Niko se Muga, iyo muvuye baraho? Bameze bate? Baturusha iki? Uruzinduko rwanyu rwabaye ruhire? Uwari uhagarariye abagiye gusaba aramusubiza ati: "Icyo gihugu kirakize pe! Keza amasaka y'amaka n'amahore menshi cyane. Abanyabwanacyambwe bafite imvura y'umuhindo. Twagezeyo ku gasusuruko maze irisuka. Bamwana wacu atuye mu nzu y'akataraboneka yubatswe mu matafari ahiye, inzu amarangi barasiga; yewe ni ibuzungu mba mbaroga! Batwakiranye urugwiro. Batwicaje baratuzimanira batuzanira inkangaza n'inturire mu bicuma duhugiraho mu gihe bakicaza abasangwa. Ntibyatinda baduha ijambo tubabwira ikitugenza. Ndaterura nti: 'Twazinduwe no gushaka amaboko muri uru rugo. Umuhungu wacu yaje kurambagiza umukobwa wanyu, barashimana, none twazanywe no kubasaba umugeni. Umukobwa baramutwemerera'. Bati: 'Umukobwa wacu ni mutumwinka.' Mpita nkwa isuka ya rugori n'inyana bihogo. Inkwano barayishima. Kananura atwereka umugeni wacu. Nyuma sinakubwira baduha amazimano menshi. Twanyoye yewe dushira ipfa. Umunsi uciye ikibu mbasaba kudusezerera tugataha kubera ko tujya kure. Barankundira, baduha akanozangendo, baraduherekeza turaza.

Ngurwo muri make urugendo rwacu. Rwabaye ruhire. Natwe biradushimishije kubona dushyikirije umubyeyi inkuru nziza.

Nyiri urugo akimara kumva iyo nkuru nziza araterura abwira abari aho ati: "Yewe nimureke twinegure. Aho mwibutse guhanagura inyana amase ku matako mutaragerayo? Mu gihe batarasubiza umusore wari aho na we ati: "Mbese ko nabonye mukata iyo nyana inkoni mwirukanwaga n'iki?
Nyiri urugo aramucyaha ati: "Uyu mwana ntabeshya ra! Wabonye aho bashushubikanya inkwano?"

Umuco wo gutumira abaturanyi wahozeho. Umusaza Gatana abwira umukecuru kohereza umwana gutumira Karera igicuku kinishye. Umwana ageze hanze ati: "Muteme biriya biti amashami mucane habone."Umusaza Gatana ati: "Kagabo nagende amare umwana ubwoba hato bataza no kumukeka ubujura ubwo bwije." Karera akaba umusaza usheshe akanguhe wameze imvi. Arabahakanira kuko adashobora kugenda ijoro. Abana bagaruka biruka amasigamana. Basohoza ubutumwa. Gatana ati: "Nimufate ririya gunira muterure iriya ntango twinywere amazi naho Karera we n'ejo ni umunsi." Ko rituma ivu ra! Ryigize hirya urikungute kandi gira bwangu.

Intango bayitereka hagati, bazana ibicuma babishyiramo inzoga baraduha; turara aho inkera tunywa twishimira ubushyitsi buhire.

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Muri uyu mwandiko, umukwe mukuru ni nde? Yari yagiye gukora iki mu Bwanacyambwe?
2. Ni iyihe mihango y'ubukwe ivugwa mu mwandiko? Andika indi mihango y'ubukwe itavuzwe mu mwandiko.
3. Ni ibiki bigaragaza ko abari bazindukiye gusaba umugeni bakiriwe neza aho bari bazindukiye?
4. Ni izihe nkwano uwagiye gusaba umugeni yakoye?
5. Tahura mu mwandiko ingingo z'umuco.

## II. Inyunguramagambo

1. Simbuza amagambo aciyeho umurongo andi ari mu mwandiko bihuje inyito.
   - **a)** Twavuye mu bukwe tugera mu rugo **bwije**.
   - **b)** Si byiza ko uriya mugabo **anywa urwagwa cyane**.
   - **c)** Nagiye gusura sogokuru nsanga **ashaje**.
   - **d)** Yabonye abajura bamukurikiye maze si ukwiruka yiruka **asiga imvura n'umuyaga.**
2. Koresha mu nteruro ijambo rikurikira ku buryo wumvikanisha icyo risobanura: kurara inkera.
3. Sobanura amagambo akurikira ukurikije inyito afite mu mwandiko: Inkangaza, inturire, intango, umukangara.

## III. Ikibonezamvugo

1. Tahura mu nteruro zikurikira ibinyazina nyereka n'ibinyazina mbanziriza nurangiza werekane ubwoko bwabyo, uturemajambo twabyo, amategeko y'igenamajwi n'inteko birimo.
   - **a)** Icyo gihugu kirakize pe!
   - **b)** Ngurwo muri make urugendo rwacu.
   - **c)** Wabonye aho bashushubikanya inkwano?
   - **d)** Muteme biriya biti amashami mucane habone.
   - **e)** Nimufate ririya gunira muterure iriya ntango.
   - **f)** Iyo baraye, yari inkera y'imihigo.
2. Kora interuro ebyiri zigaragaramo ibinyazina nyereka n'izindi ebyiri zigaragaramo ibinyazina mbanziriza ubiceho akarongo.

## IV. Ihangamwandiko

Umwandiko "Ubukwe bwa Kinyarwanda" warangiye umukwe mukuru avuga ko azagaruka gutebutsa. Komeza uwo mwandiko ugerageza kwerekana uko umuhango wo gutebutsa wagenda.

# 2 Uburinganire n'ubwuzuzanye

## Umwandiko: Uburinganire n'ubwuzuzanye mu muco nyarwanda

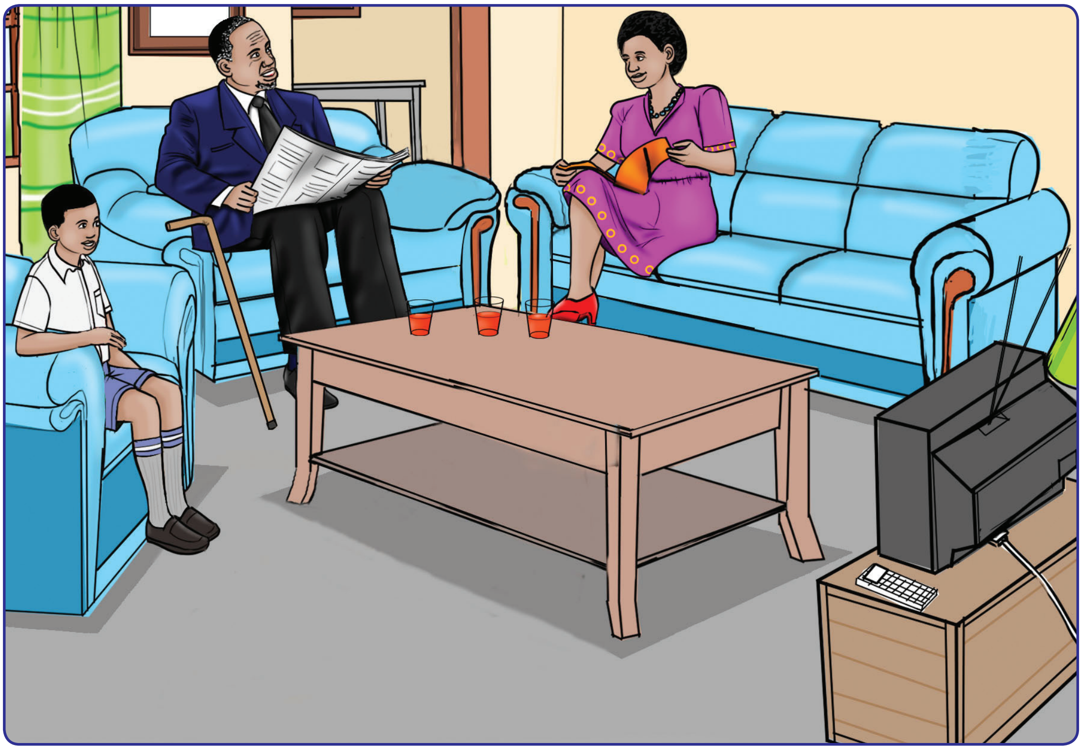

Kagabo ni umwana warererwaga kwa sekuru. Yigaga mu mashuri abanza. Yarangwaga no kugira amatsiko ndetse no kubaza ibibazo binyuranye ku byo adasobanukiwe. Umunsi umwe avuye ku ishuri asanga sekuru yicaye mu ruganiriro n'undi mukobwa w'umuturanyi basoma ibinyamakuru. Kagabo ahageze arabasuhuza yicara iruhande rwabo maze na we atangira kureba tereviziyo. Harimo ikiganiro cy'umunyamakuru waganiraga n'abanyeshuri bo mu mwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye bavuga ku buringanire n'ubwuzuzanye mu iterambere ry'igihugu.

Nyuma yo kumva ibyavugwaga muri icyo kiganiro Kagabo araterura atangira kubaza sekuru ibibazo binyuranye ku buringanire n'ubwuzuzanye.

**Kagabo:** Ariko sogoku! Ko muri iki gihe ibiganiro byinshi bivuga ku buringanire n'ubwuzuzanye, kera ntibwabagaho?

**Sekuru:** Kera uburinganire n'ubwuzuzanye byahozeho ariko ntibyabuzaga ko bimwe mu biranga uburinganire n'ubwuzuzanye muri iki gihe bikumirwa kubera umuco w'Abanyarwanda.

**Kagabo:** Ni nk'ibihe mwambwira se byagaragazaga uburinganire n'ubwuzuzanye?

**Sekuru:** Nko mu buyobozi umwami yimanaga n'umugabekazi, birumvikana ko umwami atafataga wenyine ibyemezo ahubwo yabifataga agishije inama umugabekazi. Ikindi kandi hari n'abategarugori banyuranye bagaragaraga mu mirimo ikomeye y'ibwami. Urugero naguha ni abasizi b'abategarugori Nyirakunge na Nyirarumaga babaye abasizi bakomeye. Ubusizi wari umwe mu mirimo ikomeye yagengwaga n'ibwami, kuba butarahezaga abategarugori ni ikimenyetso gikomeye cy'uburinganire n'ubwuzuzanye.

**Kagabo:** Biragaragara ko mu muco nyarwanda ubuyobozi bwarangwagamo uburinganire n'ubwuzuzanye. None se ko mwambwiye ko hari bimwe mu biranga uburinganire n'ubwuzuzanye muri iki gihe byakumirwaga kubera umwihariko w'umuco nyarwanda. Uwo mwihariko ni nk'uwuhe?

**Sekuru:** Umuco nyarwanda hari imirimo imwe n'imwe wageneraga abagore hakaba n'indi mirimo wageneraga abagabo, ku buryo cyaziraga ko ukora imirimo itakugenewe. Nta mugore wagombaga kubaka, kujya ku itabaro, gukama inka, korora inzuki n'ibindi. Nta mugabo washoboraga koza ibikoresho byo mu rugo cyangwa se guheka umwana, guteka n'ibindi. Birumvikana ko hari umwihariko wa buri muntu mu mirimo yo mu rugo. Ikindi kandi aho amashuri aziye mu Rwanda, ababyeyi bahaga umwanya wa mbere abana b'abahungu ngo bage ku ishuri; abakobwa basigaraga mu rugo bafasha ba nyina imirimo yo mu rugo.

**Kagabo:** Sogoku! Ko twize ko Ndabaga yari umukobwa kandi ko yagiye gukura se ku rugerero?

**Sekuru:** Ibyo byabayeho ariko uzabisome neza, kugira ngo abikore yabanje kwiyoberanya ku buryo yagiyeyo yitwa ko ari umuhungu. Hejuru y'ibyo nkubwiye hari imwe mu migani ya kinyarwanda igaragaza ko hari aho umuco nyarwanda wakumiraga umugore mu buringanire n'ubwuzuzanye.

Mu gihe bari bakiganira haza akana biganaga baturanye kamubwira ko igihe cyo gusubira ku ishuri kigeze. Kagabo abanza gushimira sekuru, we na wa mwana baragenda ariko Kagabo agenda agifite amatsiko menshi ku byo sekuru yari amaze kumubwira. Bageze ku ishuri mu karuhuko ka saa kenda Kagabo yegera mwarimu we atangira kumubaza ku byo sekuru yari yamubwiye.

**Kagabo:** Sogokuru yambwiye ko hari imigani y'imigenurano yagaragazaga ko umuco nyarwanda wakumiraga bimwe mu bigaragaza uburinganire n'ubwuzuzanye muri iki gihe ni nk'iyihe?

**Mwarimu:** Ibyo sogokuru yakubwiye ni byo, umuco nyarwanda wo hambere wagaragazaga ko umugore nta cyo yakora ngo kige imbere nk'uko umugabo yagikora. Ni yo mpamvu bacaga umugani utajyanye n'igihe tugezemo bavuga ngo: "Umugore arabyina ntasimbuka". Mu rugo nta mugabo wagombaga kumva ibitekerezo by'umugore, urugo rwatekerererezwaga n'umugabo gusa. Baravugaga ngo: "Uruvuze umugore ruvuga umuhoro" bakongera ngo: "Umugore abyara uwawe ntaba uwawe", "Umugore ntajya kurarika, iyo araritse abuza n'uwari kuza." Cyakora ubu muri iki gihe si ko bimeze kuko umugore ahabwa ubushobozi nk'ubw'umugabo, akagira ijambo nk'iry'umugabo, akagira uruhare muri byose. Nyamara muri iki gihe hari indi migani itwereka ko umugore afite agaciro kanini mu muryango; "Ukurusha umugore akurusha urugo", "Umugore ni umutima w'urugo"...

Mu gihe umwarimu we yari akimusobanurira inzogera yo kwinjira iravuga, Kagabo aramushimira, asubira mu ishuri. Agenda atekereza ku bisobanuro yahawe na sekuru ndetse n'ibyo yahawe n'umwarimu we, yiyemeza kujya abiganirira bagenzi be kugira ngo barusheho kwimakaza uburinganire n'ubwuzuzanye. Ataha mu rugo nyuma y'amasomo agenda yibaza ku byo yakora kugira ngo aharanire uburinganire n'ubwuzuzanye. Mu mutima aribwira ati: "Kuva ubu, nge ngiye guharanira uburenganzira bwa buri wese sinzongera guharira mushiki wange imirimo imwe n'imwe ngo ni we igenewe, tuzajya dufatanya mu byo ari byo byose."

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo akurikira:

**1.** Guterura ikiganiro,
**2.** Gukumira,
**3.** Itabaro,
**4.** Gukura se,
**5.** Urugerero,
**6.** Kwiyoberanya

### B. Kora iyi myitozo y'inyunguramagambo

**1.** Koresha amagambo akurikira mu nteruro:

**a)** Gukumira,
**b)** Guterura ikiganiro,
**c)** Kwigira nyoni nyinshi,
**d)** Gukura umuntu.

2. Simbuza amagambo aciyeho akarongo ayo mu mwandiko bihuje inyito:
   a) **Umugore** ntiyahabwaga agaciro kangana n'ak'umugabo mu muco nyarwanda.
   b) Mu Rwanda, **nyina w'umwami** yategekanaga n'umwami.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibi bibazo bikurikira:**

1. Ni uwuhe munyarubuga mukuru muri uyu mwandiko? Kubera iki?
2. Tanga ingero nibura ebyiri zigaragaza ko uburinganire n'ubwuzuzanye hari aho bwagaragaraga ku ngoma ya cyami.
3. Uwavuga ko uburinganire n'ubwuzuzanye mu muryango butari buhari mu muco nyarwanda yaba yibeshye? Sobanura igisubizo cyawe unifashishe ingero zifatika.
4. Ese umuco nyarwanda wari ushyigikiye ku burezi budaheza mu bijyanye n'uburinganire n'ubwuzuzanye? Sobanura igisubizo cyawe utanga urugero.
5. Ni gute Ndabaga yabashije kujya gukura se ku rugamba? Sobanura igisubizo cyawe wifashishije ubundi bumenyi wasomye cyangwa wabwiwe.
6. Ni iki kigaragaza ko mu muco nyarwanda hari aho umugore yasuzugurwaga?
7. Tanga indi migani igaragaza ikinyuranyo n'iyakoreshejwe mu mwandiko, ivuga umugore nabi.
8. Ni iki kigaragaza ko Kagabo yagiraga ikinyabupfura?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza ku mwandiko wasomye maze usubize ibi bibazo:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi ziri mu mwandiko.

## IV. Umwitozo wo kujya impaka

**Umuco nyarwanda wabangamiraga uburinganire n'ubwuzuzanye? Sobanura igisubizo cyawe wifashishije ingero zifatika.**

**Umukoro**

Hanga umwandiko ntekerezo ugereranya uburezi budaheza dufite mu Rwanda muri iki gihe n'uburezi buheza bwo mu muco nyarwanda.

## Ikinyazina ngenga n'ikinyazina ngenera

**Itegereze izi nteruro zikurikira zo mu mwandiko twasomye maze ukore ubushakashatsi usubize ikibazo gikurikiraho**

1. Umwihariko <u>w'</u>umuco <u>w'</u>Abanyarwanda <u>wo</u> kudakora imirimo itabagenewe.
2. Kuva ubu <u>nge</u> ngiye guharanira uburenganzira <u>bwa</u> buri <u>wese</u> sinzongera guharira mushiki wange imirimo imwe n'imwe ngo ni <u>we</u> igenewe, tuzajya dufatanya mu <u>byo</u> ari <u>byo byose</u>.

**Ikibazo:** Vuga imiterere y'amagambo aciyeho akarongo.

### 1. Ikinyazina ngenga

### a) Inshoza y'ikinyazina ngenga n'uturango twacyo

Ikinyazina ngenga gihagararira uvuga, uvugwa, abavugwa, ikivugwa, ubwirwa, ababwirwa, ubwirwa n'abavugwa. Iki kinyazina muri ngenga ya mbere mu bumwe n'ubwinshi kerekana uvuga, muri ngenga ya kabiri mu bumwe n'ubwinshi bikerekana ubwirwa naho muri ngenga ya gatatu kikerekana uvugwa cyangwa ikivugwa ariko kikigaragaza mu nteko z'amazina. Ibinyazina ngenga bigira ngenga eshatu; iya mbere n'iya kabiri mu bumwe no mu bwinshi na ngenga ya gatutu yigaragariza mu nteko 19.

***Ingero:***

Leta ni **<u>yo</u>** ikunze gufata iya mbere
**<u>Nge</u>**, **<u>mwe</u>** n'abandi batari aha

### b) Intego y'ikinyazina ngenga

Intego y'ikinyazina ngenga ni Rkzn-C. Ikinyazina ngenga kigira ibicumbi bitatu; igicumbi **–e** muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe n'ubwinshi, igicumbi **–ê** muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere n'igicumbi **–ô** muri ngenga ya gatatu kuva mu nteko ya kabiri kugeza mu ya 19.

| **Ingero:** | **Intego** |
|---|---|
| **<u>Nge</u>** ndaza. | nge: n-gi-e i→ Ø/-J |
| **<u>Mwe</u>** muzaza ejo. | mwe: mu-e u→ w/-J |
| Uyu **<u>we</u>** ntazaze. | we: u-ê u→ w/-J |
| Iki giti **<u>cyo</u>** nzagitema. | cyo: ki-ô i→y/-J ky →cy mu myandikire. |

**Impugukirwa:**

- Igicumbi **-ô** gifite isaku nyejuru gihinduka **–o** ifite isaku nyesi iyo ikinyazina kibanjirijwe n'impakanyi nta. Urugero: nta **<u>bo</u>** mbona: ba-o a→Ø/-J
- Igicumbi **–o** gifite isaku nyesi gikoreshwa mu mwanya w'igicumbi **–e** gifite isaku nyesi mu kinyazina ngenga kiri muri ngenga ya kabiri y'ubumwe gifite umusuma –we.

  ***Urugero:*** **<u>wowe</u>** uziga u-o-we .u → w/-J

- Si ngombwa buri gihe ko ikinyazina ngenga giherekeza izina hari igihe kigaragaza cyarisimbuye.

  ***Urugero:*** **Abantu twese** turashishikarizwa kurwanya indwara z'ibyorezo.
  **Twese** turashishikarizwa kurwanya indwara z'ibyorezo.

- Ikinyazina ngenga gikoresha imisuma ikurikira: **-we**, **–bwe**, **nyine**, **-mbi** na **–se**. Iyo cyafashe umusuma bamwe bakakita ikinyazina **ngenga mpamya.**
- **Imisuma** -**we** na –**bwe**: Iyi misuma ikorana n'ikinyazina ngenga kiri muri ngenga ya mbere n'iya kabiri. Nta ngingo nshya yongerera ikinyazina.
- **Umusuma** –**nyine**: ufite ingingo y'umuntu utagira undi bari kumwe cyangwa se y'ikintu kitagira ikindi biri kumwe. Wiyunga n'ikinyazina ngenga muri ngenga zose.
- **Umusuma** –**mbi**: ufite ingingo y'abantu babiri bafatiwe hamwe cyangwa se ibintu bibiri bifatiwe hamwe. Wiyunga n'ikinyazina ngenga gikoreshejwe mu bwinshi gusa.
- **Umusuma** –**se**: ufite ingingo yo gukomatanya abantu cyangwa ibintu ntiwiyunga na rimwe n'ikinyazina ngenga gikoreshejwe muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe. Muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe bitabaza inteko ya mbere yo muri ngenga ya gatatu.

  ***Urugero:*** nge wese nanyagiwe, wowe wese wanduye…

- Ikinyazina ngenga gishobora kwiyunga n'akabimbura **nya-**. Icyo gihe usanga kigaragiye izina kigatsindagira ingingo ribumbatiye.

  ***Ingero:*** umugabo **<u>nyawe</u>** ni ukunda umurimo, ukuri **<u>nyako</u>** ntiguteranya…

- Ikinyazina ngenga gishobora kwiyunga n'akabimbura **nyira**- bikabyara izina ry'urusobe rifite inyito y'umuntu utunze ikintu.

  ***Urugero:*** (nyiri urugo araje) **<u>nyirarwo</u>** araje, (nyiribintu ntaraza) **<u>nyirabyo</u>** ntaraza…

- Ikinyazinangenga gishobora gukorana n'icyungo "**na**" n'ingereranya "**nka**" bikiyunga cyangwa ntibyiyunge. Ikinyazina ngenga kiyunga n'icyungo cyangwa ingereranya iyo gikoreshejwe muri ngenga ya mbere n'iya kabiri gusa.

  ***Urugero:*** nange, natwe, nawe, namwe, nkamwe, nkange...

### c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenga

| Ngenga | Ikinya zina ngenga | Ikinyazina kibanjirijwe na | | Ikinyazina + umusuma | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | na | nka | -we,-bwe | -nyine | -mbi | -se |
| Ng.1bu | ge/nge | nage/nge | nkage/nkange | gewe/ngewe | n/genyine | - | - |
| Ng.1bw | twe | natwe | nkatwe | twebwe | twenyine | twembi | twese |
| Ng.2bu | we | nawe | nkawe | wowe | wenyine | - | - |
| Ng.2bw | mwe | namwe | nkamwe | mwebwe | mwenyine | mwembi | mwese |
| Ng.3nt.1 | wê | na wê | nka wê | - | wenyine | - | wese |
| Ng.3nt.2 | bô | na bô | nka bô | - | bonyine | bombi | bose |
| Ng.3nt.3 | wô | na wô | nka wô | - | wonyine | - | wose |
| Ng.3nt.4 | yô | na yô | nka yô | - | yonyine | yombi | yose |
| Ng.3nt.5 | ryô | na ryô | nka ryô | - | ryonyine | - | ryose |
| Ng.3nt.6 | yô | na yô | nka yô | - | yonyine | yombi | yose |
| Ng.3nt.7 | cyô | na cyô | nka cyô | - | cyonyine | - | cyose |
| Ng.3nt.8 | byô | na byô | nka byô | - | byonyine | byombi | byose |
| Ng.3nt.9 | yô | na yô | nka yô | - | yonyine | - | yose |
| Ng.3nt.10 | zô | na zô | nka zô | - | zonyine | zombi | zose |
| Ng.3nt.11 | rwô | na rwô | nka rwô | - | rwonyine | - | rwose |
| Ng.3nt.12 | kô | na kô | nka kô | - | konyine | - | kose |
| Ng.3nt.13 | twô | na twô | nka twô | - | twonyine | twombi | twose |
| Ng.3nt.14 | bwô | na bwô | nka bwô | - | bwonyine | bwombi | bwose |
| Ng.3nt.15 | kô | na kô | nka kô | - | konyine | - | kose |
| Ng.3nt.16 | hô | na hô | nka hô | - | honyine | hombi | hose |
| Ng.3nt.17 | kô | na kô | nka kô | - | - | - | - |
| Ng.3nt.18 | mô | na mô | nka mô | - | - | - | - |
| Ng.3nt.19 | yô | na yô | nka yô | - | - | - | - |

## 2. Ikinyazina ngenera

### a) Inshoza y'ikinyazina ngenera n'uturango twacyo

Ikinyazina ngenera cyunga ijambo n'irindi ririkurikira. Kibumbatiye ingingo yo gutunga, kugira, guteganyiriza no kugenera.

– **Gutunga cyangwa kugira:**

***Urugero:*** urugo rwa Kagabo, ibiti byo mu ishyamba, inzu ya Bugingo…

– **Guteganyiriza cyangwa kugenera:**

***Urugero:***

Amazi yo kunywa, umwaka wa munani, igihe cyo gukora, Umujyi wa Kigali…

Ikinyazina ngenera gikoreshwa muri ngenga ya gatatu gusa. Ikinyazina ngenera kigira indomo iyo gisimbuye ijambo cyagombye kunga n'irindi. Iyo ikinyazina ngenera kibanjirije ijambo riteruwe n'inyajwi igicumbi cyacyo baragikata.

## b) Intego y'ikinyazina ngenera

Intego y'ikinyazina ngenera iteye itya: Rkzn-C cyangwa D-Rkzn-C. Ikinyazina ngenera kigira ibicumbi bibiri: igicumbi **–a** n'igicumbi **-ô**

**Igicumbi –a** (kigaragaza nyiri ikintu)

| Ingero | Intego |
|---|---|
| Umwana **wa** Kabagema. | u-a u→ w/-J |
| Imiti **ya** Muganga. | i-a i→ y/-J |
| Mu nzu **mwa** Kanuma. | mu- a u→ w/-J |
| Abana **ba** Kabagema. | ba-a a→ Ø/-J |
| **Aba** Kabagema. | a-ba-a a→ Ø/-J |
| **Iya** Muganga. | i-i-a i→ y/-J |

**Igicumbi –ô** (gikora imbere y'indangahantu n'imbere y'imbundo)

| Ingero | Intego |
|---|---|
| Umwana **wo** mu mugi. | u-ô u→w/-J |
| **Uwo** mu mugi. | u-u- ô u→w/-J |
| Umuti **wo** mu ishyamba. | u- ô u→ w/-J |
| Amata **yo** kunywa. | i- ô i→ y/-J |
| Ahantu **ho** kubaka. | ha- ô a→Ø/-J |
| **Aho** kubaka. | a-ha- ô a→Ø/-J |
| **Ibyo** kugurisha ni ibi. | i-bi-ô i→y/-J |

## c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenera

| **Ngenga** | **Ikinyazina ngenera kidafite indomo** | | **Ikinyazina ngenera gifite indomo** | |
|---|---|---|---|---|
| | **ba** | **bô** | **aba** | **abô** |
| Ng.3nt.1 | wa | wô | uwa | uwô |
| Ng.3nt.2 | ba | bô | aba | abô |
| Ng.3nt.3 | wa | wô | uwa | uwô |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| Ng.3nt.4 | ya | yô | iya | iyô |
| Ng.3nt.5 | rya | ryô | irya | iryô |
| Ng.3nt.6 | ya | yô | aya | ayô |
| Ng.3nt.7 | cya | cyô | icya | icyô |
| Ng.3nt.8 | bya | byô | ibya | ibyô |
| Ng.3nt.9 | ya | yô | iya | iyô |
| Ng.3nt.10 | za | zô | iza | izô |
| Ng.3nt.11 | rwa | rwô | urwa | urwô |
| Ng.3nt.12 | ka | kô | aka | akô |
| Ng.3nt.13 | twa | twô | utwa | utwô |
| Ng.3nt.14 | bwa | bwô | ubwa | ubwô |
| Ng.3nt.15 | kwa | kô | ukwa | akô |
| Ng.3nt.16 | ha | hô | aha | ahô |
| Ng.3nt.17 | kwa | kô | ukwa | ukô |
| Ng.3nt.18 | mwa | - | - | - |
| Ng.3nt.19 | - | - | - | - |

**Imyitozo**

1. Garagaza amoko y'ibinyazina biri muri izi nteruro unagaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwemo.
   a) Uwa Kamali ni we wambwiye amakuru yose.
   b) Imirima yo guhinga bafite ni minini yose.
2. Ikinyazina ngenera kigizwe n'amatsinda angahe? Tanga ingero zisobanura igisubizo cyawe.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa kabiri

– Uburinganire n'ubwuzuzanye mu gihe cya cyami bwahozeho mu muco nyarwanda kubera ko umwami yimanaga n'umugabekazi bagafatanya gufata ibyemezo.Uwavuga ko uburinganire n'ubwuzuzanye mu muryango butari bunoze ntiyaba yibeshye kuko mu muryango hari imirimo yagenerwaga igitsina gore n'indi yagenerwaga igitsina gabo. Nta mugore wagombaga kubaka, kujya ku itabaro, gukama inka, korora inzuki n'ibindi. Nta mugabo washoboraga koza ibikoresho byo mu rugo cyangwa se guheka umwana, guteka n'ibindi.

– Ikinyazina ngenga gihagararira uvuga, uvugwa, abavugwa, ikivugwa, ubwirwa, ababwirwa, ubwirwa n'abavugwa. Iki kinyazina muri ngenga ya mbere ubumwe n'ubwinshi kerekana uvuga, muri ngenga ya kabiri ubumwe n'ubwinshi bikerekana ubwirwa naho muri ngenga ya gatatu kikerekana

uvugwa cyangwa ikivugwa ariko kikigaragaza mu nteko. Ibinyazina ngenga bigira ngenga eshatu; iya mbere n'iya kabiri mu bumwe no mu bwinshi na ngenga ya gatutu yigaragaza mu nteko 19.

– Ikinyazina ngenga gikoresha imisuma ikurikira: **-we** ,**–bwe**, **nyine**, **- mbi** na **–se**. Iyo cyafashe umusuma bamwe bakakita ikinyazina ngenga mpamya. Ikinyazina ngenga gishobora kandi kwiyunga n'akabimbura **nya**- **nyira**, icyungo **na** n'ingereranya **nka**. Intego y'ikinyazina ngenga ni **Rkzn-C**. Ikinyazina ngenga kigira ibicumbi bitatu; igicumbi **–e** muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe **–ê** muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere n'igicumbi **–ô** muri ngenga ya gatatu kuva mu nteko ya kabiri kugeza mu ya 19.

– Ikinyazina ngenera cyunga ijambo n'irindi ririkurikira. Kibumbatiye ingingo yo gutunga, kugira, guteganyiriza no kugenera. Intego y'ikinyazina ngenera iteye itya: **Rkzn-C** cyangwa **D-Rkzn-C**. Ikinyazina ngenera kigira ibicumbi bibiri: igicumbi **–a** n'igicumbi **-ô**.

## Isuzuma risoza umutwe wa kabiri

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe

**Umwandiko: Mwanankundi avuga ijambo ku buringanire n'ubwuzuzanye**

Banyakubahwa bagabo,
Bari,
Namwe Bategarugori
Rubyiruko,
Nshuti, bavandimwe,

Mbanje kubaramutsa, abambyaye n'abo tungana mugire amahoro kandi mugire abana. Ibyo mbabwira si byo mbarusha, ahubwo ni ibyo mbibutsa, kuko abakuru mundusha kubimenya. Abo nabyirutse muriho, muzi imibereho yange. Ubwo rero si ngombwa kuyisubiramo, byaba ari ukurondogora.

Reka ahubwo twiyibutse ibyo twiyibagije, tukabirenza amaso ngo n'ejo tutazava aho tubibazwa. Nyamara ni twe bagabo bo guhamya ibyabaye hano ku isi. Erega nange ndi umuntu nkamwe. Ndibagirwa kuko ndi umuntu mu bandi. Kugira ngo mbyibuke rero, byantwaye igihe kitari gito; ni yo mpamvu mugomba kubyitondera, ndetse mukanyibutsa ibyo nibagiwe, kuko bimwe byagizwe namwe.

Twabwiwe ko Imana yaremye abantu babiri, umugabo n'umugore, ibyo murabizi neza. Ibaha imbuto zo mu ishyamba ngo zizababere ibyo kurya, ibaha inyoni zo mu kirere, izo ku butaka, inyamanswa zo mu ishyamba, izo ku butaka ndetse n'izo mu nyanja barazitegeka, barazirya.

Umugabo abana n'umugore amahoro imyaka ibihumbi. Bukeye umugabo asanga ni we ufite imbaraga kurenza umugore. Atangira kumutegeka. Bitinze amuhindura

igikoresho, amurisha iki, amubuza kiriya mbese biba akarande kugeza na n'ubu. Ati: "Ntukagire ijambo mu rugo, kandi nugira Imana ukatubyaramo, uzatubamo umuja. Ibyiza byose abantu bashoboye kumenya biharirwa umuhungu na se, ibibi na byo byose biharirwa umwari na nyina, biba bityo, habura ugira ati: "Bambe! Navuka nasanze nta mugabo urumba, ubupfura buke bwahariwe umugore, umugabo arigaramira."

Babyeyi,
Nshuti,
Bavandimwe,

Mbyiruka nasanze umugabo yororana inka n'umugore, urugo bakarwubaka. Ariko umwe akitwa umuja undi akima, akagaza. Umugore yaramuka agize intege nke by'abantu, akananirwa kuzikira no guhingira abo abyaye, cyangwa se agakosa by'abantu, ubwo ishyano rikagwa bakamumenesha, akamburwa inkanda yakenyeraga, akagenda amara masa, abangavu be bombi bakamubera umwambaro: umuto imbere, umukuru inyuma. Umwana ararumba akaba uwa nyina, yarumbuka akitwa uwa se.

Aho nageze mu ishuri, abahanga bambwiye ko umugabo ashobora kuba ingumba. Ibyo byarantangaje cyane kuko nari nzi ko nta mugabo ugumbaha; kerete ikiburaburyo. Yenda bamwe muratekereza muti: "Genda uwakwigishije yarakubeshye!" Umugabo n'umugore barira ku meza amwe kandi basangira agacuma k'inzoga birantangaza; ariko mbona nta ko bisa"! Muzi ko abakobwa b'ahandi biga amashuri nk'abahungu? Hari n'aho nageze nsanga umugabo afatanya n'umugore gutegeka birantangaza, mpera ko mbyandika ngo nzaze kubibabwira. Ahandi, umugore agira ijambo mu gihugu. Mu iteraniro akagira igitekerezo nk'abagabo.

Bavandimwe,
Nimwihangane ndangize. Kubarambira si nge ubitera biterwa n'agaciro iki kiganiro gifite. Nyamara agahinda maranye iminsi nkagaragaje kose bwakwira bugacya! None rero bavandimwe, ntangajwe n'uko umugabo yemera kubyarwa kandi afite agaciro kameze gatyo! Mama yamaze kumbyara, induru iba ndende atinze kongera kubyara, ngo kutabyara undi mwana bitewe nange kuko ndi umukobwa w'imfura. None se ko nduzi atwite, muzi ikiri mu nda ye? Mwabona abyaye umuhungu se! Kandi abapfumu bararahiye ngo ubwo yabanje umukobwa byararangiye ntazabyara umuhungu. Ibyo tubireke twese kuko ari iby'Imana.

Ndabizi rero bagabo muri intwari. Ni yo mpamvu mbabwiye iryari rindi ku mutima. Ibyo mbabwiye byose bimwe mwari mubizi, ibindi mwari mwarabyirengaje, ariko none sinshidikanya ko muzamfasha kubishakira umuti. Mwumvise ko nahawe umwanya mu Gihugu ariko kandi sinabishobora ndi ngenyine, tuzafatana urunana tubigereho.
Mugire amahoro!

*Byafatiwe ku byavuye mu gitabo k'Ikinyarwanda umwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye, 2008, urup 37-38*

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Kubera iki Mwanankundi avuga ko mu gihe ke umugabo yari yarahinduye umugore igikoresho?
2. "Amurisha iki, amubuza kiriya…" Umugabo ni we wabuzaga umugore kurya ibintu runaka. Mu muco nyarwanda ni iki uzi umugore yari abujijwe kurya? Yari akibujijwe kubera iki?
3. Mwananakundi yamenye iby'uburinganire n'ubwuzuzanye ryari? Yasanze bimeze bite?
4. Ni ubuhe bujiji bugaragara mu mwandiko, Abanyarwanda bari bafite ku bijyanye n'ubuzima bw'imyororokere?
5. Ugendeye ku bivugwa mu mwandiko, gereranya uko uburinganire n'ubwuzuzanye bwari bumeze mu gihe cya Mwanankudi n'uko bumeze muri iki gihe.

## II. Inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira ukurikije inyito afite mu mwandiko:
   **a)** Inkanda,
   **b)** Ingumba,
   **c)** Kugenda amara masa.
2. Koresha mu nteruro amagambo akurikira ku buryo bwumvikanisha icyo asobanura:
   **a)** Ingumba,
   **b)** Kugenda amara masa,
   **c)** Kurondogora.
3. Simbuza amagambo aciyeho umurongo kandi atsindagiye imbusane zayo.
   **a)** Uyu mwana ni **imfura** iwabo.
   **b)** Abana b'**abangavu** bakunda kurya cyane.
   **c)** Nta **muja** wasuzuguraga umuhatse.

## III. Ikibonezamvugo

**Tahura mu gika gikurikira ibinyazina birimo, uvuge ubwoko bwabyo, ugaragaze intego yabyo, amategeko y'igenamajwi n'inteko zabyo.**

Aho nageze mu ishuri, abahanga bambwiye ko umugabo ashobora kuba ingumba. Ibyo byarantangaje cyane kuko nari nzi ko nta mugabo ugumbaha. Nabonye umugabo n'umugore barira ku meza bombi kandi basangira agacuma k'inzoga birantangaza! Kubarambira si nge ubitera biterwa n'agaciro iki kiganiro gifite. Nyamara agahinda maranye iyi iminsi yose nkagaragaje kose bwakwira bugacya! Ibyo mbabwiye byose mwari mwarabyirengagije none ubu ndizera ko muzamfasha gushaka umuti w'ingorane zose twaganiriye.

# 3 Ubuzima

## Umwandiko: Indwara z'ibyorezo

Bayobozi b'utugari n'imidugudu igize Umurenge wa Munanira,
Baturage mutuye mu Murenge wa Munanira,

Nongeye kubasuhuza, nimugire amahoro! Nyuma y'iki gikorwa cy'umuganda cyari cyaduteranyirije hano, ndagira ngo mbamenyeshe ko uyu munsi hateganyirijwe kuganira ku ndwara z'ibyorezo. Nkaba ngira ngo mbamenyeshe ko icyo kiganiro tugiye kukigezwaho n'umuyobozi w'Ikigo Nderabuzima cya Munanira. Muyobozi w'Ikigo Nderabuzima cya Munanira uyu mwanya ni uwanyu kugira ngo mugeze ku baturage b'Umurenge wa Munanira ikiganiro mwabateguriye.

Murakoze!
Nyakubahwa Muyobozi w'Umurenge,

Bayobozi b'utugari n'imidugudu,
Baturage b'Umurenge wa Munanira, nimugire amahoro!
Nk'uko byari biteganyijwe, nyuma y'igikorwa cy'umuganda cyabaye uyu munsi, tugiye kuganira ku ndwara z'ibyorezo n'ingamba zo kuzirinda. Sintwara umwanya munini, ngiye kubaganiriza iminota mike ishoboka. Ndabanza nsobanure indwara y'icyorezo icyo ari cyo, uko ikwirakwira, mvuge kuri zimwe mu ndwara z'ibyorezo zigaragara muri iki gihe, nsoreze ku ngamba zo kuzirwanya.

Bayobozi bo mu Murenge wa Munanira,
Baturage b'Umurenge wa Munanira,
Muri iyi si dutuyemo habamo ibiremwa bifite ubuzima n'ibitabufite. Umuntu rero ni ikiremwa gifite ubuzima, aravuka, agahumeka, akagenda, akarya, agakura, akabyara ndetse akageraho agapfa. Ashobora gupfa biturutse ku ndwara zoroheje cyangwa izikomeye iyo zitavuwe neza. Mu bihe bimwe rero bene izo ndwara ziza ari ibyorezo. Ni ukuvuga indwara ziza zibasira imbaga ku buryo haboneka umubare munini cyangwa umubare udasanzwe w'abagaragaza iyo ndwara mu gace runaka ndetse no mu gihe runaka. Ibi bishaka kuvuga ko indwara bayita icyorezo bashingiye ku gihe iyo ndwara yakwiriye, agace kibasiwe n'iyo ndwara ndetse n'ibimenyetso byaranze abantu bibasiwe na yo.

Bayobozi bo mu Murenge wa Munanira,
Baturage bo mu Murenge wa Munanira,
Indwara z'ibyorezo ni indwara zishobora guhitana umubare munini w'abantu. Ni ngombwa ko tumenya izo ari zo n'uko zandura kugira ngo dufate ingamba zo kuzirinda. Muri zimwe mu ndwara zagiye zibasira abantu ndetse zikaba n'ibyorezo twavuga nka korera, malariya, macinya, igituntu, sida, indwara ya ebora yamenyekanye muri iki gihe n'izindi.

Indwara z'ibyorezo zishobora kwandura ku buryo butaziguye no ku buryo buziguye. Ku buryo buziguye, indwara ikwirakwira iyo agakoko gatera indwara nyirizina kinjiye mu muntu gaturutse mu ndiri yako bityo kagahita gakwira mu mubiri. Umuntu rero ashobora kuba imwe mu ndiri y'agakoko bityo akaba ashobora kwanduza mugenzi we amukozeho, basomanye, bakoranye imibonano mpuzabitsina, igihe cyo konsa, igihe cyo kubyara, mu gutanga amaraso, kongera ingingo mu mubiri w'umuntu n'ibindi.

Mu buryo butaziguye, indwara yinjira mu mubiri w'umuntu inyuze mu biryo yariye, mu mazi yanyoye mu bikoresho binyuranye byanduye, ikindi kandi agakoko gashobora kunyura mu dusimba no mu zindi nyamaswa cyangwa mu kirere gaciye mu ivumbi cyangwa mu bitonyanga by'imvura.

Bayobozi,
Baturage b'Umurenge wa Munanira,
Ngira ngo murumva ko hari inzira zitandukanye twakwanduriramo indwara z'ibyorezo. Aha mushobora kumbaza muti: "Ni izihe ngamba twafata kugira ngo tuzirwanye?" Indwara z'ibyorezo rero zigira ingaruka nyinshi haba ku muntu ndetse

no ku gihugu muri rusange. Bene izo ndwara zihitana abantu benshi icyarimwe kandi mu gihe gito, zigakenesha umuryango ndetse n'iterambere ry'igihugu muri rusange rikahadindirira.

Leta y'u Rwanda ni yo ikunze gufata iya mbere mu kuzirwanya, ikora ubushakashatsi ku ndwara nyirizina. Ibyo bituma mbere na mbere hamenyekana imvano y'indwara uburyo bwayo bwo gukwirakwira bityo igafata ingamba zihamye zo kuyirwanya. Nge, mwe n'abandi batari aha, turasabwa rero kutananiza Leta ngo ige ihora muri ubwo bushakashatsi kuko buyitwara amafaranga menshi. Inyinshi tuzi uko zandura nimureke tuzirinde. Nitugirire isuku ibiribwa kuko bishobora kuba intandaro y'ikwirakwira ry'indwara z'ibyorezo. Niba kandi hari ibiribwa tuzi byahumanye, bayobozi murashishikarizwa kubuza icuruzwa ryabyo. Hari ibyorezo bindi biterwa n'udukoko, turashishikarizwa gukoresha inzitiramibu, kwirinda imibonano mpuzabitsina idakingiye. Twirinde kurya ibiribwa bidafite ubuziranenge, dukoreshe ibikoresho bisukuye. Ikindi kandi twirinde guhumanya ibidukikije; amazi umwuka duhumeka n'ibindi kuko na byo twabonye ko bishobora kuba inzira y'ikwirakwira rya tumwe mu dukoko dutera indwara z'ibyorezo.

Bayobozi,
Baturage bo mu Murenge wa Munanira,
Nababwiye ko ntari bwizimbe mu magambo. Indwara z'ibyorezo zitera imfu zikabije z'abantu. Nimucyo dusenyere umugozi umwe tuzirwanye twivuye inyuma. Nihagaragara ibimenyetso runaka by'imwe mu ndwara z'ibyorezo tuge twitabira gutangira amakuru ku gihe kugira ngo Leta y'u Rwanda ifate ingamba zo kuyihashya mu maguru mashya. Niba kandi wagaragaweho ibimenyetso by'indwara y'icyorezo, ihutire kujya kwa muganga kugira ngo ukurikiranwe amazi atararenga inkombe. Gutinda byatuma wanduza benshi, akari kera ikanagucura inkumbi. Murakoze mbashimiye uburyo mwanteze amatwi nkaba nizera ko twese hamwe tugiye guharanira kubungabunga ubuzima bwacu duhashya indwara z'ibyorezo.

## I. Inyunguramagambo

**A. Sobanura amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo akurikira:**

1. Kwibasira imbaga
2. Gufata ingamba
3. Uburyo butaziguye
4. Uburyo buziguye
5. Indiri
6. Intandaro
7. Ibiribwa bihumanye
8. Kwizimba mu magambo
9. Kwiva inyuma
10. Guhashya mu maguru mashya
11. Amazi atararenga inkombe
12. Gucurwa inkumbi n'indwara

**B. Kora iyi myitozo y'inyunguramagambo ikurikira:**

Uzuza interuro zikurikira ukoresheje amagambo akurikira yo mu mwandiko: Amazi atararenga inkombe, indiri, gufata ingamba, uburyo butaziguye, ibiribwa bihumanye, kwibasira imbaga.

**a)** Ibiziba n'ibihuru ni .............. y'imibu itera malariya.
**b)** Bariye .............. none barwariye rimwe.
**c)** Iyo umuntu afashwe n'uburwayi ni byiza kumujyana kwa muganga vuba..............
**d)** Abanyarwanda bose bakwiye .............. zo gukingiza abana bakivuka.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibi bibazo:**

1. Ni ryari tuvuga ko indwara ari icyorezo?
2. Mu mwandiko batubwira ko indwara z'ibyorezo zishobora kudindiza iterambere ry'igihugu. Bisobanure nibura wifashishije ingero ebyiri.
3. Ni uruhe ruhare ibidukikije bishobora kugira mu kwanduza indwara z'ibyorezo? Tanga ingero ebyiri z'indwara z'ibyorezo zakwandurira mu bidukikije?
4. Uhereye ku bumenyi rusange usanzwe ufite, tanga urugero rw'indwara y'icyorezo umuntu ashobora kwanduza mugenzi we:
   **a)** amukozeho
   **b)** amusomye
   **c)** bakoranye imibonano mpuzabitsina
   **d)** mu gihe cyo konsa
   **e)** mu gihe cyo kubyara
   **f)** mu gutanga amaraso
5. Uhereye aho utuye garagaza ingamba eshatu Leta y'u Rwanda ifata mu kurwanya indwara z'ibyorezo.
6. Ni gute abaturage twakunganira Leta y'u Rwanda kugira ngo igere kuri izo ngamba?
7. Abaturage bo bafata izihe ngamba kugira ngo barwanye indwara z'ibyorezo?
8. Ni iyihe nama wagira umuntu wagaragaje indwara y'icyorezo?
9. Ku bwawe urabona uyu mwandiko ari bwoko ki? Ugamije iki?
10. Abaturage babwirwa bari bahujwe n'ikihe gikorwa? Vuga inyungu zinyuranye zishobora gukomoka kuri icyo gikorwa.

## III. Imyitozo yo gusesengura umwandiko

**Tekereza ku mwandiko wasomye maze usubize ibi bibazo:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi ziri mu mwandiko.

## Imbwirwaruhame

**Itegereze izi nteruro zivuye mu mwandiko wasomye maze ukore ubushakashatsi ku bibazo biri hasi yazo.**

"Muyobozi w'Umurenge,
Bayobozi b'utugari n'imidugudu,
Baturage b'Umurenge wa Munanira, nimugire amahoro!
Nk'uko byari biteganijwe, nyuma y'igikorwa cy'umuganda cyabaye uyu munsi, tugiye kuganira ku ndwara z'ibyorezo n'ingamba zo kuzirinda."

**Ibibazo:**

1. Aka gace karagaragaza ko uyu mwandiko ari bwoko ki?
2. Ni iki kibigaragaza?

### 1. Inshoza y'imbwirwaruhame

Imbwirwaruhame ni ijambo umuntu ategura akarigeza ku bantu benshi bakirinda kumurogoya, ahubwo bakamutega amatwi. Imbwirwaruhame ishobora kuba ndende cyangwa ngufi bitewe n'intego yayo. Uvuga imbwirwaruhame na we agomba kuyitegura agahuza ibitekerezo bye bwite n'insanganyamatsiko y'umunsi, kandi akiyubaha ubwe, akubaha n'abamuteze amatwi. Imbwirwaruhame zivuga ku nsanganyamatsiko zinyuranye: izibwiriza iby'idini, izivuga ibya poritiki, izo kwizihiza iminsi mikuru, izikangurira abantu igikorwa runaka... Ni yo mpamvu imbwirwaruhame zishobora kuvugirwa ahantu hanyuranye nko mu nsengero, mu ishuri, mu nzu mberabyombi n'ahandi.

### 2. Uturango n'imbata y'imbwirwaruhame

Imbwirwaruhame igizwe n'ibice bine: umutwe, intangiriro, igihimba n'umwanzuro.

#### Umutwe:

Umutwe ni igice kibanza k'imbwirwaruhame kigaragaza insanganyamatsiko n'uyivuga.

#### Intangiriro

Mu ntangiriro uvuga imbwirwaruhame atangira asuhuza abo yageneye ikiganiro ahereye ku banyacyubahiro bahari uko bagenda basumbana mu byubahiro byabo.

***Urugero:***

"Muyobozi w'Umurenge,
Bayobozi b'utugari n'imidugudu,
Baturage b'Umurenge wa Munanira, nimugire amahoro!"

Aka ni na ko karango ka mbere k'imbwirwaruhame. Mu ntangiriro kandi ni ho utanga ikiganiro agaragaza ibyo ari buze kuvugaho asa n'utera amatsiko abari buze kumutega amatwi ndetse no kubumvisha akamaro k'icyo kiganiro agiye kubagezaho. Iki gice ntikigomba kuba kirekire.

### Igihimba

Iki gice ni cyo gice fatizo k'imbwirwaruhame. Ni muri iki gice utanga ikiganiro avuga ingingo yateguye kuvugaho. Ni ngombwa ko izo ngingo azikurikiranya neza ashingiye ku buremere bwazo. Ibi bituma abamutega amatwi bishimira gukomeza kumwumva kuko aba yahereye ku ngingo zibafitiye akamaro cyane. Iyo bibaye ngombwa ko hari ingero zitangwa, uvuga imbwirwaruhame akoresha ingero zijyanye n'abo abwira cyangwa aho avugira. Kubera ko iki gice gishobora kuba kirekire, utanga ikiganiro mbere yo kujya ku yindi ngingo ashobora kugenda akoresha amagambo yo gukangura abo abwira (Bayobozi, Babyeyi, Nshuti, Bavandimwe...)

### Umwanzuro/ Umusozo

Muri iki gice utanga imbwirwaruhame asoza yibutsa abamuteze amatwi ingingo z'ingezi baganiriyeho kugira ngo basigarane ishusho y'ikiganiro. Ni muri iki gice kandi ashobora kugaragaza ibyifuzo, ingamba, inama... bitewe n'imiterere y'ikiganiro. Niba yashishikarizaga abantu kurwanya ibiyobyabwenge arasoza agaragaza ingamba zafatwa mu kubirwanya. Muri iki gice kandi utanga ikiganiro asoza ashimira abari bamuteze amatwi.

## 3. Amabwiriza agenga imbwirwaruhame

### Ibyitabwaho mbere yo gutanga imbwirwaruhame

Mbere yo gutanga ikiganiro mbwirwaruhame ugitegura agomba kumenya ibi bikurikira:

- Ni ngombwa kumenya abo agiye kubwira imbwirwaruhame abo ari bo.
- Ni iki bashobora kumva? Bari mu kihe kigero k'imyaka? Bakora iki? Ni iki bahuriyeho?
- Gutegura imbwirwaruhame.
- Kumva neza insanganyamatsiko y'imbwirwaruhame byaba ngombwa akanasoma ibitabo binyuranye bivuga kuri iyo nsanganyamatsiko.
- Gukusanya ibyo azavuga mu ngingo zinyuranye z'imbwirwaruhame ashingiye ku byo yasomye cyangwa yabajije abandi.
- Gushaka intego z'ikiganiro ke akanakora imbata y'ikiganiro ke.

### Imyitwarire y'utanga ikiganiro mbwirwaruhame

Utanga ikiganiro mbwirwaruhame agomba kuba:

- Afite isuku; yambaye neza; ni ukuvuga imyambaro idakojeje isoni.
- Kumenya guhagarara neza imbere y'abandi nta mususu.
- Kuvuga imbwirwaruhame ye adategwa.
- Kuraranganya amaso mu bo abwira, kirazira kubatera umugongo no kuba imbata y'urupapuro.
- Kurangurura ijwi kugira ngo imbwirwaruhame yumvikane.
- Kuvuga atarandaga cyane ngo batarambirwa kandi ntiyihute cyane mu mvugo kugira ngo ibyo avuze birusheho kumvikana.
- Kwirinda imvugo nyandagazi.
- Kugenda atanga ingero zihuye n'ikigero cy'abo abwira cyangwa se icyo bakora.

**Ikitonderwa:**

Imbwirwaruhame itegurwa yandikwa, ikavugwa isomwa. Nta guhimbiraho kuko bituma uvuga ashobora gukora amakosa. Nubwo tutakwirengagiza ko hari abantu bagira impano yo kuvugira mu ruhame ariko si ibya bose.

**Umwitozo**

Kurikirana imbwirwaruhame yafashwe kuri radiyo maze uyijore.

**Umukoro**

Ishyire mu kigwi cy'umujyanama w'ubuzima wandike imbwirwaruhame ku ndwara y'igituntu, uyigenere abaturage b'umudugudu runaka.

## Ikinyazina ngenera ngenga n'ikinyazina ndafutura (ndasigura)

**Itegereze interuro zikurikira maze uge mu nzu y'isomero ukore ubushakashatsi usubize ibibazo bijyanye n'amagambo atsindagiye biri hasi.**

1. Tugiye guharanira kubungabunga ubuzima **bwacu** duhashya indwara z'ibyorezo.
2. Niba kandi hari ibiribwa tuzi byahumanye, bayobozi murashishikarizwa kubuza icuruzwa **ryabyo**.
3. Ibyo bituma mbere na mbere hamenyekana imvano y'indwara n'uburyo **bwayo** bwo gukwirakwira.
4. Nge, mwe, n'**abandi** batari aha, turasabwa rero kutananiza Leta.
5. Hari ibyorezo **bindi** biterwa n'udukoko.

**Ibibazo:**

1. Amagambo atsindagiye ari mu nteruro eshatu za mbere ahuriye ku yihe nyito?
2. Murabona akomatanya ibihe binyazina mwize?
3. Amagambo atsindagiye yo mu nteruro ebyiri za nyuma yo ahuriye ku yihe nyito?
4. Nimugerageze gukora ubushakashatsi mugaragaze uturango n'intego z'ayo magambo.

## 1. Ikinyazina ngenera ngenga

### a) Inshoza n'uturango tw'ikinyazina ngenera ngenga

Ikinyazina ngenera ngenga ni ikinyazina ngenera cyongeweho cyangwa kiyunze n'ikinyazina ngenga. Ikinyazina ngenera ngenga kerekana nyiri ikintu n'icyo atunze. Iki kinyazina gikurikira izina ariko gishobora no kurisimbura. Ibinyazina ngenera ngenga ni byinshi cyane kubera ko buri ngenga iba ishobora kwiyunga n'izindi zose kandi mu nteko zose.

***Ingero:***

Inka **yabo** yarabyaye.
**Iyabo** yarabyaye.

### b) Intego y'ikinyazina ngenera ngenga

Intego y'ikinyazina ngenera ngenga ni Rkzn-C-Rkzn-C cyangwa (D)- Rkzn-C-Rkzn-C

***Urugero:***

1. Amakosa **yabo: a-a-ba-o** (a→ y/-J, a→ Ø/-J)
2. Inyana **yayo: i-a-i-o** (i→y/-J)
3. Utwatsi **twazo: tu-a-zi-o** (u→w/-J, i→Ø/-J)
4. **Uwawe** yaje: **u-u-a-u-e** (u→w/-J)
5. **Urwawe** rurubatswe **u-ru-a-u-e** (u→w/-J)
6. **Iyayo** ironka **i-i-a-i-o** (i→y/-J)

Ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bwinshi indangakinyazina **tu-** na **mu-** zihinduka **cu-** na **nyu-** , impindurantego za -**twe** na -**mwe**. Izi mpindurantego ntizisesengurwa.

***Urugero:***

| | | |
|---|---|---|
| Umurima wacu: u-a-cu | u→w/-J | |
| Igiti cyanyu: ki-a-nyu | i→y/-J | ky→cy mu myandikire |

Iyo ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere igicumbi cya ngenera n'indangakinyazina ya ngenga biburizwamo.

***Urugero:***

Umwana we: u- Ø- Ø -ê u→w/-J
Abana be: ba- Ø- Ø -ê a→Ø/-J
Abe ndabazi: a-ba- Ø- Ø -ê a→Ø/-J

### c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenera ngenga

| Inteko | Ng.1(bu) | Ng.1(bw) | Ng.2(bu) | Ng.2(bw) | Ng.3(bu) | Ng.3(bw) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| nt 1 | wange (uwange) | wacu (uwacu) | wawe (uwawe) | wanyu (uwanyu) | we (uwe) | wabo (uwabo) |
| nt 2 | bange | bacu | bawe | banyu | be | babo |
| nt 3 | twange | wawe | wawe | wanyu | we | wabo |
| nt 4 | yange | yacu | yawe | yanyu | ye | yabo |
| nt 5 | byange | ryacu | ryawe | ryanyu | bye | byabo |
| nt 6 | yange | yacu | yawe | yanyu | ye | yabo |
| nt 7 | cyange | cyacu | cyawe | cyanyu | ke | cyabo |
| nt 8 | byange | byacu | byawe | byanyu | bye | byabo |
| nt 9 | yange | yacu | yawe | yanyu | ye | yabo |
| nt 10 | zange | zacu | zawe | zanyu | ze | zabo |
| nt 11 | rwange | rwacu | rwawe | rwanyu | rwe | rwabo |
| nt 12 | kange | kacu | kawe | kanyu | ke | kabo |
| nt 13 | twange | twacu | twawe | twanyu | twe | twabo |
| nt 14 | bwange | bwacu | bwawe | bwanyu | bwe | bwabo |
| nt 15 | kwange | kwacu | kwawe | kwanyu | kwe | kwabo |
| nt 16 | hange | hacu | hawe | hanyu | he | habo |

**Ikitonderwa:** Iyi mbonerahamwe ishobora kongerwamo izindi nteko za ngenga ya gatatu bigakunda.

**Imyitozo**

**Muri izi nteruro ca akarongo ku binyazina ngenera ngenga ugaragaze n'intego yabyo.**

a) Uyu mugore akunda abana be.
b) Uwawe ni ukumenya mu makuba.
c) Ibyo nagutije wabigize ibyawe?
d) Agakwavu ke kari kumwe n'utwana twako.
e) Ahantu hacu ni ho hadahinzwe gusa.

## 2. Ikinyazina ndafutura

### a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina ndafutura

Ikinyazina ndafutura ni ijambo rijyana n'izina ntirisobanure ku buryo bwumvikana neza uvugwa, abavugwa, ikivugwa cyangwa ibivugwa ari na ho cyavanye izina ryacyo ryo kwitwa ndafutura cyangwa ndasigura.

Ikinyazina ndafutura kirimo ikigufi n'ikirekire. Ikinyazina kigufi nta ndomo kigira ariko ikinyazina ndafutura kirekire kigira indomo.

### b) Intego y'ikinyazina ndafutura

Intego rusange y'ikinyazina ndafutura kigufi ni indangakinyazina n'igicumbi. Naho ikinyazina ndafutura kirekire intego yacyo ni indomo, indangakinyazina n'igicumbi.(Rkzn-C cyangwa (D)-Rkzn-C

Ibicumbi by'ikinyazina ndafutura byigabanyijemo amatsinda abiri: **-ndi** (ibanguka) na **-:ndi** (itinda)

**-ndi ibanguka**

Igicumbi –ndi kibanguka gikorana gusa n'indangakinyazina zigizwe n'inyajwi kandi nta ndomo kigira.

***Urugero:***

RK-C

**Undi** muntu: u- ndi

**Indi** misozi: i- ndi

**Andi** mata: a- ndi

**-:ndi itinda**

Igicumbi :-ndi gitinda gikorana n'indangakinyazina zo mu nteko ya 1 kugeza mu ya 17, buri gihe kiba gifite indomo.

***Ingero:***

Uwundi mugabo: u-u-:ndi (u-u-undi) u→ w/-J

Abandi bana:a-ba-:ndi (a-ba-andi) a→ Ø/-J

Iyindi mirima: i-i-:ndi( i-i-indi) i→ y/-J

Ubutinde bubanziriza igicumbi -:ndi twabwerekanishije utudomo tubiri. Iyo igicumbi -:ndi gifatanye n'indangakinyazina ubwo butinde bufatana n'inyajwi zisa buri gihe n'inyajwi z'izo ndangakinyazina. Ni yo mpamvu usanga hari abashaka koroshya isesengura aho kugaragaza ubutinde ugasanga indangakinyazina zigizwe n'inyajwi bazitwerera inyerera bakabigenza batya:

Uwundi muti: u-wu-ndi

Iyindi nzu: i-yi-ndi

Ayandi mazi: a-ya-ndi

Icyo gihe inyajwi y'imbere **i** na **a** yo hagati bitwererwa **y** na ho **u** y'inyuma igatwererwa **w**.

**Impugukirwa:**

Ikinyazina ndafutura gifite igicumbi gitinda -:ndi gitakaza indomo iyo gikurikiye ijambo kigaragiye (gikoreshejwe inyuma yaryo) cyangwa iyo gikoreshejwe hagati y'ingereranya "nka" n'ijambo ribaza cyangwa se gikurikiwe n'ijambo ribaza gusa.

**Urugero:** Umusozi **wundi:** Ø-u-:ndi (Ø-u-undi) u→ w/-J
Ibiryo **bindi:** Ø-bi-:ndi (Ø-bi-indi) i→ Ø/-J
Nka **wundi** nde? Ø-u-:ndi (Ø-u-undi) u→ w/-J

## c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ndafutura

| Inteko | Ibicumbi | |
|---|---|---|
| | -ndi | -:ndi |
| **1/3** | undi | uwundi |
| **2** | - | abandi |
| **4/9** | indi | iyindi |
| **5** | - | irindi |
| **6** | andi | ayandi |
| **7** | - | ikindi |
| **8** | - | ibindi |
| **10** | - | izindi |
| **11** | - | urundi |
| **12** | - | akandi |
| **13** | - | utundi |
| **14** | - | ubundi |
| **15** | - | ukundi |
| **16** | - | ahandi |
| **17** | - | ukundi |

**Imyitozo**

1. Ikinyazina ndafutura ni iki?
2. Kigabanyijemo amatsinda angahe?
3. Sesengura ibinyazina ndafutura bikurikira ugaragaze n'amategeko y'igenamajwi ya ngombwa:
   a) **Akandi** kagega.
   b) Karangwa yigize **uwundiwundi.**
   c) Inka **zindi** zihe waguze?
   d) **Irindi** ryinyo ryakutse.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa gatatu

- Indwara bayita icyorezo iyo yibasira imbaga ku buryo haboneka umubare munini cyangwa umubare udasanzwe w'abagaragaza iyo ndwara mu gace runaka no mu gihe runaka. Mu rwego rwo kwirinda indwara z'ibyorezo ni ngombwa gufata ingamba zo kugirira isuku ibiribwa kuko bishobora kuba intandaro y'ikwirakwira ryazo. Niba kandi hari ibiribwa byahumanye ni ngombwa kurwanya icuruzwa ryabyo. Gukoresha inzitiramibu, kwirinda imibonano mpuzabitsina, kwirinda kurya ibiribwa bidafite ubuziranenge, no gukoresha ibikoresho bisukuye na byo ni ingenzi mu kwirinda indwara. Ikindi kandi ni ukwirinda guhumanya ibidukikije kuko ibyo byose ari intandaro y'indwara z'ibyorezo zishobora kudindiza iterambere kuko zihitana abantu benshi icyarimwe kandi mu gihe gito, zigakenesha umuryango. Byongeyeho kandi Leta y'u Rwanda izitangaho amafaranga menshi ikora ubushakashatsi bugamije kuzirwanya. Zidahari ayo mafaranga yashorwa mu bindi bikorwa remezo.
- Imbwirwaruhame ni ijambo ribwirwa abantu benshi ariko bagatega amatwi umwe gusa, bakirinda kumurogoya.
- Ikinyazina ngenera ngenga ni ikinyazina ngenera cyongeweho cyangwa kiyunze n'ikinyazina ngenga. Ikinyazina ngenera ngenga kerekana nyirikintu n'icyo atunze. Intego y'ikinyazina ngenera ngenga ni Rknz-C-Rknz-C cyangwa (D)- Rknz-C-Rknz-C. Ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bwinshi indangakinyazina **tu-** na **mu-**zihinduka **cu-** na **nyu**.
- Iyo ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere igicumbi cya ngenera n'indangakinyazina ya ngenga biburizwamo.
- Ikinyazina ndafutura kijyana n'izina kandi cyo cyonyine ntigisobanura, ku buryo bwumvikana, izina kigaragiye. Hariho ikinyazina ndafutura kigufi n'ikirekire. Bitandukanira ku ntêgo rusange zabyo. Ibicumbi by'ikinyazina ndafutura byigabanyijemo amatsinda abiri; **-ndi** (ibanguka) na **-:ndi** (itinda). Igicumbi **–ndi** kibanguka gikorana gusa n'indangakinyazina zigizwe n'inyajwi kandi nta ndomo kigira. Igicumbi **-:ndi** itinda gikorana n'indangakinyazina zo mu nteko ya 1 kugeza mu ya 17, buri gihe kiba gifite indomo. Ikinyazina ndafutura gifite igicumbi gitinda **-:ndi** gitakaza indomo iyo gikurikiye ijambo kigaragiye (gikoreshejwe inyuma yaryo) cyangwa iyo gikoreshejwe hagati y'ingereranya **nka** n'ijambo ribaza cyangwa se gikurikiwe n'ijambo ribaza gusa.

## Isuzuma risoza umutwe wa gatatu

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umwandiko: Indwara ya marariya**

Abanyarwanda twese tumaze kumenya akamaro k'amavuriro mu Gihugu cyacu. Ni yo mpamvu umuntu asigaye afatwa akirukira kwa muganga. Hambere, kubera amavuriro make, mato, akennye, abarwayi bapfaga ari benshi. Ariko abavuzi ba gihanga babaga bagerageje bakavura indwara nyinshi, zimwe zo mu nda, izo ku ruhu n'izindi. Marariya yo kuyivura byababeraga ingorabahizi ni yo mpamvu yahitanaga abantu benshi.

Mu gihe gishize, hateye icyorezo cya marariya, kera bitaga ubuganga, bituma abantu bibaza impamvu iyo ndwara yiyongereye. Abibeshyaga, baje kuvuga ko ibiti by'avoka byatumye imibu yiyongera kuko byari bimaze gukwira mu Gihugu cyose, kandi imibu ikaba ibyihishamo. Avoka nyinshi kandi ziba mu ntanzi z'urugo. Iyo bugorobye rero, imibu ivamo igatera mu ngo. Gusa avoka si zo ndiri y'imibu itera marariya zonyine, ahubwo ngo urutoki ni rwo rwa mbere. Amazi areka mu mivovo, amakoma n'imyanana bituma havuka imibu ishyano ryose. Ariko nanone nta watema za voka n'urutoki ngo ni uko bikurura imibu idutera marariya, ahubwo dusukure munsi yabyo, twirinde kuhajugunya ibikopo n'injyo kuko birekamo amazi, imibu igateramo amagi. Ibindi bikurura imibu ni amazi aretse hasi yose. Twirinde rero kugira ikizenga hafi y'urugo kandi dupfundikire ibibindi n'ibindi birekamo amazi. Duteme ibyatsi biri mu ntanzi z'urugo kuko bicumbikira imibu.

Ubwo imibu ari yo itera marariya, uburyo nyabwo bwo kuyirinda ni ukurwanya imibu, abantu bagakangurirwa kugira isuku aho batuye batema ibiti bikikije ingo, birinda amazi areka iruhande rw'amazu ndetse banakoresha inzitiramubu ikoranye umuti. Ikindi cyakorwa ni uko uyirwaye yayivuza neza, ntimubemo ikigugu, ngo imuzahaze. Uko kuzahazwa na marariya biri mu bidindiza amajyambere y'Igihugu kuko nta mubyizi w'umuntu w'inzahare.

Mu myaka yashize marariya yahitanye benshi kuko batari bazi ibiyitera ngo bafate ingamba zo kuyirinda barwanya ibiyitera, nk'uko Abanyarwanda bavuga ngo: "Kwirinda biruta kwivuza". Twirinde marariya dukurikiza inama zose tugirwa n'abahanga mu buvuzi bwayo.

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Kubera iki mu myaka yashize abarwayi bapfaga cyane?
3. Twakora iki ngo turwanye imibu ikururwa n'urutoki n'ibiti bya avoka?
4. Ni izihe ngamba wafata kugira ngo urwanye marariya?
5. Aho utuye, iyo abantu barwaye babigenza bate?

## II. Inyunguramagambo

1. Koresha mu nteruro amagambo akurikira: imivovo, intanzi z'urugo, injyo, kuzahara.
2. Sobanura amagambo akurikira: ikigugu, icyorezo.

## III. Ikibonezamvugo

Tahura ibinyazina biri mu nteruro zikurikira nurangiza uvuge ubwoko bwabyo kandi ubisesengure ugaragaza intego yabyo, amategeko y'igenamajwi n'inteko birimo.

**a)** Ikindi cyakorwa ni uko urwaye marariya yayivuza neza.
**b)** Abanyarwanda twese tumaze kumenya akamaro k'amavuriro mu Gihugu cyacu.
**c)** Abavuzi bagerageza kuvura marariya, inzoka n'izindi ndwara.
**d)** Umutwe we uhora umubabaza.
**e)** Ibindi bikurura imibu ni amazi aretse hasi yose.
**f)** Marariya ivuwe neza irakira; imiti yayo irahari.
**g)** Nta kindi cyamaraho imibu uretse kuyisenyera.

## IV. Imbwirwaruhame

**a)** Imbwirwaruhame ni iki?
**b)** Vuga ibyitabwaho mbere yo gutanga imbwirwaruhame.

# 4 Umuco w'amahoro

## Umwandiko: Gukumira no kurwanya jenoside

*Iyi foto twayiherewe uruhushya n'ubuyobozi bw'urwibutso rwa jenoside yakorewe Abatutsi mu Rwanda rwa Gisozi.*

Iri jambo "jenoside" ryakoreshejwe bwa mbere mu 1944 igihe habaga amarorerwa yibasiye Abayahudi i Burayi. Jenoside rero ryahawe ubwicanyi ndengakamere bugamije kurimbura imbaga y'abantu bafite icyo bahuriyeho gishobora kuba: ubwoko, idini, akarere, isura, ibara ry'uruhu, igitsina, ubwenegihugu, inkomoko, ururimi, ibitekerezo bya poritiki n'ibindi, hashyirwa mu bikorwa umugambi uba warateguwe. Icyo cyaha kidasanzwe cyashyizwe mu mategeko mpuzamahanga mu 1948 nk'icyaha gitandukanywa n'ibindi byaha by'ubwicanyi kubera umugambi n'ubushake bwo kurimbura abantu bazira icyo bari cyo. Jenoside itegurwa na Leta kuko ari yo yonyine ifite uburyo n'ubushobozi bwo gufata ikemezo cyo kurimbura itsinda ry'abantu. Mu bihe bisanzwe, uwafata icyo kemezo Leta itabishyigikiye yamuhagarika ikarengera abaturage ishinzwe kurinda. Jenoside ni icyaha kidasaza,

gihanirwa aho ari ho hose ku isi. Umuntu yakwibaza ati: "Jenoside ishoboka ite? Ni izihe ngamba zafatwa mu kuyikumira no kuyirwanya?"

Hari abashakashatsi banyuranye banditse kuri jenoside, ariko hano turavuga ku mushakashatsi Geregori Sintato (Gregory Stanton). Mu gitabo ke yise *What is genocide?*, umushakashatsi ku bumenyi bwa jenoside n'uburyo bwo kuyirwanya, Geregori Sintato (Gregory Stanton) ukomoka muri Amerika ni we washyize ahagaragara intambwe zinyuranye jenoside inyuzwamo kugira ngo ishoboke. Ni ngombwa kumenya ibiranga buri ntambwe kugira ngo umenye uko wayikumira n'uko wayirwanya.

Mbere ya byose, abategura jenoside batandukanya abaturage, bakabacamo íbice bibiri «Twe» na «Bo» bagendeye ku bwenegihugu, ubwoko, inkomoko cyangwa imyemerere. Muri iki gikorwa, abategura jenoside bagerageza kumvisha abaturage ko kubacamo ibice nta cyo bitwaye kandi ko nta ngaruka bifite. Ariko mu by'ukuri bo baba bazi impamvu yabyo n'icyo bashaka kuzageraho.

Nyuma yo gucamo abaturage ibice, buri tsinda rihabwa izina ryihariye, rikagenderwaho babatandukanya n'abandi badahuje itsinda. Ibi bigashimangirwa n'inyigisho z'urwango zirushaho gutandukanya amatsinda yombi, kugeza ubwo itsinda ryibasiwe rifatwa nk'umwanzi mu muryango ribarizwamo.

Nyuma yo gutandukanya amatsinda no kuyaha amazina yihariye kuri buri tsinda, itsinda ryibasiwe ritangira kwamburwa ubumuntu, abarigize bakagereranywa n'ibikoko.

Ku rwego rwa kane, abategura jenoside barangwa n'ibikorwa bitandukanye bitegura ishyirwa mu bikorwa ryayo. Hategurwa hakanigishwa abazayikora, hagashakwa ibikoresho bizifashishwa.

Ku rwego rwa gatanu, abategura jenoside batangira kwibasira abatagira aho babogamiye, batabyumva kimwe na bo; kugira ngo bitazababuza gushyira mu bikorwa umugambi wabo wa jenoside.

Hakurikiraho kugaragaza abagomba kwicwa, hagakorwa urutonde rwabo. Nyuma yo gukora urutonde rw'abagomba kwicwa, hakurikiraho kubica hagamijwe kumaraho abagize itsinda runaka.

Nyuma yo gushyira mu bikorwa jenoside, iteka abayikoze ntibaba bemera ibyaha bakoze. Nibwo usanga barangwa no guhakana ibyabaye, bagahisha ukuri, bakibasira abatangabuhamya n'ibindi byose bagamije kuburizamo ibimenyetso bituma umugambi wabo umenyekana n'uburyo wateguwe.

Kugira urukundo rwa mugenzi wawe no kumva ko abantu ari ibiremwa by'Imana ni yo ntwaro ya mbere yo kwirinda no gukumira jenoside. Ni ngombwa kwamagana

ubuyobozi bucamo abaturage ibice bubumvisha ko atari bamwe. Mu mategeko ahana ya buri gihugu, hakwiye gushyirwamo itegeko rihana umuntu wambura mugenzi we ubumuntu amwitiranya n'inyamaswa cyangwa amuha andi mazina agamije kumutesha agaciro. Abayobozi b'igihugu n'ab'imiryango mpuzamahanga bakwiye kwamagana no guhana ababiba inzangano n'amacakubiri babicishije mu biganiro mbwirwaruhame no mu bundi buryo bunyuranye bw'isakazamakuru.

Mu kurwanya jenoside, Umuryango w'Abibumbye "UN" ugomba gukumira igurwa ry'intwaro ku bihugu no ku baturage bagaragaweho umugambi mubisha wa jenoside bakanafatirwa ibihano mpuzamahanga. Ni ngombwa kandi gutangaza ibihugu byagaragaweho itegurwa rya jenoside no gushyiraho ingabo mpuzamahanga zo gutabara mu maguru mashya abibasiwe na jenoside. Birakwiye kandi guca umuco wo kudahana, abakoze jenoside bagacirwa imanza aho baba baherereye hose.

Muri make uruhare rwa buri muntu mu gukumira no kurwanya jenoside ni ukwamagana abagifite ingengabitekerezo ya jenoside no guhana abayitsimbarayeho. Kurangwa n'imitekerereze, imyumvire, imikorere n'imyitwarire izira ivangura iryo ari ryo ryose mu bikorwa bya buri munsi, twubahiriza uburenganzira bwa muntu bwo kubaho, kumvwa no gukemurirwa ibibazo no kwemera ibitekerezo bitandukanye. Ni ngombwa kandi gutoza abana n'abo tubana kubahiriza uburenganzira bw'abandi no kwirinda ivangura n'amacakubiri aho ava akagera.

*Bifatiye ku bya Geregori Sintato (Gregory Stanton), 1944, What is genocide?*

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira:

1. Kurimbura abantu
2. Kwibasira umuntu
3. Ubumuntu
4. Gutesha agaciro umuntu
5. Guta agaciro
6. Kubura agaciro
7. Umugambi mubisha
8. Guhana umugambi
9. Mu maguru mashya

### Kora iyi myitozo y'inyunguramagambo:

1. Koresha aya magambo ukore interuro ukurikije inyito afite mu mwandiko: **ubumuntu**, **kwibasira**, **agaciro**.
2. Andika impuzanyito z'aya magambo yanditse mu nyuguti zitsindagiye ziri mu mwandiko:

**a)** Ni ngombwa gutabara abantu bibasiwe na jenoside **bidatinze**.
**b)** Mudacogora **yaboneranywe** n'abajura.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibibazo bikurikira:**

1. Jenoside ni iki?
2. Kuki jenoside itandukanye n'ubundi bwicanyi?
3. Kuvuga ko jenoside ari icyaha kidasaza bishatse kuvuga iki?
4. Intambwe jenoside inyuramo kugira ngo igerweho ni zingahe? Zivuge uzikurikiranyije.
5. Vuga nibura uburyo butatu bwo gukumira jenoside bugaragara mu mwandiko.
6. Ni iyihe nama wagira buri muntu mu rwego rwo kwirinda no kurwanya jenoside?
7. Garagaza uburyo bunyuranye bwo gukumira no kurwanya jenoside butavuzwe mu mwandiko.

## III. Imyitozo yo gusesengura umwandiko

**Tekereza byimbitse ku mwandiko wasomye maze usubize ibi bibazo:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.
3. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko?
4. Ukurikije umwandiko ni izihe ngaruka jenoside yagira ku buzima bw'igihugu uhereye kuri jenoside yakorewe Abatutsi?

## IV. Umwitozo w'ubumenyi ngiro

**Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku nsanganyamatsiko ikurikira wubahiriza uko bikorwa hanyuma muhurize hamwe umwanzuro w'ibyo mwagezeho.**

Uruhare rwa gahunda ya "Ndi Umunyarwanda" mu gukumira no kurwanya jenoside".

**Umukoro**

- Hanga umuvugo ku gukumira no kurwanya jenoside, wamagana abapfobya n'abahakana jenoside yakorewe Abatutsi.
- Kora ubushakashatsi ku bandi bashakashatsi banditse kuri jenoside ugaragaze uko bayivuzeho.

## Ikinyazina kibaza n'ikinyazina mboneranteko

**Itegereze izi nteruro zikurikira zijyanye n'imyandiko wasomye maze ukore ubushakashatsi usubize ibibazo bikurikiraho.**

**a)** Ni **izihe** ngamba zafatwa mu gukumira no kurwanya jenoside?"
**b)** Jenoside zabaye ku isi ni **zingahe**?
**c)** Ufashe **uwuhe** mugambi wo kurwanya jenoside?
**d)** **Za** mayibobo ntizikunda ishuri.
**e)** **Ba** Mutoni bakwiye kwita ku burere bw'abana babo.

**Ibibazo**

**1)** Vuga imiterere y'amagambo atsindagiye ari mu nteruro eshatu za mbere ugerageze no gushaka uturango n'intego zayo.
**2)** Vuga imiterere y'amagambo atsindagiye ari mu nteruro ebyiri za nyuma ugerageze no gushaka uturango n'intego zayo.

### 1. Ikinyazina kibaza

#### a) Inshoza y'ikinyazina kibaza

Ikinyazina kibaza ni ijambo rigaragira izina, ririherekeza, riribanziriza cyangwa rikarisimbura; kikaba kibumbatiye ingingo yo gushaka kumenya ibisobanuro, inkomoko n'ingano.

#### b) Uturango tw'ikinyazina kibaza

Ikinyazina kibaza gishobora kugira indomo cyangwa ntikiyigire.

**Ikinyazina kibaza gifite igicumbi –he?**

Kijyana n'izina cyangwa n'inshinga kikaribanziriza cyangwa kikarisimbura kandi kikaribazaho ikintu. Kibaza kidasobanuza neza kandi gikunda kukorana n'indomo.

**Ikinyazina kibaza gifite igicumbi –ngahe?**

Kibaza ibisobanuro bijyanye n'ingano y'umubare w'abantu cyangwa ibintu. Gikorana n'inteko z'ubwinshi gusa usibye mu nteko ya 12.

***Ingero:***

Ni **izihe** ngamba zikwiye gufatwa? Ni ngamba **zihe** zikwiye gufatwa?
Ni **izihe** zindi zafatwa?

Ikinyazina kibaza –**ngahe?** kibaza umubare w'abantu, inyamaswa cyangwa ibintu ariko kigakora mu bwinshi gusa uretse mu nteko ya cumi na kabiri, igicumbi –**ngahe?** gishobora gukoramo ariko kikavuga inshuro, ntikigira indomo.

Hari n'ikindi kinyazina kibaza gikorana n'inteko zivuga ahantu; ni ukuvuga mu nteko ya 16,17,18,19. Kigira igicumbi ê (yagiye he? ha-ê)

### c) Intego y'ikinyazina kibaza

Intego y'ikinyazina kibaza ni D-Rkzn-C cyangwa Rkzn-C

***Ingero:***

Ni **uwuhe** mugambi wafashe?
Ni **iyihe** mushaka?
Ni **he** ugiye?
Ushaka amafaranga **angahe**?

| kinyazina kibaza | Intego | Itegeko |
|---|---|---|
| Uwuhe? | u-wu-he? | Nta tegeko. |
| Iyihe? | i-yi-he? | Nta tegeko. |
| Angahe? | a-ngahe? | Nta tegeko. |

Ikinyazina kibaza –**he?** kirekire kigira intego y'indomo, indangakinyazina n'igicumbi. Ikigufi kigira indomo n'indangakinyazina kimwe n'ibindi bisigaye.

### d) Imbonerahamwe y'ikinyazina kibaza

| Igicumbi / Inteko | -he? | | - ngahe? |
|---|---|---|---|
| | **Ikigufi** | **Ikirekire** | |
| Nt. 1 | wuhe? | uwuhe? | |
| Nt. 2 | bahe? | abahe? | bangahe? |
| Nt. 3 | wuhe? | uwuhe? | |
| Nt.4 | yihe? | iyihe? | ingahe? |
| Nt.5 | rihe? | irihe? | |
| Nt.6 | yahe? | ayahe? | angahe? |
| Nt.7 | kihe? | ikihe? | |
| Nt.8 | bihe? | ibihe? | bingahe? |
| Nt.9 | yihe? | iyihe? | |
| Nt.10 | zihe? | izihe? | zingahe? |
| Nt.11 | ruhe? | uruhe? | |
| Nt.12 | kahe? | akahe? | kangahe? |
| Nt.13 | tuhe? | utuhe? | tungahe? |
| Nt.14 | buhe? | ubuhe? | bungahe? |
| Nt.15 | kuhe? | ukuhe? | kungahe |
| Nt.16 | hahe? | ahahe? | hangahe? |

## 2. Ikinyazina ndanganteko cyangwa mboneranteko

### a) Inshoza y'ikinyazina mboneranteko

Ikinyazina mboneranteko ni ijambo rigaragaza kandi rigaha inteko amagambo/ amazina bijyanye adahinduka, ryerekana ubwinshi bwayo, gitubura/ gikuza cyangwa gitubya amagambo kigaragiye.

### b) Uturango tw'ikinyazina mboneranteko

Icyo kinyazina kiza buri gihe imbere y'izina giherekeje.

Iki kinyazina kiboneka mu nteko zimwe na zimwe ari zo nt. 2;7;8;10;11;12;13 na 14 ku bayikoresha batubya.

Iki kinyazina gikora imbere y'amazina bwite cyangwa amazina rusange adafite indomo n'indangazina. Iyo gikoranye n'izina rifite indomo, iyo ndomo iratakara.

### c) Intego y'ikinyazina mboneranteko

***Ingero:***

**Ba** (data): ba-aa a→ø/-J
**za** (magabo): zi-aa i→ø/-J
**Ba** (Gatete): ba-aa a→ø/-J
**Ba** (Karisa):ba-aa a→ø/-J

Ikinyazina mboneranteko/ ndanganteko kigira uturemajambo tubiri indangakinyazina n'igicumbi kimwe gusa **–a** gihorana ubutinde.
Indangasano yacyo iboneka bitewe n'inteko kirimo.

***Ingero:***

Nt.13. **Twa** Muhoza tuzaza ryari kudusura? Twa: tu-aa u→w/-J
Nt. 2. **Ba** Rukundo baragukumbuye cyane. Ba: ba-aa a→ø/-J
Nt.10. **Za** Ruhogo ziracyuwe. Za: zi-aa i→ø/ -J

### d) Imbonerahamwe y'ikinyazina mboneranteko

| Inyito / Inteko | Ubwinshi | Gupfobya/ gutubya | Gutubura/ gukuza | Kugaya |
|---|---|---|---|---|
| Nt.2. | Baa Humura | - | - | - |
| Nt.7. | - | Cyaa Rugero | Cyaa Juru | - |
| Nt.8. | Byaa Mahane | Byaa Gato | Byaa Mahane | - |
| Nt.10. | Zaa dodo | Zaa Mugabo | - | Zaa masore |
| Nt.11. | - | Rwaa Nzovu | Rwaa Karisa | - |
| Nt.12. | - | Kaa Rukundo | - | - |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| Nt.13. | Twaa Buregeya. | Twaa Buregeya | - | - |
| Nt.14. | Bwaa Manzi | Bwaa Manzi | - | - |

## Imyitozo

1. **Shaka muri izi nteruro zikurikira ikinyazina kibaza unerekane intego n'itegeko ry'igenamajwi ryakoreshejwe.**
   **a)** Abo bana ni bangahe?
   **b)** Bandi bahe se bamufasha kwigira?
   **c)** Izo mushaka ni izihe?
   **d)** Ya miryango wasanze ari ingahe?
   **e)** Ni uwuhe uhisemo ko mukorana uyu mukoro?
2. **Kora interuro eshatu zirimo ikinyazina kibaza.**
3. **Shaka muri izi nteruro ikinyazina mboneranteko, werekane intego n'itegeko ry'igenamajwi ryakoreshejwe.**
   **a)** Ba Ruberanziza bazaze bafate bya bindi byarabonetse.
   **b)** Ba bana bo kwa Gakwerere bigize za masore ngo ntibaba mu cyaro.
   **c)** Ka Rugereka kagiye mu mahanga mu Gushyingo.
   **d)** Bwa Petero na twa Kirezi burirata.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa kane

– Jenoside ni ubwicanyi bwibasira imbaga y'abantu bafite icyo bahuriyeho, bugamije kuyirimbura hashyirwa mu bikorwa umugambi uba warateguwe. Jenoside itandukanye n'ubundi bwicanyi kubera ko haba hari umugambi n'ubushake byo kurimbura abantu bazira icyo bari cyo; bukaba bukorwa na Leta kuko ari yo ifite uburyo n'ubushobozi bwo kurimbura itsinda ry'abantu runaka. Kandi jenoside ni icyaha kidasaza. Hari intambwe za jenoside zikurikira: gutandukanya abaturage babacamo ibice; guhabwa izina ryihariye hatangwa inyigisho z'urwango; kwamburwa ubumuntu; gutegura abazayikora banigishwa hanashakwa ibikoresho; kwibasira abatagira aho babogamiye; kugaragaza abagomba kwicwa bakora urutonde; kwica hagamijwe kubamaraho; guhakana no kwibasira abatangabuhamya. Bumwe mu buryo bwo gukumira jenoside ni ugushyiraho itegeko muri buri gihugu rihana buri wese wambura ubumuntu mugenzi we; kwirinda ivangura iryo ari ryo ryose; kwigisha uburenganzira bw'ikiremwamuntu. Uburyo bwo kurwanya jenoside aho yagaragaye ni ugukumira igurwa ry'intwaro kuri ibyo bihugu, kubifatira ibihano mpuzamahanga; kubitangaza, gutabara abibasiwe hashyirwaho ingabo mpuzamahanga ngo zitabare mu maguru mashya no guca umuco wo kudahana.

- Ikinyazina kibaza ni ijambo rigaragira izina, ririherekeza, riribanziriza cyangwa rikarisimbura; kikaba kibumbatiye ingingo yo gushaka kumenya ibisobanuro, inkomoko, ingano, akarere izina ririmo. Ikinyazina kibaza ni ijambo rigaragira izina (riribanziriza) cyangwa rikarisimbura; kikaba kibumbatiye ingingo yo gushaka kumenya ibisobanuro, inkomoko n'ingano. Icyo kinyazina kigira ibicumbi bibiri: **-he?** na **–ngahe?** na **he?** ibaza ahantu.
- Ikinyazina mboneranteko ni ijambo rigaragaza kandi rigaha inteko amazina bijyanye adahinduka, ryerekana ubwinshi bwayo, gutubura/ gukuza, gutubya, kikanerekana uburyo. Icyo kinyazina kiza buri gihe mbere y'izina giherekeje. Iki kinyazina kiboneka mu nteko zimwe na zimwe ari zo nt. 2;7;8;10;11;12;13 na 14 ku bayikoresha batubya. Iki kinyazina gikora imbere y'amazina bwite cyangwa amazina rusange adafite indomo n'indangazina. Iyo gikoranye n'izina rifite indomo, iyo ndomo iratakara.

## Isuzuma risoza umutwe wa kane

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umuvugo: "Turi bamwe twese."**

Turi bamwe twese,
Dufite isano kuri Ruhanga,
Wahanze ibizwi ibyo n'ibitazwi,
Ariko muntu amuha agaciro,
Ndetse amurenza ibiriho byose.
Ariko isura ko ari rusange,
Tugasirimurwa no kwisiga,
Tukanasangira Data twese,
Ntitwakomera kuri iyo sano,
Ntitube ab'isi ngo tunaryane.
Impinja zose zisa zivuka,
Ari umwirabura n'umwera,
Ibitsina byombi hungu, kobwa,
Mucyo tureshye imbere ya byose,
Mu bitugomba ntihabe uhezwa.
Nyiramihanda, Miruho n'andi,
Reka mbabyare Harerimana,
Na Nzabanita, Hapfuwavutse,
Amazina nka yo ntagikwiye,
Dukwiye kwitwa Mahoro n'andi.
Nimuge mwibaza buri munsi,
Kuri aritari buri gitondo,
Mu misigiti ntitunasiba,
Gusaba Imana ngo iduhe byose,
Ndetse inarenze ku byo dushaka.
Navutse iwacu banoga icyayi,
Imbere y'itegeko ndahezwa,
Nshiye akenge mucutse umumpe,
Ati: "Watinze kugera ku isi,
Ngo bagusangire nk'agafanta."
Kuva ubwo nambaye ubumaraya,
Ku myaka itanu mfata umuhanda,
Na ba basaza impara zirenze,
Najyaga nita Papa nteteshwa,
Bahora bampotora ngatuza.
Kubyara benshi icumi rirenga,
Ndetse ugasagurira umuhanda,
Hakaba abiga n'abata ishuri,
Bamwe bakandamirizwa mu ngo,
Tubicyahe ibyo ntibikwiye.
Bamwe bakimakaza ubusembwa,
Bafata umwana nk'umwami w'ejo,
Bakamushingira inzu mu rwuri,
Ngo abe umushumba aragire sine,

Bari kuvangira ejo hazaza.
Na ya mirimo y'imvune kandi,
Ijya ikoreshwa ab'ejo hazaza,
Ari iyo mu ngo ndetse n'ahandi,
Usanga itagira n'ibihembo,
Iyo ntiba ikwiye ba kibondo.
Reka nkumire abashuka abana,
N' ababashungura mu mashuri,
Ngo babashore iyo mu mahanga,
Kuba abashumba n'abasheretsi,
Bashoke ishuri basome bose.
Reka nshire amanga mpange neza,
Ariko singamije gushyenga,
Ngo ndeshye abakunda inganzo,
Nagiye inganzo ngira ngo nganze,
Iryo hohoterwa ntiriganze.
Ubundi mwarimu ni umubyeyi,
Akaba Mama ndetse na Data,
Mu gutoza abana atavanguye,
Ubu aterurwa matene arazwi,
Ko ari we ucumbikira izo nshuke.
Uwo murezi ntimuzuyaze,
Akwiye kwitwa impyisi Bihehe,
Nako narintutse na Mahuma,
Ntakwiye izina mu bantu,
Ntaba agikwiye isura ku isi.
Na ya migani imwe yanashaje,
Ngo utunyamaswa duto dutunga,
Inzovu, Inzobe na nyiri ishyamba,
Ishyano nk'iryo nirigwe hirya,
Dushake ishema ijabo n'isheja.
Akazi keza ubu ku mukobwa,
Aba igitambo ku mukoresha,
Akamutembereza ku mazi,
Amezi ikenda agakora neza,
Isura yacuyuka agataha.
Ubwo butindi butabwe hirya,
Amahoro ahundagare aha iwacu,
Umuco wo kwica ni uce hirya,
Ndetse uwo kwicara tuwucoce,
Uwo guhumuriza uze uganze.
Abahohotewe nibasangwe,
Maze barengerwe ntibahezwe,
Uburenganzira mu mashuri,
No mu bitekerezo n'ahandi,
Buhabwe ijambo bufate umwanya.
Ari umusaza umusatsi wera,
Ari umwana uyu utamba hasi,
Ntiyakabaye agira aho ahezwa,
Keretse twiyibagije yuko,
***"Turi bamwe twese."***

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Vuga undi mutwe waha uyu muvugo ugendeye ku gika cya cumi kugeza ku cya cumi na rimwe.
2. Hitamo igisubizo gikwiye
   Uyu muhanzi yashakaga kugaragaza:
   - **a)** Uburenganzira bw'umwana?
   - **b)** Ihohoterwa rya muntu?
   - **c)** Nta gisubizo?
3. Ugendeye ku mutwe mushya wahaye uyu muvugo, tanga umukarago wa nyuma wawo.
4. Hariho amoko menshi y'ihohoterwa, vuga ihohoterwa umuhanzi avuga mu mikarago ya 31-35.
5. Sobanura:
   - **a)** Bari kuvangira ejo hazaza.
   - **b)** Nyiri ishyamba uvugwa mu mukarago wa 73.

## II. Inyunguramagambo

1. **Sobanura amagambo akurikira:**
   - **a)** Isano,
   - **b)** Gusirimuka,
   - **c)** Kunoga,
   - **d)** Guhezwa,
   - **e)** Guca akenge,
   - **f)** Gucyaha,
   - **g)** Gushereka.
2. **Kora interuro ngufi ukoresheje iri jambo:** igitambo.
3. **Simbuza ijambo ritsindagiye irindi bivuga kimwe riri mu mwandiko.**
   Muhizi yahuye n'**umwami w'ishyamba** mu ishyamba ry'Akagera.

## III. Ikibonezamvugo

1. Sobanura ikinyazina kibaza n'ikinyazina mboneranteko, unatange urugero kuri buri kinyazina.
2. Ikinyazina mboneranteko gitandukaniye he n'ikinyazina kibaza? Bitandukanye ushingiye ku turango twabyo.
3. Erekana ibicumbi by'ikinyazina kibaza n'ikinyazina mboneranteko.
4. Erekana mu nteruro zikurikira ikinyazina mboneranteko n'ikinyazina kibaza maze werekane intego n'itegeko ry'igenamajwi ryakoreshejwe.
   - **a)** Ba Mahane bagiye gushora ku wuhe musozi?
   - **b)** Za nka za ba Mihayo zagiye hehe?
   - **c)** Za jenoside zabaye ku isi ni zingahe?
   - **d)** Ni izihe ngamba wafata kugira ngo ugere kuri za gahunda nziza?
   - **e)** Bya dodo byo kwa ba Gasake biraryoha.

# 5 Iterambere

## Umwandiko: Mahoro akungahara

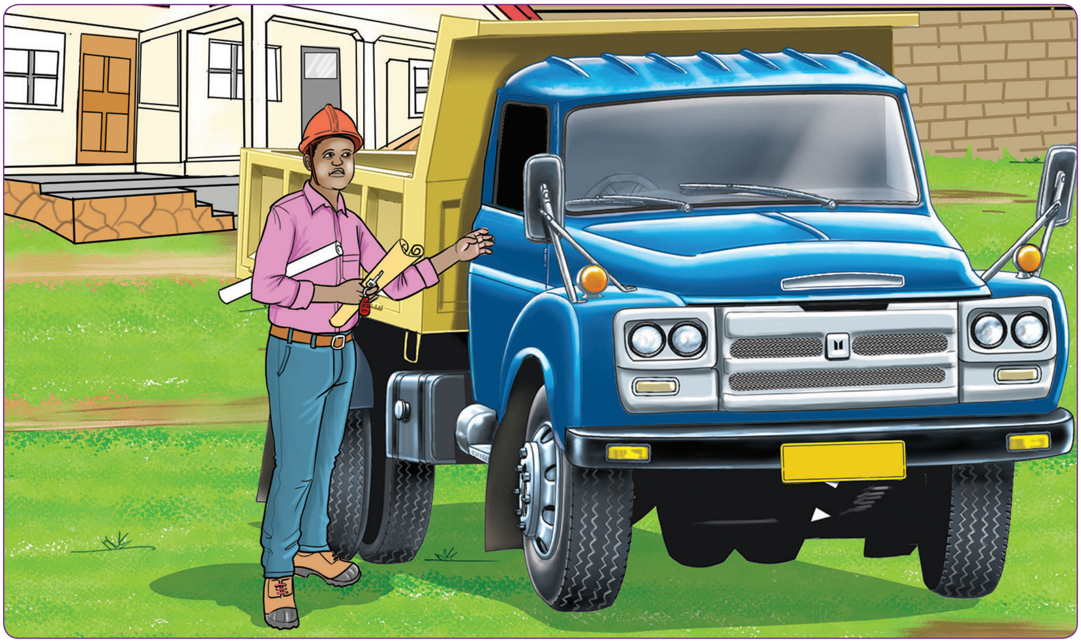

Habayeho umugabo w'umukene cyane. Se yari yaramwise Mahoro. Ubukene bwari bwaramwokamye; atagira n'urwara rwo kwishima. Yari yaracoceye: yambaraga ikabutura imwe gusa, na yo iteye ibiremo, ishati yashitaguritse n'ingofero yacuyutse. Abaturanyi be bari bamenyereye kumwita Rukoboza. Imyate yari yaramusataguye ibirenge, nta nkweto yari yarigeze kwambara. Iwe hahoraga ari muri bomboribombori; amahane ari yose n'inzara inuma. Batekaga ari uko biyushye akuya bahora baca inshuro, ubundi bakicira isazi mu jisho.

Umunsi umwe, yashobewe, yigira inama yo kujya guhahira mu majyaruguru kuko yahoraga abwirwa ko hera ibirayi kandi hakaba n'abakungu benshi. Agezeyo atangira guca inshuro agahinga umunsi wose bakamuha ikiro kimwe k'ibirayi akabyiririrwa akanabirarira akabura ibyo azigamira abo mu rugo kuko na we ubwe byabaga bitamuhagije. Umunsi umwe aganira n'umugabo bahinganaga kenshi na we wari umucanshuro, amubwira igitekerezo cy'uburyo bakwihangira umurimo bakareba uko bazabaho neza. Baratangira baraganira.

- Yewe wa mugabo we! Ino hari ikibazo k'ibicanwa, amashyamba abantu barayatemye barayatsemba none n'aho yasigaye Leta ntikemerera abantu gupfa kuyatema.
- None se uragira ngo tubigenze dute?
- Reka turebe uburyo twakwihangira umurimo dukemura ikibazo k'ibicanwa.
- Twagikemura se dute?
- Reka dutangire umushinga wo gukora imbabura za canamake zizajya zigurwa n'abantu benshi kubera ko inkwi zihenda.

Akimara kumubwira atyo ntiyigeze agira icyo amusubiza kuko yabonaga ibyo amubwira ari inzozi, kubera ko yumvaga umushinga uwo ari wo wose ukenera igishoro kandi adafite na mba. Wa mugabo bwarakeye agaruka kumureba baraganira amwumvisha uburyo uwo mushinga nta gishoro wagombaga gukenera.

- Hari umukire wampaye ikiraka cyo gukura amakoro mu murima we. Ndagira ngo umfashe tuyakuremo tuyarunda hamwe tuzashake udufuni dushaje tuge tuyacukuramo umwenge imbere tuyakoremo imbabura tuzigurishe.

Guhera ubwo baratangira. Bafatataga umunsi wo kuyarunda hamwe undi munsi bakiririrwa bayatunganyamo imbabura. Abo muri ako gace bose barazikunda. Zari imbabura zijyamo udukara duke, iyo twanashiragaho, zarakomezaga zigashyuha cyane ku buryo ukoresha amakara menshi umufuka yawucanaga mu mezi atatu. Izo mbabura zaramamaye cyane, ubuyobozi bushishikariza buri wese kuzitunga iwe mu rugo kuko byari bimaze kugaragara ko zikemura ikibazo k'ibicanwa, amashyamba akabungabungwa. Batangiye kugwiza amafaranga bava ku gukoresha agafuni bagira igitekerezo cyo kugura imashini izajya ibafasha kuzikora. Izo bakoraga buri munsi zikuba inshuro nyinshi.

Umunsi umwe yajyanye amafaranga kuri banki aza kuganira n'umukozi wa banki amwumvisha uburyo amafaranga bafitemo ari menshi ko yatuma babaguriza

andi nka yo inshuro eshatu bakagura umushinga wabo ukagera no mu tundi turere batakoreragamo. Icyo gitekerezo akigeza kuri mugenzi we bisa no korosora uwabyukaga.

Banki imaze kuyabaguriza bagura ikamyo nini yo kujya ibafasha mu bucuruzi bw'imbabura zabo. Batangira kuzigemura mu migi inyuranye. Kubera uburyo zakundwaga cyane ikamyo imwe muri buri mugi ntiyamaraga iminsi itatu itarashira. Hashize igihe gito Mahoro yigira inama yo gushora amafaranga mu bindi, mugenzi we aba ari we usigara mu byo gukora no gucuruza canamake.

Mu karere yavukagamo ahiyubakira inzu ngari ikomeye rubanda bitaga ingoro y'umuturirwa, ahubaka ishuri n'isomero kugira ngo abahatuye bave mu bujiji. Abazanira amazi y'urubogobogo n'amashanyarazi. Yongeraho n'uruganda rw'ibikoresho by'ubuhinzi, abenshi mu rubyiruko bahabwa akazi. Ntiyibagiwe n'ivuriro kuko muri ako karere abarwayi bagombaga gukora urugendo rw'urucantege bajya ku ivuriro rya kure rukabasonga, rukarushaho kubahindura indembe. Umunsi wo gutaha ivuriro ubuyobozi bumugenera igikombe k'ishimwe cyagenerwaga umushoramari wagejeje ku baturage igikorwa k'iterambere rirambye. Ubucuruzi yakoraga buraguka agura za romoroki eshanu atangira gukora ubwikorezi mpuzamahanga mu bihugu bitandatu binyuranye, muri Kenya, Zambiya, Malawi...

Uko yirukaga mu bucuruzi mpuzamahanga, umugore we na we ntiyari asinziriye, yagize igitekerezo cyo kwifatanya na bagenzi be bakora uruganda rukora amasabuni bakoresheje imbuto z'avoka hiyongeraho no gushyira amabara mu myenda bakoresheje irange. Yamushingiye n'iduka ryaranguzaga izo sabuni zakorewe mu ishyirahamwe ryabo akazicuruza atadandaza ahubwo aranguza abandi bacuruzi. Biteza imbere karahava. Mu rugo rwabo ntacyahaburaga kubera umushinga we. Umugore we ni we wahembaga abakozi bo mu rugo akanahaha. Imyambaro abana bambaraga yavaga muri ubwo bucuruzi bwe. Nta bomboribombori bongeye kugira mu rugo rwabo, hehe no gusangira ubusa ngo bitane ibisambo. Amafaranga Mahoro yinjizaga avuye muri za romoroki nta kindi yakoraga usibye kwagura ubucuruzi bwe arushaho gushora imari mu bindi bihugu. Abari bamuzi kera ntibiyumvishaga uko uwo bazi nka Rukoboza yagera kuri iyo ntera ihambaye yari agezeho.

Iyo yatekerezaga ukuntu yahoraga arakariye se ko ari we wamuraze ubukene, yumvaga bimubabaje akumva yamusaba imbabazi ariko ntamubone kubera ko yari yaritahiye akabasigana na nyina bakiri bato. Guhera ubwo Mahoro abera abantu benshi ikitegererezo mu byo kwihangira imirimo. Abibwiraga ko guhanga umurimo bisaba buri gihe igishoro babyikuramo bagatangira kwihangira imirimo inyuranye.

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira:

**1.** Kokamwa n'ubukene
**2.** Kutagira urwara rwo kwishima
**3.** Gucocera
**4.** Guhora muri bomboribombori
**5.** Kunuuma
**6.** Kunûma
**7.** Kwiyuha akuya
**8.** Kwicira isazi mu jisho
**9.** Guca inshuro
**10.** Canamake
**11.** Kubwira umuntu inzozi
**12.** Igishoro
**13.** Kutagira na mba
**14.** Korosora uwabyukaga
**15.** Umuturirwa
**16.** Gusonga
**17.** Kudandaza
**18.** Kwitahira

### B. Kora iyi myitozo y'inyunguramagambo

**1.** Andika interuro imwe kuri buri jambo ushingiye ku nyito rifite mu mwandiko:
   **a)** kudandaza, **b)** gucocera.
**2.** Simbuza amagambo atsindagiye ari muri izi nteruro ukoresheje amagambo ari mu mwandiko bisobanura kimwe:
   **a)** Wa muhungu **yakurikiranywe** n'umuvumo wa se.
   **b)** Karake **bamuhuhuye**.
   **c)** Gukubita umurwayi ni **ukumubonerana**.
   **d)** Uyu munsi twashotse igishanga, benshi muri twe bahisemo guhinga **bambaye ibirere**.
**3.** Andika imbusane z'iri jambo, usanga muri uyu mwandiko:
   Mahoro asigaye ari **umukungu**.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

### Subiza ibi bibazo byo kumva umwandiko

**1.** Amahane mu rugo kwa Mahoro yaterwaga n'iki?
**2.** Sobanura uburyo kujya guca inshuro kwa Mahoro ari byo byaba byaramuhesheje amahirwe?
**3.** Ni ibihe bikorwa Mahoro yagejeje ku baturanyi?
**4.** Ni iyihe nama abishoboye bafatira kuri Mahoro?
**5.** Ni irihe somo abatishoboye bakwigira kuri Mahoro?

6. Erekana ko uwavuga ko mu rugo kwa Mahoro hari ubwuzuzanye ataba yibeshye.
7. Ni iyihe mirimo abavugwa muri uyu mwandiko bihangiye?

### III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza byimbitse ku mwandiko wasomye maze ufatanye na bagenzi bawe gusubiza ibi bibazo:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka zivugwa muri uyu mwandiko.
3. Ni gute umushinga wa Mahoro wabungabunze ibidukikije?
4. Ni ubuhe bwoko bw'imirimo bushobora kuboneka mu Rwanda ndetse no ku isi?
5. Andika inshamake y'umwandiko wasomye mu mirongo itarenze icumi.

### IV. Umwitozo w'ubumenyi ngiro

**Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe ku nsanganyamatsiko wahawe, wubahiriza uko bikorwa, hanyuma muhurize hamwe ibyo mwagezeho mu matsinda.**

Ganira na bagenzi bawe muvuga ubundi buryo butandukanye bwo kwihangira umurimo butavuzwe mu mwandiko no kubujyaho impaka.

## Ikinyazina nyamubaro n'ikinyazina mpamagazi

Itegereze amagambo atsindagiye muri izi nteruro zikurikira yavuye mu myandiko wasomye, maze ukore ubushakashatsi usubize ibibazo bizikurikira.

1. Ubucuruzi nakoraga buraguka ngura za romoroki **eshanu** ntangira gukora ubwikorezi mpuzamahanga mu bihugu **bitandatu** binyuranye.
2. Yewe **wa** mugabo we! Ino hari ikibazo k'ibicanwa. Abantu batemye amashyamba bayamaraho.
3. Ese ibyo bishoboka bite **mwa** bagabo mwe ko nta n'ikigo k'imari nkorana na cyo?

**Ikibazo:**

Amagambo atsindagiye agaragaza iki? Arangwa n'iki? Nimugaragaze intego yayo.

### 1. Ikinyazina nyamubaro

#### a) Inshoza n'uturango tw'ikinyazina nyamubaro

Ikinyazina nyamubaro ni ijambo riherekeza izina cyangwa rikarisimbura kandi kikaba kibumbatiye ingingo y'umubare. Kigabanyijemo amatsinda arindwi; kuva ku mubare rimwe kugeza kuri karindwi. Imibare y'inyuma ya karindwi ni

amazina si ibinyazina nyamubaro. Bayita amazina nyamubaro kuko aba afite uturango tumwe n'utw'izina ari two indomo, indanganteko n'igicumbi.

## b) Intego y'ikinyazina nyamubaro

Ikinyazina nyamubaro kigira uturemajambo tubiri gusa: **indangakinyazina** n'**igicumbi**.

**Indangakinyazina (Rkzn):** ikinyazina nyamubaro kigira indangakinyazina nk'iz'ibindi binyazina usibye mu nteko ya cumi aho **"zi-"** ihinduka **"e-".**

**Igicumbi (C):** ibicumbi by'ikinyazina nyamubaro ni birindwi: **- mwe, - biri, - tatu**, **- ne**, **- tanu**, **- tandatu**, **- rindwi**. Mu nteko ya cumi, ibicumbi biba : **- byiri**, **- shatu**, **- nye**, **- shanu**, **- sheshatu** na –**(ri)ndwi**.

**Impugukirwa:**

– Imibare iri inyuma ya karindwi ni amazina si ibinyazina nyamubaro. Ikinyazina nyamubaro gikurikiye izina ribara kuva ku icumi, gisanishwa n'ijambo rivuga ibibarwa ari na ryo rifatwa nk'ikinyazina nyamubaro.

– ***Ingero:*** - Abana cumi na <u>**ba**tatu.</u>
  - Ibiti ijana na <u>**bi**rindwi</u>.

– Ikinyazina nyamubaro gishobora kandi kwisubiramo. Icyo gihe n'uturemajambo twacyo twisubiramo.

***Ingero:*** - Hinjire umwumwe. (u - mwe – u - mwe    e→ø/-J)
  - Muzane eshateshatu. (e - shatu – e - shatu    u→ø/-J)

– Ikinyazina nyamubaro gishobora kugira indomo kigakora nk'izina.

***Urugero:*** **ababiri** bishe umwe (a-ba-biri), ibyo bitabo biri ukubiri (u-ku-biri) ...

## c) Imbonerahamwe y'ikinyazina nyamubaro

| **Inteko** | **Ibicumbi** | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | **-mwe** | **-biri** | **-tatu** | **-ne** | **-tanu** | **-tandatu** | **-rindwi** |
| 1 | umwe | - | - | - | - | - | - |
| 2 | | babiri | batatu | bane | batanu | batandatu | barindwi |
| 3 | umwe | - | - | - | - | - | - |
| 4 | | ibiri | itatu | ine | itanu | itandatu | irindwi |
| 5 | rimwe | - | - | - | - | - | - |
| 6 | | abiri | atatu | ane | atanu | atandatu | arindwi |
| 7 | kimwe | - | - | - | - | - | - |
| 8 | | bibiri | bitatu | bine | bitanu | bitandatu | birindwi |
| 9 | imwe | - | - | - | - | - | - |
| 10 | | ebyiri | eshatu | enye | eshanu | esheshatu | zirindwi |
| 11 | rumwe | - | - | - | - | - | - |

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 12 | kamwe | - | - | - | - | - | - |
| 13 | | tubiri | dutatu | tune | dutanu | dutandatu | turindwi |
| 14 | | bubiri | butatu | bune | butanu | butandatu | burindwi |
| 15 | kumwe | - | - | - | - | - | - |
| 16 | hamwe | habiri | hatatu | hane | hatanu | hatandatu | harindwi |

## 2. Ikinyazina mpamagazi

### a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina mpamagazi

Ikinyazina mpamagazi gituma igihamagarwa cyumva ko bashaka ko kiza cyangwa ko bashaka ko gitega amatwi ngo bakibwire. Ikinyazina mpamagazi kibanziriza izina ry'igihamagawe ndetse kikanaritesha indomo iyo riyifite. Iryo zina kandi rikurikirwa buri gihe n'ikinyazina ngenga bityo kikagira inyito itsindagiriza. Ikinyazina mpamagazi kiba muri ngenga ya kabiri gusa. Gifata ubumwe cyangwa ubwinshi bitewe n'ijambo gisobanura.

### b) Intego y'ikinyazina mpamagazi

Intego y'ikinyazina mpamagazi iteye itya: indangakinyazina **(Rkzn)** n'igicumbi **(C)**

***Ingero:***

- Ngenga ya kabiri y'ubumwe (ng. 2 bu) : wa : u - a    u → w/ - J
- Ngenga ya kabiri y'ubwinshi (ng. bw) : mwa : mu - a    u → w/ - J

**Ikitonderwa:**

Igihe cyose ikinyazina mpamagazi gikurikirwa n'ikinyazina ngenga gifite igicumbi **– e** ifite isaku nyesi. Rimwe na rimwe kikabanzirizwa n'akajambo **"yewe"** gahamagara.

***Ingero:***

**Yewe wa** mwana **we**, urajya he?
**Wa** mwana **we**, watashye ko bwije!
**Mwa** banyeshuri **mwe**, ntimugasibe ishuri.

**Imyitozo**

1. Ikinyazina nyamubaro ni iki?
2. Kigabanyijemo amatsinda angahe?
3. Hari amagambo aranga umubare ariko atari ibinyazina nyamubaro. Kubera iki? Tanga urugero.
4. Sesengura ibinyazina nyamubaro bikurikira ugaragaze amategeko y'igenamajwi aho ari ngombwa.
   **a)** Gatanu    **c)** Kane
   **b)** Esheshatu    **d)** Batandatu

5. Ibinyazina mpamagazi bigira ngenga imwe gusa. Ni iyihe? Kubera iki?
6. Ibinyazina mpamagazi bikoreshwa mu nteko zose ariko bikisanisha muri ngenga ya kabiri: ubumwe n'ubwinshi. Byemeze wifashishije ingero ebyiri zifatika.
7. Ca akarongo ku binyazina mpamagazi biri muri izi nteruro unagaragaze intego n'amategeko y'igenamajwi niba ari ngombwa:

   – Ese wa mwana yaraye aje mwa bagabo mwe?
   – Kandi wa hene we uzanteza ibibazo!

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa gatanu

– Kwihangira umurimo biteza imbere umuntu ku giti ke ndetse n'igihugu muri rusange kubera ko uwihangiye umurimo ateza urugo rwe imbere agateza n'abandi imbere abaha akazi ndetse agateza n'igihugu imbere acyubakira ibikorwa remezo. Kwihangira umurimo buri gihe ntibisaba igishoro cy'amafaranga.

– Ikinyazina nyamubaro kibumbatiye ingingo y'umubare. Kigabanyijemo amatsinda arindwi; kuva ku mubare rimwe kugeza kuri karindwi. Ikinyazina nyamubaro kigira uturemajambo tubiri gusa: **indangakinyazina - igicumbi** **Indangakinyazina (Rkzn)**: ikinyazina nyamubaro kigira indangakinyazina nk'iz'ibindi binyazina usibye mu nteko ya cumi aho **"zi-"** ihinduka **"e-"**. **Igicumbi (C)**: ibicumbi by'ikinyazina nyamubaro ni birindwi: **- mwe**, **- biri**, **- tatu**, **- ne**, **- tanu**, **- tandatu**, **- rindwi**. Mu nteko ya cumi, ibicumbi biba : **- byiri, - shatu**, **- nye**, **- shanu**, **- sheshatu** na **-rindwi**.

– Ikinyazina mpamagazi gituma igihamagarwa cyumva ko bashaka ko kiza cyangwa ko bashaka ko gitega amatwi ngo bakibwire. Ibinyazina mpamagazi ni bibiri bikoreshwa mu nteko zose. Mu nteko z'ubumwe hakoreshwa "**wa**" naho mu bwinshi hagakoreshwa "**mwa**".

## Isuzuma risoza umutwe wa gatanu

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umwandiko: Guharanira kwigira**

Nk'abandi bose, mu buzima bwa buri munsi umuntu aba yifuza gutera intambwe mu bukungu, akagira umutekano n'ubwisanzure mu mibereho ye. Ibi kubigeraho bisaba gukora ukabona umusaruro. Mu yandi magambo bisaba umuntu kuba afite akazi, yikoresha ntawumugenga akigenera igihe cy'akazi n'igihe k'ikiruhuko. Umuntu wese ukoreshwa aba yifuza kugera ku rwego rwo kwigenga ku murimo. Ntabwo twakwirirwa turondora ibyiza byo kwikorera, ahubwo uyu mwanya turarebera hamwe ibintu by'ingenzi byagufasha gutera intambwe ukihangira umurimo. Bityo aho gutegereza akazi ahubwo ukagatanga. Muhire, Kantarama, Rutagerura na Mugisha ni abaturanyi bagerageje gukora baharanira kwigira.

Muhire, mbere yo gutangira kwikorera byabaye ngombwa gutinyuka ashyira mu bikorwa igitekerezo ke, kuko yumvaga ashaka kwikorera umurimo we. Ikintu cya mbere yagombye gukora ni ugutekereza, ashaka ikintu yakora cyajya kinjiza amafaranga maze afata umwanya wo kwiga isoko n'imikorere y'igikorwa yari agiye gutangira. Hanyuma atinyuka gutangira umurimo yitekerereje kandi yumva akunda utamuteye ipfunwe.

Muhire yahoraga akoreshwa akazi kandi rimwe na rimwe agasuzugurwa. Ibyo na byo byamuteye imbaraga kuko yari amaze guhaga agasuzuguro. Mu buhamya bwe, avuga ko iyo udafite akazi cyangwa se ukaba ugafite ariko kataguhemba uko ubyifuza ngo wikemurire ibibazo, wisanga aho uri mu bandi usuzuguritse. Ibyo biterwa n'uko nta mafaranga uba ufite. Amafaranga burya ahesha ishema nyirayo kuko nta muntu n'umwe uzifuza kubana nawe udatunze. Ikindi rero ni uko burya hari bake mu bakoresha baba bibwira ko amafaranga agutunze yose ari bo bayaguha, bakumva bagukoresha n'ibyo mutasezeranye kandi ukabikora ndetse ukanasuzugurika bigayitse kuko uba nta kundi wabigenza. Iyo warambiwe bene ubu buzima rero ni bwo ufata umwanya ugatekereza icyo wakwikorera ukanga agasuzuguro. Cyakora gukorera abandi buri gihe ntibivuga ko usuzugurwa.

Kantarama we avuga ko bisaba kwizera iterambere ry'umurimo wawe. Iyo wiyemeje kwihangira umurimo kandi wumva uwukunze byanga bikunda utera imbere. Bigendeye ku ngero zifatika akenshi usanga umuntu ukoreshwa n'iyo yaba ahembwa umushahara uhagije ariko iterambere rye usanga riri hasi ugereranije n'umuntu wihangiye umurimo akirinda gukoreshwa n'abandi. Umubare munini w'abantu bakoreshwa bagera ku bikorwa bifatika babikesha imyenda ya banki ndetse usanga ifite inyungu nini cyane kandi bazishyura banki mu myaka myinshi cyane; mu gihe umubare munini w'abantu bihangiye umurimo bagera ku bikorwa bifatika mu gihe gito. Ikindi kandi nta madeni ahubwo babikesha gukora umurimo wabo kuko inyungu yose iba ibonetse nta wundi bayigabana. Kantarama ashimangira ko ibi bitanga ikizere ko n'undi wese wagerageza amahirwe byamuhira.

Rutagerura we yerekana ko uwihangira umurimo agomba kubyaza umusaruro amahirwe yose abonye. Nk'uko benshi bihangiye umurimo babihamya, iyo wamaze gufata umwanzuro ugatangira umurimo wawe uwushyizeho umutima, uko iminsi igenda ikurikirana ubona imiryango y'amahirwe n'umugisha uganisha ku iterambere. Uko bukeye ugenda ubibona, hari benshi bifuza gukorana nawe, hari benshi muhura ndetse hari n'abakugana utakekaga kandi bakaguha amahirwe y'iterambere ry'umurimo wawe ku buryo utakekaga. Ni yo mpamvu umuntu agomba rwose kugerageza kubyaza umusaruro amahirwe yose abonye kuko ari wo mugisha w'iterambere rye.

Mugisha yongeraho ko uwihangira umurimo akwiye kandi kuba umugaragu w'igihe. Iyo umuntu yiyemeje kwihangira umurimo agomba kwitoza kubahiriza igihe, akamenya agaciro k'igihe n'igikorwa kibanziriza ikindi. Iyo afite icyo gukora akagikora

vuba kandi neza yubahiriza igihe. Rwiyemezamirimo agomba kuba umugaragu w'igihe kuko igihe kimucitse ntikigaruka. Mu kinyarwanda ho bavuga neza ko udakora atyo aba akorera ku jisho.

Uwihangira umurimo kandi akagerageza gukurikiza ibi bivuzwe ndetse agakura isomo muri izi ngero, agomba gushira impungenge byanga bikunda kuko bizamufasha kwiteza imbere mu murimo we. Dukurikize rero ingero zifatika tubona; nta mpamvu n'imwe yatuma hari usuzugura umwuga. Ariko birasaba gutinyuka akazi no gufata ikemezo ubundi ugakora, ukagera kuri byinshi. Twasoza iyi nkuru twifuriza buri wese kubaho neza yirinda kubaho nta cyo akora ahubwo agatinyuka umurimo n'iyo yaba yibwira ko usebye. Akazi kabi ni ko kaguhesha akeza, kandi uburambe ku kazi ni bwo butuma umenyera umwuga wawe ukanamenyekana. Tangira umurimo maze ugere kure, aho gusaba akazi ahubwo ugatange. Ugenje atyo aba yifashije kandi anafashije Leta mu kuzamura iterambere ry'Igihugu.

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ukurikije icyo uyu mwandiko uvuga, tanga undi mutwe wawo.
2. Ni izihe nyungu zivugwa mu mwandiko zo kubona umusaruro nta n'umwe ugutekerereje?
3. Ni uwuhe murimo ukwiye ugiye kwihangira umurimo akwiye gutekerezaho?
4. Ni iki gitera kubura ishema mu bandi?
5. Ni iki abikorera n'abakoreshwa batandukaniyeho mu iterambere?
6. Ni he uwihangira umurimo abona amahirwe yo kubyaza umusaruro mu mishinga ye?
7. Sobanura uko uwihangira umurimo agomba kuba umugaragu w'igihe.
8. Ni ibihe bintu bitatu byagufasha guhanga umurimo? (Nturenze interuro eshanu)

## II. Inyunguramagambo

1. **Sobanura amagambo akurikira ari mu mwandiko:**
   - **a)** Umutekano
   - **b)** Kwigenera
   - **c)** Kwigenga
   - **d)** Urwego
   - **e)** Ipfunwe
   - **f)** Gusuzugurika
   - **g)** Gukesha
   - **h)** Guhîira
   - **i)** Umugisha
   - **j)** Umugaragu
2. **Kora interuro irimo amagambo akurikira ukurikije inyito afite mu mwandiko:**
   - **a)** Umugaragu
   - **b)** Gukesha
   - **c)** Kwigenera
3. **Andika imbusane z'amagambo atsindagiye uzikuye mu mwandiko:**
   - **a)** **Umutware** we akunda gukorana umwete.
   - **b)** Abantu benshi baba bategereje **guhabwa** akazi.

**4. Ukoresheje akambi, huza amagambo ahuje inyito**

| | |
|---|---|
| Ubukungu | ikimwaro |
| Umugisha | kutubahwa |
| Ipfunwe | umutekano |
| Amahoro | amahirwe |
| Gusuzugurika | ubukire |

## III. Ikibonezamvugo

1. Tanga inshoza y'ikinyazina nyamubaro n'iy'ikinyazina mpamagazi. Ukore interuro imwe kuri buri kinyazina.
2. Sobanura inyito y'ikinyazina mpamagazi n'iy'ikinyazina nyamubaro.
3. Ukoresheje imbonerahamwe, erekana intego y'ibinyazina nyamubaro n'iy'ibinyazina mpamagazi biri mu nteruro zikurikira kandi ugaragaze itegeko ry'igenamajwi ryakoreshejwe.
   - **a)** Wa mugabo we reka twihangire imirimo kuko akazi kamwe ntigahagije.
   - **b)** Karori yaguze inka umunani, yungutse agura cumi n'eshanu.
   - **c)** Mwa bibazo mwe muzakemurwa no kwihangira imirimo.
   - **d)** Mwa bahungu mwe ko muguze uduhene dutatu n'inka ndwi?
   - **e)** Wa karima we nzaguhingamo amoko abiri y'imbuto z'indobanure nange mve mu bukene.
   - **f)** Mwa bana mwe nimufate imifungo itatitatu tugende.
   - **g)** Wa musore we kwishyira hamwe nta ko bisa kuko ababiri bishe umwe.

# 6 Imiturire

## Umwandiko: Akamaro k'imidugudu

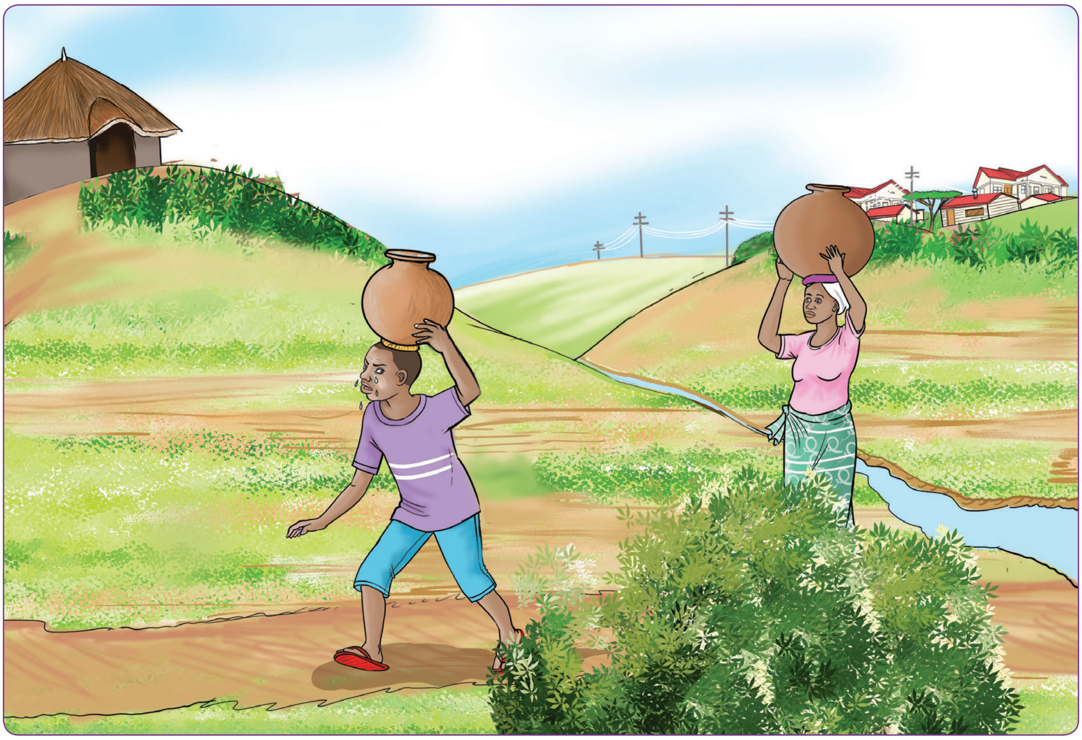

Icyo gihe izuba ryaravaga, mu nzira hari umukungugu mwinshi, Kagabo umuhungu w'imfura wa Mukamana na Baziramwabo yikoreye akabindi. Uko yagendaga byagaragazaga ko afite umunaniro mwinshi kandi ibitekerezo byamurenze. Kagabo akebuka inyuma ngo arebe aho nyina ageze abona yamusize cyane atangira kwibaza, umutima we ukamubwira uti: "Ese mama murinde cyangwa nikomereze? Kuki yemereye data ko dutura ku musozi twenyine sinabonye aho batura begeranye baba bafite amazi hafi yabo. Naho nge birirwa bandushya manuka imisozi ngiye kuvoma amazi."

Mu gihe yari akibaza byinshi mu mutima we, umuyaga urahuha cyane uzamura umukungugu mwinshi umuzibiranya mu maso bituma asitara ku muzi w'indakatsi akabindi yari yikoreye yitura hasi amazi yose arameneka. Nyina Mukamana wamugendaga inyuma agiye kubona abona umuvu w'amazi uratemba ariko arakomeza arazamuka ntiyabyitaho. Yigiye imbere gato akandagira ikinonko gitose aranyerera yitura hasi akabindi karimo amazi karameneka. Avana injyo mu kayira, arimyoza maze azamuka amara masa. Ngo yigire imbere gato asanga umuhungu we Kagabo yicaye iruhande rw'injyo z'akabindi, akimurabukwa arumirwa. Bamara umwanya baguye mu kantu ntawuvugisha undi, bigeze aho baratangira baraganira.

- Mawe byakugendekeye bite ko nta kabindi ufite?
- Byangendekeye nk'uko byakugendekeye. Mwana wa, iki kibazo cyo guhora mpangayikishijwe n'amazi kirandambiye. Kuva ubu ngiye gusobanurira so akamaro k'imidugudu.
- Ni byo koko mawe umwarimu wacu yatubwiye ko gutura mu midugudu bituma Leta ishobora kwegereza abaturage ibikorwa remezo binyuranye birimo n'amazi. Dore ubu tugiye kurara amazi; numubwira ndagufasha tumusobanurire arabyumva.

Bakomeza kugenda baganira ariko bababaye cyane. Bageze mu rugo basanga Baziramwabo ahinguye ari mu bikingi by'irembo ahanagura isuka ye. Baramusuhuza, arabikiriza maze bamubwira uko byabagendekeye. Mu nzu hari utuzi duke mu kajerekani baradutekesha bagiye kurya Mukamana yibuka ko nta munyu uhari. Bari batuye bonyine mu mpinga y'umusozi nta hantu bashoboraga kuwugurira hafi aho. Mukamana arabarurira babirira aho nta kunyu. Mu gihe baryaga Kagabo aterura ikiganiro.

- Dawe, umwarimu wacu yatwigishije ko gutura mu midugudu bigirira akamaro abahatuye none ndabibonye. Turaye amazi kubera ko tuvoma kure, turaye umunyu kubera ko amaduka ari kure y'aho dutuye. Nyamara iyo abantu batuye begeranye ibyo byose bibaba hafi.
- Mwana wa, wowe sinkubujije uzaturemo ariko nge nzakomeza nture mu gikingi cya sogokuru na data. Ko bahaturereye ntitwakuze, ikibazo cy'amazi gikururwa n'ubunebwe mwifitemo mushaka kwigira indakoreka. Ababyeyi bacu bari bazi kuvumbika umuriro nta kibiriti twakeneraga. Umunyu bawuguraga isoko ryaremye.

Mukamana aramwitegereza ntiyagira icyo amusubiza arakomeza ararya. Yibuka uko byamugendekeye ku nda ye ya mbere maze kwihangana biramunanira.

- Ibyo umuhungu wawe akubwira ni ukuri ushatse wabitekerezaho tukegera abandi mu mudugudu. Wirengagije ko inda yange ya mbere yavuyemo kubera kubura ivuriro hafi! Ntiyamfashe nijoro tukarara tugenda ijoro ryose ikaviramo mu nzira tutaragera kwa muganga. Nyamara muri buri mudugudu haba hari ivuriro. Ubu ntituraye amazi? Wanyereka umudugudu n'umwe utagira amazi. Ubu ntugiye kurarana uburimiro. Iyo tugiye kugura umunyu cyangwa ikibiriti ntitujya iyo bigwa!

Nyamugabo ntiyagira icyo amusubiza ariko bimukora ku mutima yibuka ikiganiro Umuyobozi w'Umurenge yaherukaga kubabwira ku ngaruka zo kudatura mu mudugudu, abona nta ho zitaniye n'ibyababayeho. Arakomeza arinumira ariko bimwanga mu nda amara umwanya akibitekerezaho ageze aho aramusubiza.

- Ibyo mumbwiye ni ukuri. Ndakomeza mbitekerezeho nzabasubiza.
- Ntiwabonye uburyo kwa Semana basigaye barateye imbere kubera kwegera abandi mu mudugudu. Bafite umuriro w'amashanyarazi mu nzu, ivuriro ribari hafi, abana babo biga hafi, itongo ryabo ryatumye bagira umurima munini wo guhinga basigaye beza bagahunika.
- Ni byo koko. Uzi ko umwarimu wa Kagabo yambwiye ko buri gihe agera ku ishuri yakerewe.
- N'aho turamurenganya! Reba nawe umwana umanuka umusozi akurira undi agiye kwiga. Yaza akamanuka umusozi agasingira akabande agiye kuvoma.

Baziramwabo arara ijoro ryose atekereza ku kiganiro yagiranye n'umugore we, yibuka agahinda umugore yavuganaga amwibutsa uko inda y'umwana wabo w'imfura yavuyemo, amarira amuzenga mu maso. Bukeye abwirana ikiniga umugore we ati: "Mukama! Muzangaye guhera ariko ntimuzangaye gutinda. Muri iki gitondo ndajya kureba umukuru w'Umurenge. Mu nama iheruka yatubwiye ko mu mudugudu hakiri ibibanza bihagije".

Bwarakeye yegera Umuyobozi w'Umudugudu wabo amushakira ikibanza mu mudugudu, atangira kubaka. Nyuma y'igihe gito na we yari atuye mu mudugudu, ibikorwa by'amajyambere biramwegera atangira kwiteza imbere.

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira:

**1.** Kuzibiranya umuntu mu maso
**2.** Kuzamuka amara masa
**3.** Kurabukwa umuntu
**4.** Kugwa mu kantu
**5.** Guhagurukira umuntu
**6.** Mu bikingi by'irembo
**7.** Kwigira indakoreka
**8.** Kuvumbika umuriro
**9.** Kurarana uburimiro
**10.** Uburimiro
**11.** Igikingi cya sogokuru
**12.** Guhimbira ku muntu
**13.** Kujya iyo bigwa
**14.** Bimukora ku mutima
**15.** Kwinumira
**16.** Bimwanga mu nda
**17.** Itongo ry'umuntu
**18.** Akabande

**Kora iyi myitozo y'inyunguramagambo**

1. Kora interuro ukoresheje aya magambo akurikira:
   **a)** Uburimiro **b)** Itongo
2. Uzuza iyi nteruro ukoresheje amagambo ari mu mwandiko.
   Mwibuke ………………..ejo tutazaruha tujya kurahura.
3. Andika imigani migufi ivuga kuri aya magambo:
   **a)** Kumanuka **b)** Irembo
4. Tanga imbusane z'iri jambo:
   **a)** Guterera **b)** Gusubiza

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibi bibazo byo kumva umwandiko**

1. "Kagabo uko yagendaga byagaragazaga ko afite umunaniro mwinshi kandi ibitekerezo byamurenze." Ni ibihe bitekerezo yari afite?
2. Ni akahe kamaro ko gutura mu midugudu kagaragara mu mwandiko?
3. Sobanura uburyo umuco nyarwanda ushobora gutuma abantu batitabira gutura mu midugudu.
4. Ni gute gutura mu midugudu bishobora gutuma ubutaka bwo guhinga bwiyongera?
5. Sobanura uko kudatura mu midugudu bishobora kubangamira uburezi bw'abana.
6. Baziramwabo yemeye inama yagiriwe n'umuhungu we ndetse n'umugore we. Tanga interuro ebyiri zibigaragaza zivuye mu mwandiko. Sobanura icyo zishaka kuvuga.
7. Mu by'ukuri ni iki cyatumye Baziramwabo yemera ibyo umugore we yamubwiye akihutira kujya gushaka ikibanza mu mudugudu?
8. Ku bwawe wumva ari ukubera iki byorohera Leta gushyira ibikorwa remezo mu mudugudu?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza ku buryo bwimbitse maze usubize ibi bibazo**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.
3. Ni akahe kamaro ko gutura mu midugudu katavuzwe mu mwandiko?

## IV. Umwitozo w'ubumenyi ngiro

**Jya impaka na bagenzi bawe kuri iyi nsanganyamatsiko mwahawe, mwubahiriza uko bikorwa, hanyuma muhurize hamwe ibyo mwagezeho mu matsinda.**

Ari ugutura mu midugudu cyangwa gutura ahitaruye abandi, wumva ari iyihe miturire iboneye? Kubera iki ubyumva utyo?

## Uturemajambo tw'inshinga

**Itegereze izi nteruro maze ukore ubushakashatsi usubiza ibibazo bizikurikira bibajijwe ku magambo atsindagiye.**

1. Bakomeza **kugenda baganira** ariko bababaye cyane kubera kudatura mu mudugudu.
2. Ibyo mumbwiye **ni** ukuri; ngomba kwimuka mu manga.
3. Ababyeyi bacu **bari bazi kuvumbika** umuriro.

**Ibibazo**

1. Amagambo atsindagiye ari mu nteruro ya mbere agaragaza iki? Atandukaniye he?
2. Ijambo ritsindagiye riri mu nteruro ya kabiri ryo riteye rite urigereranije n'ayo mu nteruro ya mbere? Rigaragaza iki?
3. Ushingiye ku miterere yayo, tandukanya amagambo atsindagiye ari mu nteruro ya gatatu.
4. Aya magambo yose atsindagiye ni bwoko ki? Gerageza kugaragaza intego zayo.

### 1) Inshoza y'inshinga

Inshinga ni ijambo ryumvikanisha igikorwa, imico cyangwa imimerere ya ruhamwa mu nteruro. Muri make, inshinga ni yo itanga ubutumwa mu nteruro, igaragaramo igikorwa cya ruhamwa.

### 2) Amoko y'inshinga

Mu moko y'inshinga hagaragaramo inshinga isanzwe n'inshinga idasanzwe. Inshinga isanzwe ishobora kuba iri mu mbundo cyangwa itondaguye. Ni ukuvuga ko inshinga ishobora kwigaragaza mu nteruro ari:

- Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi.
- Inshinga isanzwe iri mu mbundo.
- Inshinga isanzwe itondaguye.

**a) Inshinga idasanzwe**

Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi ni inshinga zidakoreshwa nk'inshinga zisanzwe kuko usanga hari ibihe bimwe na bimwe by'inshinga zidatondagurwamo. Ikindi kiziranga ni uko usanga nta zina rishobora gukomoka kuri bene izo nshinga. Ni inshinga zigizwe n'ibicumbi gusa (**-ni**, **-ri**, **-fite**, **-ruzi**, **-zi**); ntizifite imbundo zizwi ni yo mpamvu ku mikoreshereze y'imisozo yayo, usanga izo nshinga zidakorana n'imisozo **-e**, **-aga**, **-ye** na **a** mu buryo busanzwe. Cyakora iyo zikoreshejweho ingereka zishobora gusesengurwamo imisozo.

**b) Inshinga isanzwe iri mu mbundo**

Inshinga idatondaguye yitwa imbundo. Ni inshinga itagaragaza ngenga irimo. Imbundo ni ijambo ry'imberabyombi rifite imiterere nk'iy'izina n'iy'inshinga. Iyo imbundo ifashe imiterere y'izina ibarirwa mu nteko ya 15.
***Urugero:*** kugenda (Ukugenda) kwe kwatangaje benshi.

**c) Inshinga itondaguye**

Ni inshinga igaragaza ngenga yayo, ruhamwa ndetse n'igihe itondaguwemo.
**Urugero:** Nzakora

**Ikitonderwa:** Hari bamwe na bamwe bashyira "Ingirwanshinga ; -ti,-tya,-tyo, na -te" mu moko y'inshinga zidasanzwe bitwaje ko na zo zijya muri ngenga uko ari eshatu, nyamara ingirwanshinga ni ubwoko bw'ijambo bwihariye kuko usibye kuba zigaragaza ngenga nta rindi huriro zifitanye n'inshinga kuko zitagaragaza igikorwa cyangwa imico n'imimerere ya ruhamwa.

## 3. Uturemajambo tw'ibanze tw'inshinga

**a) Inshinga iri mu mbundo**

Uturemajambo fatizo tw'inshinga iri mu mbundo ni dutatu:
- indanganshinga ku-
- Umuzi (z )
- Umusozo( soz)

***Ingero:*** Gukora: ku-kor-a  k→g/-GR
Gukina: ku-kin-a  k→g/-GR
Kubyina: ku-byin-a  k→g/-GR

Inshinga iri mu mbundo ishobora kugira utundi turemajambo nk'indangagihe -za-, ingenantego -ta- ingereka zinyuranye n'indangasano z'ibyuzuzo. Cyakora iyo tudahari mu mwanya watwo ntihasimbuzwa ø kubera ko tuba atari uturemajambo fatizo. Hari bamwe bashyira ø inyuma y'indanganshinga ku- kugira ngo bagaragaze ko indangagihe idahari nubwo kutagashyiraho nta cyo byaba bitwaye.

***Urugero:*** Gukora: ku- ø -kor-a  k→g/-GR
Gukina: ku- ø -kin-a  k→g/-GR
Kubyina: ku- ø -byin-a  k→g/-GR

Umusozo w'inshinga iri mu mbundo ni **–a** gusa.

**b) Inshinga itondaguye**

Inshinga isanzwe itondaguye igira uturemajambo tw'ibanze tune:

- **Indanganshinga** (bamwe bita indangasano ya ruhamwa; **RSH** mu mpine,
- **Indangagihe** (Bamwe bita ingenantego y'igihe **Rgh** mu mpine),
- **Umuzi (Z)**
- **Umusozo (Soz)**.

***Urugero:***

Arahinga: a-ra-hing-a a-: **Indanganshinga** ra-: **indangagihe**
hing-:**umuzi** -a : **umusozo**

Utu turemajambo fatizo tuba tugomba kugaragara buri gihe mu nshinga. Iyo hagize akatagaragara gasimbuzwa aka kamenyetso **ø**

***Urugero:***

**Akora** i Kigali. **a- ø- kor- a**
**Mpa** iyo kayi. **ø -ø –n-ha-a** n⟶ m/-h, mh⟶ mp mu myandikire, a⟶ø /-J
**Vuga** neza twumvikane **ø –ø-vug-a**
**Ajyayo** buri munsi **a –ø-gi-a-(yo)** i⟶y /-J, gy⟶jy mu myandikire.

**1. Indangasano za ruhamwa (Indanganshinga) RSH**

Indangasano ya ruhamwa ni akaremajambo k'inshinga itondaguye kerekana ngenga ibereye inshinga ruhamwa. Ni ko kagaragaza isano ruhamwa ifitanye n'inshinga. Aka karemajambo kaba gahagarariye ukora igikorwa mu nshinga. Indangasano za ruhamwa ni 20; ni ukuvuga indangasano za ruhamwa 4 zo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri ubumwe n'ubwinshi n'indangasano 16 zo muri ngenga ya gatatu zihagarariye inteko 16.

**Ikitonderwa:**

a) Indangasano ya ruhamwa ya ngenga ya mbere ikoreshwa iyo umuntu yivuga ubwe cyangwa abantu bivuga ubwabo.
b) Ngenga ya kabiri ikoreshwa iyo umuntu abwira undi cyangwa abandi.
c) Ngenga ya gatatu ikoreshwa iyo umuntu avuga undi cyangwa abandi, ikindi cyangwa ibindi bintu ikaba yisanisha mu nteko 16.
d) Mu nteko ya 12 n'iya 14 hari indangasano za ruhamwa ariko mu by'ukuri zidasimbura ijambo ryo muri izo nteko.

***Urugero:***

**ka**rabaye, **ka**rahanyuze, **bu**rakeye...

**2. Ingenantego y'igihe (Indangagihe) Gnt**

Ingenantego y'igihe cyangwa indangagihe ni akaremajambo gakurikira indanganshinga kakagaragaza igihe inshinga itondaguwemo.

Ingenantego z'igihe ni: **-ø-**: iranga indagihe, **-za-**: iranga inzagihe na **-a-(â, aa):** igaragaza impitagihe

***Ingero:***

- Agenda: a- ø-gend-a
- Azagenda: a-za-gend-a
- Yagiye: (uyu munsi) a-a-gi-ye, (ejo) a-a-gi-ye, (wa mwana)a-aa-gi-ye a→y /-J

Izo ngenantego zigaragaza igihe iyo zitagaragaye mu nshinga zisimbuzwa -ø- kubera ko indangagihe ari akaremajambo fatizo k'inshinga itondaguwe.
Usibye izi ngenantego zigaragaza igihe hari izindi ngenantego zishobora kugaragara mu nshinga zifite ibindi bisobanuro binyuranye nko guhakana, kugaragaza igikorwa gikomeza, kugaragaza ibikorwa bikurikirana, …

***Ingero:***

| | | |
|---|---|---|
| **-ta-**: utagenda | **-ki-**: akigenda | **-o-ka-**: wokagenda |
| **-ra-**: aragenda | **-na-**: anagenda | **-i-ku-**: wikwanga |
| **-ka-**: akagenda | **-i-**: wigenda | **-e-ku-**: yekwiba |
| **-ka-na-**: akanagenda | **-ra-ki-a-**:aracyagenda | |

**Ikitonderwa:**

a) Ingenantego zishobora guhurira mu nshinga imwe zirenze imwe.
***Urugero:***
utazagenda: u-**ta-za**-gend-a, ataragenda: a-**ta-ra**-gend-a, aracyanagenda: a-**ra-ki-a-na**-gend-a
b) Ingenantego –i-, -ta-, -e-ku-, -i-ku- zifite inyito yo guhakana mu nshinga.
c) Ingenantego -na- ni akaremajambo k'inyibutsacyungo mu nshinga kunga ibikorwa bibiri.

***Urugero:*** Barabiterura bara**na**bijyana.

**3. Umuzi**

Umuzi ni akaremajambo shingiro k'ijambo rikenera umusozo. Ni wo shingiro ry'inyito y'ijambo. Umuzi ushobora kuba wihagije cyangwa utihagije. Umuzi wihagije ni ushobora gukoreshwa udakurikiwe n'ingereka kugira ngo inyito yawo ibone kuzura. Umuzi utihagije ni ugomba gukenera ingereka kugira ngo inyito yawo ibone kuzura. Ni bene uwo muzi bita intima. Bene iyo mizi itihagije tuzayibona nidusesengura akaremajambo kitwa ingereka mu turemajambo tw'inyongera.

Kugira ngo ubone umuzi w'inshinga ifite imigemo irenze ibiri, utondagura inshinga mu buryo bw'integeko ugakuraho umusozo.

***Ingero:*** gukora: **kor**-a, guteka; **tek**-a, kwiga: **ig**-a…

**Ikitonderwa:**

Hari inshinga16 zifite imizi y'imvugwarimwe. Bene izo nshinga iyo zishakirwa imizi bazitondagura mu mpitakare muri ngenga ya gatatu y'ubumwe bagakuraho indangasano ya ruhamwa n'umusozo **– ye.**

Izo nshinga ni izi zikurikira:

| **Inshinga** | | **Impitagihe** | **Umuzi** |
|---|---|---|---|
| 1. | Kuba | Ya**ba**ye | **-ba-** |
| 2. | Guca | Ya**ci**ye | **-ci-** |
| 3. | Kugwa | Ya**gu**ye | **-gu-** |
| 4. | Guha | Ya**ha**ye | **-ha-** |
| 5. | Gushya | Ya**hi**ye | **-hi-** |
| 6. | Gukwa | Ya**ko**ye | **-ko-** |
| 7. | Kumwa | Ya**mo**ye | **-mo-** |
| 8. | Kunnya | Ya**ne**ye | **-ne-** |
| 9. | Kunywa | Ya**nyo**ye | **-nyo-** |
| 10. | Gupfa | Ya**pfu**ye | **-pfu-** |
| 11. | Kurya | Ya**ri**ye | **-ri-** |
| 12. | Gusya | Ya**se**ye | **-se-** |
| 13. | Guta | Ya**ta**ye | **-ta-** |
| 14. | Kuva | Ya**vu**ye | **-vu-** |
| 15. | Kujya | Ya**gi**ye | **-gi-** |
| 16. | Gucya | Bwa**ke**ye | **-ke-** |

**Ikitonderwa:**

Hari inshinga zifite imigemo ibiri ariko zikora n'inshinga zirengeje imigemo ibiri. Muri zo twavuga inshinga "**gusa**" n'inshinga "**kuza**". Umuzi w'inshinga gusa ni **-s-** igira impindurantego ya **-shush-** naho umuzi w'inshinga kuza ni **-z-**.

### 4. Umusozo

Umusozo w'inshinga ni akaremajambo gasoza inshinga kakagaragaza irebero ryayo. Nk'uko twabibonye mu itondaguranshinga, irebero rivuga imitindire y'igikorwa, imikorerwe cyangwa imirangirire yacyo. Imisozo y'inshinga imwe igaragaza irebero nkomeza, indi ikagaragaza irebero nshize.

### 4.1.Imisozo igaragaza irebero nshize

Iyo misozo ni **–e** na **–ye**. Iyi misozo igaragaza igikorwa cyarangiye cyangwa ikigomba kurangira.

#### a) Umusozo –e

Umusozo –e ukunze kugaragara cyane mu ntegeko no mu nziganyo.

***Ingero:***

Mukore: mu-ø-kor-e
Mvuge: n-ø-vug-e (n→m/-v)

Nige: n-ø-ig-e
Azagende: a-za-gend-e
Atahe:a-ø-tah-e

**Amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku musozo –e**

**Umusozo –e** Amategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo -e ni ayo ku nshinga zifite imizi y'imvugwarimwe ari zo kuba, guca, kujya, kugwa, guha, gusya, gucya, gukwa, kumwa, kunywa, kunnya, gupfa, kurya, gusya, guta no kuva.

Amategeko y'igenamajwi ajyana n'izo nshinga ni aya akurikira: **a→ ø/-J, i→ø/-J, o→w/-J, u→ ø/-J, i→y/-J, e→y/-J, u→w/-J**

***Ingero:***

**Ube** umwarimu: u- ø-b**a-e** (**a**→ø/-**J**)
**Age** i Kigali: a- ø-g**i-e** **i→ ø/-J**
**Asye** aya masaka: a- ø-**se-e** (**e**→ **y/-J**)
**Ave** mu nzu: a- ø-**vu-e** (**u**→ **ø/-J**)
**Akwe** abone guhabwa umugeni: a- ø-k**o-e** (**o**→**w/-J**)
**Ate** ibyo afite: a- ø-**ta-e** (**a**→ **ø/-J**)
**Ace** ibyatsi: a- ø-c**i-e** (**i**→ **ø**-/**J**)
**Anywe** umutobe muke: a-ø-ny**o-e** (**o**→**w/-J**)
**Agwe** yubamye: a- ø-g**u-e** (**u**→**w/-J**)

**b) Umusozo –ye**

Umusozo –ye ugaragaza igikorwa cyarangiye ni na yo mpamvu ugaragara mu nshinga zitondaguwe mu mpitagihe (impitakare n'impitakera).

***Ingero:***

Narize: n-a-ra-ig-**ye** (a→ø/-J, g+y→z)
Dukoze : tu- ø-kor-**ye** (t→d/-GR, r+y→z)
(Inka) yarabiriye: i-a-ra-bi-ri-**ye** (i→y/-J)

**Amategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo –ye**

| **Itegeko** | **Uru gero** |
|---|---|
| **c+y→sh** | baramwishe: ba-a-ra-mu-**ic-ye** |
| **c+y→c** | barabicoce: ba-ra-bi-co**c-ye** |
| **d+y→z** | yaradoze: a-a-ra-do**d-ye** |
| **g+y→z** | anyonze (igare): a-ø-nyon**g-ye** |
| **sh+y→sh** | (nge) yaranoshe: a-a-ra-n-no**sh-ye** |
| **shy+y→shy** | mwarabeshye:mu-a-ra-be**shy-ye** |
| **h+y→shy** | (ibiryo) byarabishye: bi-a-ra-bi-**h-ye** |
| **k+y→ts** | baramusetse: ba-ra-mu-s**ek-ye** |
| **k+y→s** | mwaronse (ibere): mu-a-ra-on**k-ye** |
| **r+y→z** | mwarakoze: mu-a-ra-ko**r-ye** |

| | |
|---|---|
| **r+y→y** | mwararwaye: mu-a-ra-rwa**r-ye** |
| **r+y→j** | bwarije: bu-a-ra-i**r-ye** |
| **n+y→nny** | mwarakinnye: mu-a-ra-ki**n-ye** |
| **n+y→ny** | barambonye: ba-ra-n-bo**n-ye** |
| **t+y→s** | (ibijumba) byarahaswe: bi-a-ra-hat-w-ye bi-a-ra-ha**t-y**-w-e |
| **y+y→y** | twaramugaye (imyitwarire):tu-a-ra-mu-gay-ye |
| **z+y→j** | (data) yarashaje: a-a-ra-sa**z-ye** |

### 4.2. Imisozo igaragaza irebero nkomeza

Imisozo igaragaza irebero nkomeza ni **–a** na **–aga**

#### a) Umusozo –a

Umusozo –a ugaragaza ko igikorwa kigikomeza cyangwa ko kitaraba kikaba kizaba. Umusozo –a ukoreshwa cyane mu ndagihe, mu nyifurizo, mu ntegeko no mu nzagihe.

***Ingero:***

Mvuga: n-ø-vug**-a** (n→m/-v)
Ndakora: n-ra-kor**-a** (r→d/n-)
Nzakora: n-za-kor**-a**
Mpa (ikaye) : ø- ø-n-ha**-a** (n→m/-h, mh→mp mu myandikire, a→ ø/-J)
Akivuga: a-ki-vug**-a**
Murakarama: mu-ra ka-ram**-a**

#### Amategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo –a

Umusozo **–a** ugira amategeko y'igenamajwi ajyana na wo akorana na za nshinga zifite imizi y'imvugwarimwe.
Muri yo twavuga **a→ ø/-J**, **i→ ø/-J**, **o→w/-J**; **u→ ø/-J**; **i→y/-J**; **e→y/-J**; **u→w/-J**.

***Ingero:***

**Azamuha** (amakaye): a-za-mu-h**a-a** (**a→ ø/-J**)
**Araca** (ibyatsi): a-ra-c**i-a** (**i→ ø/-J**)
**Aranywa** (amata): a-ra-**nyo-a** (**o→w/-J**)
**Azava** (amaraso): a-za-**vu-a** (**u→ ø/-J**)
**Arajya** (i Kigali): a-ra-g**i-a (i→y/-J**, **gy→jy** mu myandikire
**Azasya** (amasaka): a-za-s**e-a** (**e→y/-J**)
**Azagwa** (mu ruzi): a-za-g**u-a** (u→w/-J) [...]

#### b) Umusozo –aga

Umusozo **–aga** ugaragaza igikorwa cyakorwaga mu gihe kirekire mu gihe cyashize; ugaragaza akamenyero mu gihe cyahise.

***Ingero:***

Narakoraga: n-a-ra-kor-**aga**
Yarigaga: a-a-ra-ig-**aga** (i→y/-J, a→ø/-J)
Narasyaga: n-a-ra-se-**aga** (e→y/-J)
Naravugaga: n-a-ra-vug-**aga**
Narandikaga: n-a-ra-andik-**aga** (a→ø/-J)
Nabonaga: n-a-bon-aga…

**Amategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo –aga**

Kimwe n'umusozo **–a**, umusozo **-aga** na woufite amategeko y'igenamajwi ajyana na wo akorana na za nshinga zifite imizi y'imvugwarimwe**.** Muri yo twavuga **a**→ **ø/-J**, **i**→**ø/-J**, **o**→**w/-J**, **u**→ **ø/-J**, **i**→**y/-J**, **e**→**y/-J**, **u**→**w/-J**

***Ingero:***

Yahaga (abaha ibiryo): a-a-ha-**aga** (a->y/-J, **a**→ **ø/-J**)
Yajyaga (yiba): a- a -gi-**aga** (a→y/-J, **i**→ **y/-J**, gy→jy mu myandikire
Yamwaga (imisatsi): a- a -mo-**aga** (a→y/-J, **o**→**w/-J**)
Yagwaga (neza): a- a -gu-**aga** (a→y/-J, **u**→**w/-J**)
Yasyaga (amasaka): a- a -se-**aga** (a→y/-J, **e**→**y/-J**)
Yavaga (amaraso): a- a -vu-**aga** (a→y/-J, **u**→ **ø/-J**)
Yacaga (amasaka): a- a -ci-**aga** (a→y/-J, **i**→**ø/-J**)
Bakwaga (inka): ba-a-ko-**aga** (**o**→**w/-J**)

**c) Inshinga idasanzwe (nkene/ mburabuzi)**

Ubundi intego rusange y'inshinga itondaguye ni **RSH-Gnt-Z-Soz**, bitewe n'uko inshinga nkene zidakorana n'imisozo y'inshinga mu mwanya w'umusozo nta kamenyetso kagaragaza ko ako karemajambo kadahari. Cyakora iyo kamwe mu tundi turemajambo dutatu dusigaye katagaragaye gasimbuzwa **-ø-.** Ni ukuvuga ko uturemajambo fatizo tw'inshinga nkene ari dutatu: indangasano ya ruhamwa **(RSH)**, ingenantego y'igihe **(Rgh)** n'umuzi **(Z).**

***Ingero:***

**Ndi** umunyeshuri: **n- ø -ri** r→d/-GR,
**Mfite** ikaye: **n- ø-fite** n→m/-f,
**Ni** umunyeshuri: **ø -ø-ni**
**Nzi** kwandika:**n- ø-zi**
Ese **uruzi** baje?: **u- ø-ruzi**

**Ikitonderwa:**

Inshinga nkene zishobora gukorana n'ingereka bityo mu gusesengurwa na zo zikagaragaza umusozo.

***Urugero:***

Uyu mwana **arazwi** cyane **a-ra-z-w-i**
**Dufitanye** igihango **tu- ø-fit-an-ye** t→d/-GR,

**Imyitozo**

**Kora iyi myitozo ikurikira**

**1.** Inshinga ziri ubwoko bungahe?

**2. a)** Garagaza inshinga ziri muri iyi nteruro uvuge n'amoko yazo:
Ni Kagabo wabaye uwa mbere mu kubwira se akamaro imidugudu ifite ku baturage.

**b)** Garagaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe muri izo nshinga niba ahari.

**3.** Tanga amazina y'uturemajambo tw'ibanze tugize inshinga itondaguye.

**4.** Erekana intego y'inshinga ziri muri izi nteruro zikurikira unagaragaze amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.

**a)** Amazu twubatse mu midugudu ni meza cyane.

**b)** Yafashe isima avanga n'umucanga mbere yo guhoma inzu ye.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa gatandatu

– Gutura mu mudugugu ni byiza kuko bituma Leta ishobora kwegereza abaturage ibikorwa remezo binyuranye birimo umuriro n'amazi, isoko n'ibindi kandi bitayihenze cyane. Ikindi kandi bituma ubutaka bwo guhinga bwiyongera kubera ko abantu baba batuye begeranye bahuriye ku mbuga imwe mu gihe iyo batuye batatanye buri wese aba afite imbuga ye bityo za mbuga nyinshi zikavamo ubutaka bwo guhinga.

– Inshinga ni ijambo ryumvikanisha igikorwa, imico cyangwa imimerere ya ruhamwa mu nteruro. Mu moko y'inshinga hari inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi n'inshinga isanzwe ishobora kuba iri mu mbundo cyangwa itondaguye. Uturemajambo fatizo tw'inshinga iri mu mbundo ni dutatu: indangashinga **ku-**, **umuzi** (Z), n'**umusozo** (Soz).

– Inshinga isanzwe itondaguye igira uturemajambo tw'ibanze tune: **indanganshinga** (bamwe bita indangasano ya ruhamwa; **RSH** mu mpine, ingenantego (ingenantego: **indangagihe Gnt** mu mpine) n'izindi ngenantego, **umuzi (Z) n'umusozo (Soz)**. Uturemajambo ngombwa tw'inshinga nkene ni indangasano ya ruhamwa, ingenantego y'igihe n'umuzi. Iyo akaremajambo fatizo katagaragara mu nshinga gasimbuzwa **-ø-.**

## Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umwandiko: Uruhare rw'imiturire mu mibereho y'abaturage**

Ubundi mu Kinyarwanda ijambo "imiturire" riva ku nshinga "gutura" bisobanura kuba wubatse ahantu aha n'aha cyangwa uhafite inzu ukayibamo naho " akajagari" bisobanura abantu benshi cyangwa ibintu byinshi byandagaye kandi bivangavanze, bidakurikije gahunda. Ubwo rero imiturire yo mu kajagari bisobanura imyubakire idafite gahunda.

Mu buzima busanzwe gutura ni kimwe mu bintu by'ibanze umuntu akenera. Imiturire igira uruhare mu mibereho n'iterambere ry'abaturage kimwe n'iry'igihugu muri rusange. Ariko iyo witegereje usanga abantu benshi bubaka badakurikije igishushanyo mbonera kiba cyaragenwe. Ibyo bitera kwibaza byinshi ku mpamvu zabyo, ku ngaruka no ku ngamba zafatwa kuri iyo myubakire. Bityo rero buri wese, cyanecyane Leta, agomba gushyiraho ingamba zifatika. Mu cyaro ho usanga abantu batuye intatane nyamara Leta yarashyizeho uburyo bw'imiturire yizweho kandi hari n'ibikorwa remezo by'ibanze byahashyizwe. Ubuhamya bukurikira bwa Muhire na Gahongayire buratugaragariza uruhare rw'imiturire mu mibereho ya muntu.
Nyuma yo gukangurira abaturage akamaro ko gutura mu mudugudu Muhire abaza Gahongayire, injijuke mu by'imiturire, impamvu Leta itubatse amagorofa yo gutuzamo abaturage. Nyamara ikabashishikariza gutura mu midugudu aho gutura intatane ndetse no mu kajagari kandi umuntu aba anafite uburenganzira bwo gutura aho ashatse; dore ko abenshi nta n'amikoro baba bafite. Ese wowe ntiwaba ubyumva kimwe na Muhire?

Gahongayire amubwira ko mu bihugu bimwe na bimwe usanga abaturage batajya imbizi n'abayobozi bitewe n'uko Leta ishyiraho igishushanyo nticyubahirizwe. Ibyo bikaba bikunda kuba mu migi. Aho abakiri bato bibwira ko mu migi ari ho haboneka amaronko, dore ko mu cyaro haba hari ubukene buturuka ku bwiyongere bukabije, butuma amasambu agabanuka. Kandi ayo masambu ari yo bakuramo ibibatunga. Iyo bahageze, kubera ko amacumbi aba ahenze kimwe n'ibindi bikenewe, bituma buri wese aharanira gutunga inzu ye. Aho yabona hose mu buryo ubwo ari bwo bwose ahubaka inzu ijyanye n'ubushobozi bwe. Ibyo bigakorwa atitaye ku gishushanyo mbonera cy'aho hantu ndetse n'amategeko bigenga imiturire.

Kubera ubwiyongere butajyanye n'ubushobozi bwabo butuma uwubaka atanyura mu nzira zateganyijwe. Hari n'abarara bubaka cyangwa bacungana n'ubuyobozi abandi bagatanga ruswa. Ikindi gitera imiturire y'akajagari ni uko iyo utuye ahantu hazanyuzwa umuhanda, hazubakwa amashuri cyangwa amavuriro, Leta iguha ingurane z'ibyangijwe ariko si ko bizahora; agapfa kaburiwe ni impongo. Kuko ibyo ari ukuvangira Leta ari na yo ishinzwe kurebera abaturage imibereho n'iterambere bikwiye.

Iyo miturire itagendeye kuri gahunda ya Leta ni yo ibyara utujagari. Nyamara buri wese wubaka yitabiriye gutura ku mudugudu yaba yirinze ibyago byinshi bituruka ku gutura mu kajagari; ku muntu ubwe ndetse no ku muryango we. Aha usanga

abatuye batyo badatana n’indwara, kwibasirwa n’ibiza bya hato na hato, kwivuza ku buryo bugoye, umutekano muke, hatirengagijwe ko n’iyo nzu ishobora gusenywa bibaye ngombwa. Indwara nyinshi zihiganje usanga ari iziterwa n’umwanda, indwara z’uruhu n’izifata imyanya y’ubuhumekero nk’igituntu n’umusonga ... Umuntu utuye mu kajagari, iyo yibasiwe n’indwara usanga kwivuza bigorana kandi bikamutwara byinshi akenshi aba atanafite. Iyo urugo rufite umurwayi umuryango ugomba kumukurikirana no kumwitaho.

Muhire rero urumva ko ibyo bisaba amafaranga yo kugura ibikenewe kuri wa murwayi; ibiribwa n’ibinyobwa n’imiti ndetse no kwishyura ibitaro aba arwariyemo. Tutibagiwe n’igihe abamwitaho batakaza. Abakozi ntibitabira akazi uko bikwiye kubera wa murwayi na we udakora kandi akeneye kubaho. Abana na bo ntibiga neza kuko hari abita ku murwayi bityo bigatuma badatsinda neza dore ko n’iyo babonye akanya haba ari icuraburindi ntibasubire mu masomo yabo. Nubwo Leta y’ u Rwanda ihora ishishikariza abantu bose kugira ubwisungane mu kwivuza, usanga akenshi ari nta bwo bafite. Kandi n’iyo babufite birabagora kugera kwa muganga kubera ya miturire. Ikindi kandi abantu badatuye mu mudugudu bashobora gusenyerwa n’inkangu, umuyaga… bituruka ku mihindagurikire y’ikirere. Ibyo biterwa n’uko baba barubatse mu buryo budakwiye. Inzu ziba zarubatswe hutihuti nta rufatiro rukomeye ndetse n’igisenge kitaziritse neza. Uretse kandi n’ibiza, iyo nzu ishobora gusenywa hakurikijwe amabwiriza agenga imiturire. Byongeye kandi usenyewe ashobora gutegekwa kwishyura ibikorwa byakozwe bityo akahatakariza byinshi.

Muhire yunganira Gahongayire avuga ko mu tujagari cyangwa mu manegeka ari ho usanga abakora uburaya, abenga bakanacuruza ibiyobyabwenge n’inzoga z’inkorano: kanyanga, muriture, ibikwangari tutibagiwe n’urumogi… Ibi bikurura imvururu za hato na hato abantu bagahora mu mahane ndetse akenshi bibyara imfu zitunguranye. Birumvikana ko umutekano ubangamirwa cyane, dore ko haba ari no mu icuraburindi hatabona.

Igihugu kihatakariza byinshi. Iyo abantu bubatse mu kajagari, Leta igashaka kuhashyira ibikorwa remezo: imihanda, amasoko, inyubako za Leta… biba ngombwa ko hasenywa ya mazu. Ibyo bitwara ingufu n’amafaranga yo gutuza ba bantu bimuwe, bigakorwa bitari byarateganyijwe. Ikindi kandi iyo igihugu gituwe n’abantu basaritswe n’ibiyobyabwenge, barwaragurika; gihora mu bukene butewe no kugura imiti, guhemba abaganga benshi rimwe na rimwe bavuye ishyanga, mu bindi bihugu.

Muhire rero hashingiwe ku byo tumaze kuvuga, hakwiye gufatwa ingamba zifatika ku nzego zose; amategeko n’amateka agenga imyubakire akubahirizwa. Leta y’u Rwanda igafata iya mbere mu kuzishyira mu bikorwa. Aha havugwa nko gushyiraho igishushanyo mbonera k’igihe kirambye kandi kigasobanurirwa abaturage ku nzego zose. Bityo, umuturage ashobora kumva neza akamaro ko gutura ahabugenewe. Kubera ko abaturage ahanini nta bushobozi baba bafite bwo kubaka amacumbi akwiye kandi ajyanye n’ubushobozi bwa buri wese, Leta ikwiye kubitekerezaho.

Igomba kandi gushyiraho urwego ruhoraho rushinzwe imiturire rubifitiye ubushobozi rukaba rwanaryozwa amakosa yaba yakozwe. Hakwiye kandi gushyirwaho uburyo bwo gutunganya imyanda ikabyazwa ibindi bintu bifite akamaro nk'ifumbire, ingufu z'amashanyarazi, aho gutera ibibazo bikabyara ibisubizo…

Gahongayire rwose ndabyumvise. Buri muturage wese agomba kubahiriza igishushanyo mbonera, mu gihe agiye kugira igikorwa cy'ubwubatsi akora. Akwiye kandi kubahiriza amabwiriza yatanzwe n'ababishinzwe kugira ngo hatagira ibyirengagizwa bikazabyara ingaruka. Uwo ari we wese agomba kwiteganyiriza, kumenya gukoresha no gusaba inguzanyo kugira ngo agire ubushobozi bwo gutura ahabugenewe. Buri wese agomba guhindura imyumvire, kumva ko kubaho neza bidasaba kuba ufite inzu yawe bwite na yo itujuje ibisabwa. Gukora cyane ibikorwa bimuteza imbere we n'igihugu ke. Ibyo bigomba gutegurwa no guharanirwa. Ibi birasaba ubufatanye n'ubwuzuzanye hagati y'ubuyobozi n'abaturage kugira ngo igihugu kigire abaturage batuye kandi bafite isuku ari aho baba n'aho bakorera ibikorwa byabo bya buri munsi.

Muri make buri wese nakangurire mugenzi we akamaro ko gutura mu mudugudu; igihugu aho gutakaza amafaranga mu bintu bidafite inyungu, hazubakwa amashuri, ibitaro, imihanda, amacumbi ndetse n'amasoko. Bityo abaturage bajijuke, batekane maze bakorere igihugu aho kuryama mu mavuriro no guhora baryana. Igihugu giturwe n'abaturage b'inziramuze.

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni ba nde bagerwaho bwa mbere n'ingaruka z'imiturire y'akajagari? Ni izihe ngaruka bahura na zo?
2. Ni izihe ngaruka imiturire yo mu kajagari igira ku myigire y'abana?
3. Ni zihe ngaruka z'imiturire y'akajagari ku gihugu?
4. Ni iki cyakorwa kugira ngo imyanda ikoreshwa mu ngo na yo ibyazwe umusaruro?
5. Ni iki umuturage yagombye gukora kugira ngo imiturire y'akajagari icike?
6. Ni iki Leta y'u Rwanda yo yakora kugira ngo imiturire y'akajagari icike?
7. Wakora iki mu ruhande rwawe kugira ngo imiturire mibi icike?
8. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa muri uyu mwandiko?
9. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko?
10. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko?

## II. Inyunguramagambo

**1. Sobanura amagambo akurikira dusanga mu mwandiko:**

**a)** Akajagari
**b)** Umudugudu
**c)** Ibanze
**d)** Inkangu
**e)** Kutajya imbiîzi
**f)** Ingûme
**g)** Icuraburindi
**h)** Basaritswe

- **i)** Ishyanga
- **j)** Imvururu
- **k)** Urufatiro
- **l)** Kuryoora/ kuryôora
- **m)** Kuryooza.

**2. Koresha mu nteruro amagambo akurikira:**

- **a)** Kuryozwa
- **b)** Urufatiro
- **c)** Ingume
- **d)** Akajagari

**3. Andika impuzanyito z'amagambo atsindagiye mu nteruro zikurikira:**

- **a)** Abantu baba mu **icuraburindi** bazahazwa n'abajura
- **b)** Aho gutura **ishyanga** natura mu gihugu cyange.

**4. Uzurisha interuro amagambo ukuye mu mwandiko akwiye ukurikije icyo interuro isobanura.**

- **a)** Ubu nange ngomba .................. abantu gutura mu midugudu.
- **b)** Kubaka inzu iyo ari yo yose ugomba gukurikiza .................. agenga imyubakire mu Rwanda.
- **c)** Kugira ngo dutere imbere tugomba kuba turi .................., tutarwaragurika.
- **d)** Abantu bo mu cyaro iyo baje mu .................. bagendana ubwoba kubera ubwinshi bw'imodoka zinyuranamo.

## III. Ikibonezamvugo

1. Inshinga yo mu Kinyarwanda ni iki?
2. Amoko y'inshinga ni ayahe?
3. Ni utuhe turemajambo fatizo tw'inshinga iri mu mbundo?
4. Inshinga isanzwe itondaguye igira uturemajambo tw'ibanze tungahe?
5. Koresha imbonerahamwe werekane intego z'inshinga zigaragara mu nteruro zikurikira n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.
   - **a)** Hari igishushanyo k'imikoreshereze y'ubutaka Leta y'u Rwanda yatanze.
   - **b)** Bamwe mu baturage bahaye abandi inka kugira ngo na bo bave mu bukene bubake amazu akwiye.
   - **c)** Gutura intatane bizahenda Leta, si byiza kuko haba amafaranga akoreshwa mu buryo bw'imfabusa.

# 7 Ubwikorezi

## Umwandiko: Uruhare rw'ubwikorezi mu iterambere

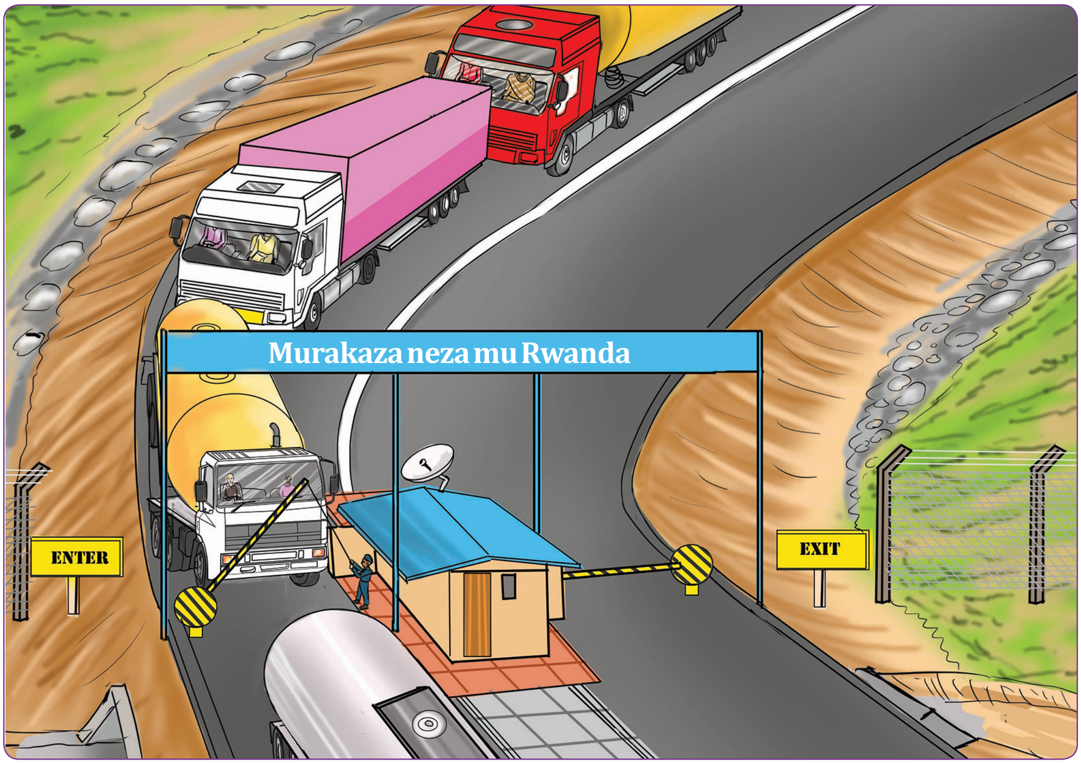


Ubwikorezi ni uburyo bwo gukura abantu cyangwa ibicuruzwa ahantu bijyanwa ahandi. Ubwikorezi bukorwa mu byiciro binyuranye; hari ubwikorezi bukorerwa ku butaka, ubukorerwa mu mazi ndetse n'ubukorerwa mu kirere. Ubwikorezi bushobora kugira uruhare mu kuzamura cyangwa mu kudindiza ubukungu bwaba ubw'umuntu ku giti ke, ubukungu bw'igihugu cyangwa ubukungu bw'isi muri rusange. Iterambere ni izamuka ry'ubukungu. Iterambere ry'igihugu rigaragazwa n'imibereho y'abagituye. Aha umuntu yakwibaza uko ubwikorezi bushobora kugira uruhare mu iterambere.

Umuhinzi wabigize umwuga, umusaruro we ni wo akesha ibindi ashobora gukenera mu rugo rwe kugira ngo abeho neza. Ashobora gukenera kugura ibikoresho byo mu

rugo nka tereviziyo, radiyo, amabati yo kubakisha, guhaha ibindi biribwa binyuranye adahinga iwe… bityo rero nta handi yakura amafaranga yakoresha usibye kugurisha umusaruro yakuye mu buhinzi bwe. Biba ngombwa ko ajyana umusaruro we ku isoko. Kugeza ya myaka ye ku isoko bizamusaba gukoresha ubwikorezi runaka kuko byamugora kuyigeza ku isoko we n'ab'iwe babyikorera ku mutwe. Aramutse yifitiye imodoka ye bwite byamworohera kurusha udafite imodoka ye akoresha mu bwikorezi bw'umusaruro we. Imodoka rero ni kimwe mu bikoresho by'ubwikorezi bukorerwa ku nzira y'ubutaka.

Ikindi kandi, umuhinzi ufite imodoka ye bwite akoresha mu bwikorezi bw'umusaruro we yunguka kurusha ukoresha iz'abandi. Usibye n'umuhinzi, umucuruzi na we yunguka bitewe n'uko yaranguye. Kugira ngo amenye aho ibicuruzwa bihendutse biri bimusaba kuhagera. Niba ari mu mahanga bizamusaba gukoresha uburyo bunyuranye bw'ubwikorezi. Baca umugani mu Kinyarwanda ngo akanyoni katagurutse ntikamenya iyo bweze. Kubera kugera ku masoko anyuranye azabona ahari ibicuruzwa bihendutse kurusha ahandi bityo ubucuruzi bwe butere imbere kurusha ubw'abarangurira ahantu hamwe gusa kandi wenda hahenze. Ntawakwirengagiza ko uburyo ibicuruzwa byawe ubigeza ku baguzi bishobora gutuma imikorere yawe itera imbere cyangwa se ihomba. Urugero niba ibicuruzwa byawe ubigeza ku baguzi watinze icyo gihe abaguzi bawe ushobora gusanga batakibikeneye cyangwa se babiguze ahandi, kandi nyamara mu gihe wari kuba wabibagerejeho ku isaha byashoboraga kuba byatuma n'ubutaha bakugirira ikizere bityo bakajya bahora bahahira iwawe. Ibyo byose biterwa n'ubwikorezi ukoresha bushobora gutinda cyangwa se kubanguka.

Iyo igihugu gikize ku mabuye y'agaciro runaka biba ngombwa ko kiyohereza mu mahanga, kugira ngo kizane amadovize ari na yo agira uruhare runini mu iterambere ry'igihugu. Ibikomoka kuri peterori na byo bigira uruhare runini mu kuzana ingufu z'amashanyarazi, mu mikorere y'inganda, mu itwarwa ry'ibikoresho by'ubwikorezi binyuranye. Ibihugu bike ku isi ni byo bikize ku bikomoka kuri peterori, ku buryo ibindi bihugu biba ngombwa ko bijya kubizana muri ibyo bihugu. Kubizana hakoreshwa ubwikorezi bwo mu kirere cyangwa ubwikorezi bwo mu mazi. Iyo igihugu kitegereye bene izo nzira z'ubwikorezi, gisabwa imbaraga nyinshi mu kugeza ibyo bicuruzwa imbere mu gihugu, bityo iterambere ryacyo rikadindira kubera imisoro myinshi gishobora gutanga ku bwikorezi bw'ibyo bicuruzwa, bigenda bica ku mipaka cyangwa ku bibuga by'indege binyuranye.

Byongeye kandi itinda mu nzira ryabyo na ryo rishobora kudindiza imikorere y'aho byari bikenewe ku buryo bwihutirwa. Birumvikana ko itumizwa cyangwa iyoherezwa mu mahanga rya bene ibyo bicuruzwa, ryitabaza ubwikorezi bwo mu kirere cyangwa se ubwo mu mazi. Iyo bene ubwo bwikorezi buhenze igihugu bitewe n'aho giherereye, ntikizamuka mu iterambere nk'uko ikindi kidahendwa n'ubwo bwikorezi kizamuka. Ni muri urwo rwego usanga ibihugu bikora ku nyanja bikunze gutera imbere ugereranije n'ibidakora ku nyanja. Nta yindi mpamvu ni uko byo bidahendwa kuri bene ubwo bwikorezi, mu gihe ibindi bitegereye inyanja usanga

ahubwo bitanga imisoro inyuranye kubera ko byacishije ibicuruzwa ku byambu no ku mipaka y'ibihugu binyuranye.

Ubwiyongere bw'ibikorwa by'amajyambere bishingiye ku bwikorezi, ntibusiganwa n'ubwiyongere bw'ubukungu bw'abantu ku giti cyabo cyangwa se ubukungu bw'ibihugu. Iyo ibikoresho by'ubwikorezi cyangwa se inzira z'ubwikorezi ziyongereye, iyoherezwa n'itumizwa ry'ibicuruzwa mu mahanga na ryo ririyongera kandi rigakorwa ku buryo budahenze. Amadovizi akiyongera mu gihugu, ba mukerarugendo bakiyongera. Abashoramari barushaho kwitabira gushora imari yabo mu gihugu iyo babona ko inzira z'ubwikorezi zizaborohera mu gutumiza cyangwa mu kohereza ibicuruzwa byabo mu mahanga. Ubwikorezi ni inkingi ya mwamba y'ubucuruzi. Ubucuruzi bukaba isoko y'ubukungu. Ubukungu ni ikimenyetso k'iterambere. Ku bw'ibyo uwavuga ko ubwikorezi ari imwe mu nkingi z'iterambere ku isi yose ntiyaba yibeshye.

## I. Inyunguramagambo

**A. Sobanura amagambo akurikira:**

1. Kudindira
2. Kurangura
3. Guhomba
4. Ibyambu
5. Kwitabira
6. Gushora imari
7. Inkingi ya mwamba

**B. Kora iyi myitozo ku nyunguramagambo:**

1. Kora interuro ku magambo akurikira, ukurikije uko asobanura mu mwandiko:
   a) Kudindira
   b) Guhenda
   c) Kwitabira
2. Tanga ikinyuranyo k'ijambo ritsindagiye kivuye mu mwandiko:
   Karake **yungutse** ibihumbi bitanu kuri uyu munsi.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibi bibazo byo kumva umwandiko:**

1. Sobanura ubwikorezi icyo ari cyo. Bukorwa mu buhe buryo?
2. Sobanura uko ubwikorezi bugira uruhare mu buhinzi ushingiye ku mwandiko.

3. Ni gute ubwikorezi bugira uruhare mu bucuruzi?
4. Ni izihe mpamvu zivugwa mu mwandiko zituma igihugu gikora ubwikorezi runaka?
5. Ni gute igihugu gishobora kudindizwa n'ubwikorezi?
6. Sobanura ukuntu ubwikorezi ari imwe mu nkingi z'iterambere mu Gihugu cyacu?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza byimbitse ku mwandiko maze usubize ibi bibazo bikurikira:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.
3. Ni akahe kamaro k'ubwikorezi katavuzwe mu mwandiko? (Tanga zimwe mu ngero)
4. Ni gute wabungabunga ibikorwa remezo kugira ngo ubwikorezi bukorwe neza?
5. Wifashishije umwandiko, vuga uburyo bunyuranye bukoreshwa mu bwikorezi ushakishirize hamwe na bagenzi bawe ubundi buryo butavuzwe mu mwandiko.

## IV. Umwitozo w'ubumenyi ngiro

**Ungurana ibitekerezo ujya impaka kuri iyi nsanganyamatsiko, wubahiriza uko bikorwa, hanyuma uhurize hamwe ibyo wagezeho na bagenzi bawe.**

Ubwikorezi bufite ibyiza ku buzima bw'umuntu. Byerekane kandi unabisobanure mu buryo burambuye ushingiye ku bumenyi ufite no ku bushakashatsi wakoze.

## Umwandiko ntekerezo

**Ongera usome uwo mwandiko witegereza imyubakire yawo n'imiterere yawo maze ugerageze gukora ubushakashatsi ku bibazo bikurikira:**

Uyu mwandiko ni bwoko ki? Sobanura kandi werekana uturango twawo.

### Inshoza y'umwandiko ntekerezo n'uturango twawo

Ni umwandiko ugambiriye gutanga ibitekerezo ariko noneho bigomba gusobanurwa, hagaragazwa n'ingero ndetse n'ibipimo by'imibare n'ubundi bumenyi. Uwandika bene uwo mwandiko agomba kuwuha intego, kuwushakira ingingo fatizo, kuwuha umujyo n'umwanzuro.

Ibyo bituma umwanditsi ashobora kwerekana aho ava n'aho ajya. Uwandika kandi atanga ibisobanuro bifatika kuri buri gitekerezo atanze, akerekana ko hari abandi babibonye nka we, akagaragaza n'inkomoko y'ibyo avuga; kuko aba agambiriye ko babyemera. Icyo gitekerezo gishobora kuba kerekeye imibereho rusange y'abantu, ubukungu, amadini cyangwa imyemerere, imitekerereze n'ibindi.

– **Ihimbamwandiko ni iki?** Ni uburyo bwo guhanga inyandiko bugamije guhanura, gutanga inama n'ibitekerezo bwite, gushyigikira cyangwa kunenga ikintu runaka cyangwa kwigisha.
– **Uhimba umwandiko agomba kwita kuki kugira ngo agire umwandiko mwiza?** Agomba kwita: ku mbata y'umwandiko no ku mabwiriza agenga ihangamwandiko.

## Imbata y'umwandiko ntekerezo

Umwandiko ntekerezo uba ugizwe n'ibice bine by'ingenzi: umutwe, intangiriro, igihimba n'umusozo.

### Umutwe

Ni interuro ngufi iba ihina insanganyamatsiko yatanzwe. Igomba kuba ifitanye isano n'ibivugwa mu mwandiko.

### Intangiriro cyangwa interuro

Ni cyo gice kibanza cy'umwandiko kiba ari integuza y'ibivugwa. Iba ari nto kandi ntiba itangwamo ingero. Itera amatsiko ku bigiye kuvugwa.

### Igihimba cyangwa indamburangingo

Ni igice cy'umwandiko kiba kibumbatiye ubutumwa bw'umwandiko muri rusange. Iki gice ni cyo uwandika aramburamo buri ngingo akurikije insanganyamatsiko yagennye. Biba byiza iyo uhanga agenda yumvikanisha ukuri yifashishije ingingo rusange n'izizungirije, buri ngingo igenda ifata igika cyayo. Ibika bikwiye gukurikirana ku buryo bw'inyurabwenge.

### Umusozo cyangwa umwanzuro

Aha uhimba avuga mu nshamake ku ngingo rusange atanga umuti n'inama kugira ngo abazasoma umwandiko we bazagire ingingo bagenderamo.

**Ikitonderwa:**

Uhanga umwandiko akora interuro zuzuye kandi zemewe, akoresha utwatuzo dukwiye n'ingingo zikaba zisobanutse. Ntihagomba kubamo kandi imvugo ya giseseka cyangwa nyandagazi.

## Amabwiriza yo guhanga umwandiko ntekerezo

Uhanga umwandiko agomba gukurikiza ibi: gusesengura no kumva neza insanganyamatsiko; gukusanya ibitekerezo ku nsanganyamatsiko yahawe; gutoranya ingingo z'ingenzi no gukora imbata. Iyo ibyo birangiye, hakurikiraho kwandika

urasa ku ntego kandi ukurikiza inyurabwenge, injyabihe, imbata n'amabwiriza y'imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda. Igikorwa gisoza ni ukwandika umwandiko unoze.

Uwiyemeje guhanga umwandiko agenzura ko hubahirijwe ibi:
isuku n'imigaragarire y'umwandiko, ni ukuvuga ko uwandika agaragaza umutwe w'umwandiko, kureka umwanya iburyo n'ibumoso by'urupapuro, kudasiribanga, kuba nta mirongo ibusanye n'indi.

**Imbata y'umwandiko** igomba kuba yigaragaza ukurikije umwandiko; mbese byigaragaza ko ari umutwe, interuro, indamburangingo n'umusozo.
Imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda igomba kubahirizwa, hitabwa ku mategeko y'imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda.

**Inozamvugo/ ikeshamvugo:** mu ihangamwandiko amagambo ntahinwa.

***Urugero:***

kdi/kandi, cg/cyangwa; Kgli/Kigali;... Mu ihangamwandiko kandi imibare n'inyuguti ntibivangwa usibye imibare ivuga itariki n'umwaka. Ntihagomba kurangwamo interuro nyobyamvugo nk'interuro zubatse nabi cyangwa imigani.

***Urugero:***

Ndavuze ati:" Tugende vuba , tuve aha!" bavuga: Ndavuze nti:" Tugende vuba, tuve aha!"
**Uburebure bw'umwandiko:** uwandika agomba kubahiriza indeshyo y'umwandiko yasabwe gukora; yita ku mubare w'amagambo cyangwa w'imirongo yasabwe gukora.

**Umukoro wo guhanga umwandiko**

Rambura iyi nsanganyamatsiko, uyihangemo umwandiko ntekerezo wubahiriza uturango twawo. Utarengeje ibihande bibiri by'urupapuro.
Uruhare rw'ubwikorezi mu bucuruzi.

## Uturemajambo tw'inshinga twungirije

**Itegereze aya magambo atsindagiye ari mu nteruro zikurikiraho hanyuma ukore ubushakashatsi ku bibazo bikurikira.**

**a)** **Nimushyigikire** ubwikorezi kuko bufite akamaro.
**b)** **Ntidukorere** abandi nabi.
**c)** Ibyo byose **biterwa** n'ubwikorezi ukoresha **bushobora** gutinda cyangwa se **kubanguka**.

**Ibibazo:**

Ongera usome interuro ziri haruguru maze werekane intego z'amagambo atsindagiye. Uretse indanganshinga, indangagihe, umuzi n'umusozo, shaka utundi turemajambo twungirije tugize inshinga itondaguye.

## Inshoza y'uturemajambo twungirije

Uturemajambo twungirije ni uturemajambo dushobora kugaragara mu nshinga iyo bibaye ngomwa kugira ngo tuyihindurire inyito. Bene utwo turemajambo iyo tutagaragaye ntidusimbuzwa ø. Utwo turemajambo ni akano, indangasano y'icyuzuzo n'ingereka.

***Urugero:***

**Ntitubikore:** nti-tu-ø-bi-kor-e: **nti-**: akano; **-tu-:** indangangenga; bi: indangasano y'icyuzuzo; **-kor**-:umuzi; **-ir**: ingereka; **-e**: umusozo.

### a) Akano (KN/TN)

Akano ni akaremajambo kaza imbere y'indanganshinga. Hari bamwe bakita mbanza, imbanzirizangenga, imbimburiranteko, interuranteko cyangwa inyomekwambere. Izi nyito zose zihuriye ku kuba zerekana ko aka karemajambo gafata umwanya w'imbere.

### Imbonerahamwe yako

| Akano | Urugero | Uturemajambo |
|---|---|---|
| **Ni-**: gakoreshwa iyo bateganya (kagira isaku nyejuru) cyangwa bategeka (kagira isaku nyesi). | Nibasora | **ni**-ba-ø-sor-a |
| | Nubabona | **ni**-u-ø-ba-bon-a i→ø/-J |
| | Nimubikore | **ni**-mu-ø-bi-kor-e |
| **Si-**: gakora muri ngenga ya mbere y'ubumwe mu guhakana. | Sinumva | **si**-n-ø-umv-a |
| | Sinzakwa iriya shashi | **si**-n-za-ko-a o→w/-J |
| **Nti:** gakoreshwa mu guhakana muri ngenga zose usibye iya mbere y'ubumwe. | Ntimwariye | **nti**-mu-a-ri-ye u→w/-J |
| | Ntituziba imisoro | **nti**-tu-za-ib-a a→ø/-J |
| | Ntuzirengagize amahoro. | **nti**-u-za-ii-reng-ag-ir-y-e i→ø/-J; a→ø/-J; r+y→z |

Utuno rero turimo amoko atatu: agategeka, akaziganya n'agahakanya nk'uko bigaragara muri yi mbonerahamwe.

**Imyitozo**

**1)** Akano ni iki? Karimo ubwoko bungahe?

**2)** Erekana intego z'inshinga zitsindagiye maze werekane akano.

**a)** **Nimumugirire** ikizere kuko ari inyangamugayo.

**b)** **Simba** mu bantu birengagiza inshingano zabo.
**c)** Karangwa **ntiyibye** inka ya Nkuranga.
**d)** Uhiga umugabo **ntiyamira**.

## b) Indangacyuzuzo/ Inyibucyacyuzuzo/ Indangasano y'icyuzuzo (RSUZ)

Indangacyuzuzo ni akaremajambo kajya mu nshinga kagasimbura kandi kakibutsa icyuzuzo k'iyo nshinga. Kibutsa ngenga cyangwa inteko by'ijambo ribereye inshinga icyuzuzo.

Indangacyuzuzo ziri ukubiri; hari izisanzwe n'indangacyuzuzo ngaruka.

**Imbonerahamwe:**

| Indangacyuzuzo zisanzwe | | Interuro | Uturemajambo |
|---|---|---|---|
| Ngenga ya mbere | **-n-** | Azankorera uriya mutwaro. | a-za-n-kor-ir-a i→e/ Co- |
| | | Arambara ejo.<br>Aranyubaha pe? | a-ra-amb-ar-a a→ø/-J<br>a-ra-n-ubah-a n→ny/-J |
| | **-tu-** | Twe aradukunda cyane. | a-ra-tu-kund-a t→d/-GR |
| | | Twe aratwubaha rwose. | a-ra-tu-ubah-a u→w/-J |
| Ngenga ya kabiri | **-ku-** | Wowe azaguhana. | a-za-ku-han-a k→g/-GR |
| | **-ba-** | Mwe azabahana. | a-za-ba-han-a |
| Ngenga ya gatatu nt.1 | **-mu-** | We aramubara. | a-ra-mu-bar-a |
| nt.2 | **-ba-** | Bo arababara. | a-ra-ba-bar-a |
| nt.3 | **-wu-** | Wa murima arawubara. | a-ra-wu-bar-a |
| nt.4 | **-yi-** | Ya nka arayigura. | a-ra-yi-gur-a |
| nt.5 | **-ri-** | Rya gare ararigura. | a-ra-ri-gur-a |
| nt.6 | **-ya-** | Ya masaka arayagura. | a-ra-ya-gur-a |
| nt.7 | **-ki-** | Cya kirima arakigura. | a-ra-ki-gur-a |
| nt.8 | **-bi-** | Bya bigori arabigura | a-ra-bi-gur-a |
| nt.9 | **-yi-** | Ya nk turayibaga. | tu-ra-yi-bag-a |
| nt.10 | **-zi-** | Inka araziragira. | a-ra-zi-ragir-a |
| nt.11 | **-ru-** | Ururabo ararukata. | a-ra-ru-kat-a |
| nt.12 | **-ka-** | Ka karima aragafite. | a-ra-ka-fite k→g/-GR; |
| nt.13 | **-tu-** | Twa dufi aradufashe. | a-ra-tu-fat-ye t→d/-GR; t+y→sh |
| nt.14 | **-bu-** | Bwa bwato arabwishyura. | a-ra-bu-ishyur-a u→w/-J |
| nt.15 | **-ku-** | Kwa kuguru arakureka. | a-ra-ku-rek-a |
| nt.16 | **-ha-** | Aha araharunda. | a-ra-ha-rund-a |

| | | | |
|---|---|---|---|
| **Indangacyuzuzo ngaruka yerekana igikorwa kigaruka kuri ruhamwa.** | **-ii-/-iy-** | Uwera arikunda. | a-ra-ii-kund-a a→ø/-J |
| | | Bariya bana barikunda. | ba-ra-ii-kund-a a→ø/-J |
| | | Aba bantu bariyica. | ba-ra-iy-ic-a a→ø/-J |
| | | Uratwibwira nuhagera. | u-ra-tu-ii-bwir-a u→w/-J |

Abashakashatsi bamwe bemeza ko indangacyuzuzo ngaruka iba **-iy-** iyo umuzi w'inshinga utangiwe n'inyajwi na **-ii-** iyo umuzi utangiwe n'ingombajwi. Abandi (urugero: A. Coupez) bakemeza ko ari **-iy-** gusa ko **-ii-** itabaho.

**Imyitozo**

1. Inyibutsacyuzuzo ni iki?
2. Inyibutsacyuzuzo ziri muri ngenga zingahe?
3. Erekana inyibutsacyuzuzo zigaragara mu nshinga ziri mu nteruro zikurikira:

   Mbere yo kwikorera ku giti cyawe ugomba kubanza kubyibazaho cyane.

### c) Ingereka (GRK)

Ingereka ni akaremajambo kajya hagati y'umuzi/ intima n'umusozo by'inshinga kakayizanira ingingo nshya. Iyo umuzi wiyunze n'ingereka bibyara igicumbi gishya kitwa: **intima**.

Ingereka zikoreshwa mu ikomoranshinga rishingiye ku guhimba inshinga nshya ifatiye ku mizi y'andi magambo. Hari uburyo bubiri: ikomoranshinga **mvazina** n'ikomoranshinga **mvanshinga**.

#### 1. Ikomoranshinga mvazina

Ikomoranshinga mvazina ni uguhimba inshinga nshya uhereye ku bicumbi by'amazina asanzwe mu rurimi.

***Urugero:***

| Amazina/Igicumbi | Ingereka | Inshinga | Intego |
|---|---|---|---|
| Ibiryo | **-h-** | kuryoha | ku-ri-o-h-a i→y/-J |
| Ingumba | | kugumbaha | ku-gumba-h-a |
| Urumuri | **-k-** | kumurika | ku-muri-k-a |
| Amahari | | guharika | ku-hari-k-a k→g/-GR |
| Ifoto | **-r-** | gufotora | ku-foto-r-a k→g/-GR |
| Umukungu | **-ah-ar-** | gukungahara | ku-kungu-ah-ar-a u→ø/-J k→g/-GR |
| Umutindi | | gutindahara | ku-tindi-ah-ar-a i→ø/-J k→g/-GR |

Iri komoranshinga rikoresha ingereka zikurikira: **-h-;-k-; -r-; -ah-ar-**.

2. **Ikomoranshinga mvanshinga**

   Iri komoranshinga rishingiye ku guhimba inshinga nshya uhereye ku mizi y'inshinga zisanzwe mu rurimi. Ibyo bituma dusangamo ingereka z'amoko menshi. Ayo moko agabanyijemo ibyiciro: **ingereka zijyana** n'imizi gusa zihora imbere zitwa **ingereka ngeno** n'iziboneka ahabonetse hose zitwa **ingereka gikwira.** Muri buri kiciro habamo ingereka nyacyuzuzo n'ingereka ntacyuzuzo. Ingereka kandi ziha intima intego ituma zikoreshwa mu magambo; izo ngereka zitwa "**imbonezantima**".

**Ingereka zihora zibanziriza izindi**

## Ingereka nsubira

Izi ngereka ziha inshinga inshoza y'igikorwa kisubiramo inshuro zirenze imwe.

***Ingero z'ingereka nsubira:***

| **Umuzi /intima** | **Ingereka nsubira** | **Inshinga nshya** | **Intego** |
|---|---|---|---|
| -mes- | **-uur-** | Kumesuura | ku-mes-uur-a |
| -kom- | | Gukomora | ku-kom-uur-a k→g/-GR u→o/ co- |
| -bag- | **-ar-ur-** | Kubagarura | ku-bag-ar-ur-a |
| -vun- | **-ag-ur-** | Kuvunagura | ku-vun-ag-ur-a |
| -cir- | | Guciragura | ku-cir-ag-ur-a k→g/-GR |
| -vug- | | Kuvugagura | ku-vug-ag-ur-a |
| -ri- | **-ag-ag-ur-** | Kuryagagura | ku-ri-ag-ur-a i→y/ -J |
| -ci- | | Gucagagura | ku-ci-ag-ag-ur-a i→ø/-J k→g/-GR; |
| -kubit- (-kub-it-) | | Gukubitagura | ku-kubit-ag-ur-a k→g/-GR |
| -cur- | **-ang-** | Gucuranga | ku-cur-ang-a k→g/-GR |
| -kom- | | Gukomanga | ku-kom-ang-a k→g/-GR |
| -sib- | | Gusibanga | ku-sib-ang-a k→g/-GR |

## Ingereka ngirura/ ngiruka

Ingereka ngirura ni akaremajambo gaha inshinga inyito ibusana n'ibumbatiwe n'igicumbi.

***Ingero:***

| **Umuzi** | **Ingereka** | **Inshinga nshya** | **Intego** |
|---|---|---|---|
| -dod- | -uur- | Kudodora | ku-dod-uur-a u→o/Co- |
| -fung- | | Gufungura | ku-fung-uur-a k→g/-GR |
| -het- | | Guhetura | ku-het-uur-a k→g/-GR |
| -ta- | | Gutoora | ku-ta-uur-a a + u→o |
| -hug- | -uk- | Guhuguka | ku-hug-uk-a k→g/-GR |
| -jij- | | Kujijuka | ku-jij-uk-a |
| -dod- | | Kudodooka | ku-dod-uk-a u→o/Co- |

## Ingereka z'inyabune

Ingereka z'inyabune ni uturemajambo dukunda kugendana ari tune zikiyomeka ku ntima (Intima ni umuzi utihagije/udafite inyito yumvikana, ikagira inyito iyo yiyunze n'ingereka z'inyabune cyangwa imbonezantima.) Izi nyabune zishobora kugenda ari enye, eshatu cyangwa ebyiri.

***Ingero z'inyabune***

| Urugero rw'igicumbi cyangwa umuzi utihagije | Ingereka z'inyabune | Inshinga nshya (urugero) | Intêgo |
|---|---|---|---|
| *han-;*hag-;*bamb-*z-; *cur-; *eg-; *jand-; *gar-; *ub-; *heng-...(harafatwa urugero rumwe). | **-am- (-uk-)** | Guhanama | ku-*han-am-a k→g/-GR |
| | **-ik-** | Guhanika | ku-*han-ik-a k→g/-GR |
| | **-uk-** | Guhanuka | ku-*han-uk-a k→g/-GR |
| | **-ur-** | Guhanura | ku-*han-ur-a k→g/-GR |
| *ramb- | **-ik-** | Kurambika | ku-*ramb-ik-a |
| | **-uuk-** | Kurambuuka | ku-*ramb-uuk-a |
| | **-uur-** | Kurambuura | ku-*ramb-uur-a |
| *tob- | **-am-** | Gutobama | ku-*tob-am-a k→g/-GR |
| | **-ik-** | Gutobeka | ku-*tob-ik-a k→g/-GR |
| *cuk- | **-uuk-**<br>**-uur-** | Gucukuuka<br>Gucukuura | ku-*cuk-uk-a k→g/-GR<br>ku-*cuk-uur-a k→g/-GR |
| *hir- | **-ik-** | Guhirika | ku-*hir-ik-a k→g/-GR |
| *ter- | **-ik-**<br>**-ur-** | Gutereka<br>Guterura | ku-*ter-ik-a i→e/Ce- k→g/-GR<br>ku-*ter-ur-a k→g/-GR |
| *tah- | **-uuk-**<br>**-uur-** | Gutahuka<br>Gutahuura | ku-*tah-uuk-a k→g/-GR<br>ku-tah-uur-a k→g/-GR |

## Ingereka ngirika

Ingereka ngirika ivuga ko igikorwa kibumbatiwe n'igicumbi k'inshinga gishoboka cyangwa se kitaruhanyije kugerwaho.

***Ingero:***

| Umuzi | Ingereka | Inshinga nshya | Intego |
|---|---|---|---|
| -hing- | **-ik-** | Guhingika | ku-hing-ik-a k→g/-GR |
| -reb- | | Kurebeka | ku-reb-ik-a |
| -bon- | | Kuboneka | ku-bon-ik-a i→e/Co- |
| -gur- | | Kugurika | ku-gur-ik-a |
| -mir- | | Kumirika | ku-mir-ik-a |

***Ingero:*** Uyu murima **urahingika**. u-ra-hing-ik-a

Wivunika **numvise**. n-ø-umv-it-ye t+y→s

Bya bigori **byaheredutse**. bi-a-her-it-uk-ye i→e/Ce- i→y/-J t→d/-GR k+y→ts

## Ingereka gikwira/ zijya ahabonetse hose

1. **Ingereka ingirana: -an-**
   Inshoza y'ibanze yo gukorera icyarimwe.

***Urugero***

Gukundana: ku-kund-an -a

Gukorana: ku-kor-an-a k→g/-GR

2. **Ingereka ngirira: -ir-**
   Inshoza yayo y'ibanze ni ugukora mu mwanya w'undi.

***Urugero***

Gukinira: ku-kin-ir-a k→g/-GR

Gukorera: ku-kor-ir-a k→g/-GR i→e/Co-

3. **Ingereka ngirisha: -ish-/-sh-**
   Inyito yayo y'ibanze ni ukwifashisha ikintu ukora ikindi, **-sh-** ikorana gusa n'imizi y'imvugwarimwe mu gihe **-ish-** ikorana n'imizi isanzwe.

***Urugero:***

Guhingisha: ku-hing-ish-a k→g/-GR

Gukosha: ku-ko-sh-a k→g/-GR

4. **Ingereka ngiza :-y-**
   Iyi ngereka igira inshoza y'ibanze yo gutera ikintu kubaho cyangwa kubitegeka.

***Urugero:***

| | | |
|---|---|---|
| Gukubuza: ku-kub-ur-y-a | r+y→z. | k→g/-GR |
| Kubyaza: ku-byar-y-a | r+y→z. | k→g/-GR |

**5. Ingereka ngirwa: -w-/-bw-**

Iyi ngereka yerekeza amaherezo y'igikorwa kuri ruhamwa aho kuyerekeza ku cyuzuzo. **-bw-** ikorana n'imizi y'imvugwarimwe mu gihe **-w-** ikorana n'imizi isanzwe.

***Urugero:***

| | |
|---|---|
| Gukubitwa:ku-kubit-w-a | k→g/-GR |
| Kwigwa:ku-ig-w-a | u→w/-J |
| Gukobwa: ku-ko-bw-a | k→g/-GR |
| Gutabwa: ku-ta-bw-a | k→g/-GR |

**Imyitozo**

1. Garagaza amazina y'uturemajamo n'intego by'inshinga ziri mu nteruro zikurikira:

**a)** Agati kateretswe n'Imana ntigahungabanwa n'umuyaga.
**b)** Urugiye kera ruhinyuza intwari.
**c)** Akanyoni katagurutse ntikamenya iyo bweze.
**d)** Muzamumbwirire rwose ntazampemukire.
**e)** Wa muhungu we wikwikorera ibi bintu byose, tumizaho igare.
**f)** Witumiza ibintu mu mahanga bitujuje ubuziranenge.
**g)** Nuhura na Petero uzanabimwibutse.
**h)** Uyu muntu agomba kuhampingishiriza bidatinze.

2. Erekana intego n'itegeko ry'igenamajwi ryakoreshejwe mu nshinga ziri muri izi nteruro:

**a)** Kaburame ni umucuruzi ukunda gutabara abantu mu Itumba ntibicwe n'inzara.
**b)** Uzamundamukirize kandi umumpere aya mafaranga ho intashyo.

3. Uhereye ku ngero wihitiyemo rondora kandi werekane uturemajambo twose tw'inshinga. Ese ni tungahe?

## Ingirwanshinga

**Itegereze amagambo atsindagiye ari mu nteruro, maze ufatanye na bagenzi bawe mukore ubushakashatsi musubize ibibazo biri hasi.**

Karangwa arasubiza **ati:** "Mbese mujya kumbaza icyo kibazo mushingiye ku ki?" Abandi **bati**: "Ese ni ko basubiza umuntu mukuru?"

**Ibibazo:**

Amagambo atsindagiye muri izi nteruro abumbatiye iyihe ngingo? Ni bwoko ki? Ese hari andi bisangiye ubwoko? Nimushake intego zayo.

### 1) Inshoza y'ingirwanshinga n'uturango twayo

Ingirwanshinga ni ijambo rigira inshoza y'ibinyazina nyereka n'ikinyazina kibaza n'iy'uburyo bugereranya. Ingirwanshinga igira kandi intego y'indagihe isanzwe y'ikirango gusa. Ingirwanshinga irangwa no kuba ifite indangasano ya ruhamwa isa n'iy'inshinga.

### 2) Amoko y'ingirwanshinga n'intego yazo

Ingirwanshinga zifite indanganshinga zisa n'iz'inshinga zisanzwe naho igice cyakwiswe umuzi nko ku nshinga zisanzwe, ku ngirwanshinga kitwa igicumbi kuko usanga gifitanye isano n'intego y'ikinyazina nyereka. Ingirwanshinga ni enye:- ti, -tya, -tyo, -te

**a) – ti:**

Ingirwanshinga **– ti** ni yo yonyine igaragaza ko nta sano ifitanye n'ibinyazina. Yerekana cyangwa ivuga amagambo atari aya nyakuvugwa cyangwa se aya nyakuvuga iyo asubirwamo.

***Ingero:***

| | | |
|---|---|---|
| - | Yezu/Yesu ati :"Nimureke abana bato bansange" | Ati: a – ti |
| - | Uti iki? | Uti: u – ti |
| - | Muti yaje? | Muti: mu – ti |
| - | Bati nawe naze ? | Bati: ba – ti |

**b) – tya:**

Ingirwanshinga **– tya** ifitanye isano n'ikinyazina nyereka cyo mu itsinda rya mbere **aba** ariko ikaba ifite ingingo isobanura ukuntu.

***Ingero:***

| | |
|---|---|
| 1. Nakoze ntya. | Ntya: n – tya |
| 2. Genza utya utabizambya. | Utya: u – tya |
| 3. Wubake gutya bitagwa. | Gutya: ku – tya k→g / - GR |
| 4. Izo nkweto ziteye zitya ni bwo buryo bwazo. | Zitya: zi – tya |

**c) – tyo:**

Ingirwanshinga **– tyo** ifitanye isano n'ikinyazina nyereka cyo mu itsinda rya kabiri **abo** ariko ikaba yo ifite ingingo yo gusobanura ukuntu.

***Ingero:***

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. Burya uteye utyo? | Utyo: | u – tyo | |
| 2. Mubimenye neza ko duteye dutyo. | Dutyo: | tu – tyo | t→d / - GR |
| 3. Ntubyandike gutyo bitatunanira kubisoma. | Gutyo: | ku – tyo | k →g / - GR |
| 4. Amata avuze atyo araryoha. | Atyo: | a – tyo | |

**d) – te:**

Ingirwanshinga **– te** ifitanye isano n'ikinyazina kibaza **– he**? Ariko yo ifite ingingo yo gusobanuza ukuntu.

***Ingero:***

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. Nkore nte ngo yemere? | Nte? | n – te | |
| 2. Baririmbye bate? | Bate? | ba – te | |
| 3. Wabyanditse ute ko bidasomeka? | Ute? | u – te | |
| 4. Uyu mugati waguzwe gute? | Gute? | ku – te | k→ g/-GR |

**Imbonerahamwe y'ingirwanshinga**

| **Ngenga/inteko** | | **Ibicumbi by'ingirwanshinga** | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | | **-ti** | **-tya** | **-tyo** | **-te?** |
| Ngenga ya 1 | y'ubumwe | nti: n-ti | ntya: n-tya | ntyo: n-tyo | nte? n-te |
| | y'ubwinshi | tuti:tu-ti | dutya | dutyo | dute? |
| Ngenga ya 2 | y'ubumwe | uti | utya | utyo | ute? |
| | y'ubwinshi | muti | mutya | mutyo | mute? |
| Ngenga ya 3 | nt. ya 1 | ati | atya | atyo | ate? |
| | 2. | bati | batya | batyo | bate? |
| | 3. | uti | utya | utyo | ute? |
| | 4. | iti | itya | ityo | ite? |
| | 5. | riti | ritya | rityo | rite? |
| | 6. | ati | atya | atyo | ate? |
| | 7. | kiti | gitya | gityo | gite? |
| | 8. | biti | bitya | bityo | bite? |
| | 9. | iti | itya | ityo | ite? |
| | 10. | ziti | zitya | zityo | zite |
| | 11. | ruti | rutya | rutyo | rute? |
| | 12. | kati | gatya | gatyo | gate? |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | 13. | tuti | dutya | dutyo | dute? |
| | 14. | buti | butya | butyo | bute? |
| | 15. | kuti | gutya | gutyo | gute? |
| | 16. | hati | hatya | hatyo | hate? |

**Ikitonderwa:**

Mu by'ukuri intego y'ingirwanshinga ni **RSH-C** ariko hari abandi bashakashatsi bake bemeza ko ingirwanshinga zigira uturemajambo dutatu ariko ugasanga utwo turemajambo tudasobanutse neza.

***Urugero:***

**Iziremeye ku musozo –ø**

Uyu musozo ugira intego y'ikinyazina nyereka gifite igicumbi –ø ukenda no kugira inshoza yacyo. Ijambo uremye uterura amagambo atari aya nyakuvuga cyangwa se aya nyakuvuga iyo asubirwamo.

***Ingero:***

Umuporisi **ati:**"Izi modoka ntizujuje ubuziranenge, muzivane aha". Ati: a-ti-ø
Ndavuze **nti**: "Ngwino". Nti: n-ti-ø

**Iziremeye ku musozo –a**

Zigira umusozo wenda kugira intego n'inshoza y'ikinyazina nyereka –ø kandi igira inshoza y'uburyo bwegereye uvuga " nk'uku".

***Urugero:***

Nugira **utya** iragenda. Utya: u-ti-a i→y/-J

**Iziremeye ku musozo –o**

Ingirwanshinga igira umusozo –o; uyu musozo ugira intego n'inshoza by'ikinyazina nyereka –o. Ijambo uremye ugira inshoza y'uburyo bwegereye ubwirwa cyangwa uwibutswa "nk'uko".

***Ingero:***

Nimukore **mutyo** ni byo byiza. Mutyo: mu-ti-o i→y/-J
Nuko wa mugabo aherayo **atyo**. Atyo: a-ti-a i→y/-J

**Iziremeye ku musozo –e?**

Izi ngirwanshinga zigira umusozo ufite intego n'inshoza by'ikinyazina kibaza –he?. Iyi ngirwanshinga igira inshoza y'uburyo bubaza.

***Ingero:***

Urwego rw'ubwikorezi buhagaze **bute** mu Rwanda? Bute: bu-ti-e i→ø/-J
Abasoreshwa babyumva **bate**? Bate: ba-ti-e i→ø/-J

### Imyitozo

1. Sobanura ingirwanshinga icyo ari cyo.
2. Sesengura ingirwanshinga ziri muri izi nteruro maze werekane amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.
   **a)** Ubwikorezi buteye bute mu Rwanda?
   **b)** Tugomba gusora dute? Muge musora mutya.
   **c)** Jya ugenza utyo natwe dukora dutya.
   **d)** Nkurunziza ati: "Ubukene bw'akarande si isezerano".
3. **Kosora izi nteruro aho biri ngombwa:**
   **a)** Turavuga ati: "Tugende mu nzira twita ku mategeko yo mu muhanda".
   **b)** Mbwirira Karori ati: "Uragenda ejo mu gitondo".
   **c)** Abana bagombaga kubigenza bate kugira ngo batsinde amasomo yabo?
4. Kora interuro ebyiri zirimo ingirwanshinga: imwe muri ngenga ya mbere y'ubumwe n'indi muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa karindwi

– Ubwikorezi ni uburyo bwo gukura abantu cyangwa ibintu ahantu ubijyana ahandi. Hari ubwikorezi bwo ku butaka, mu mazi no mu kirere. Ubwikorezi bugira uruhare mu buhinzi nko mu kugura ibikoresho, imbuto no kugurisha imyaka ku isoko kuko umuhinzi akenera uburyo bworoshye butuma ageza ku isoko umusaruro we. Ubwikorezi bugira uruhare mu bucuruzi kuko umucuruzi yunguka cyangwa ahomba bitewe n'uburyo yaranguye cyangwa yageze aho arangurira. Ubwikorezi bugomba kwitabwaho kuko kugira ngo igihugu gitere imbere kigomba gutumiza no kohereza ibintu mu mahanga cyangwa kigateza ubukerarugendo imbere.

– Umwandiko ntekerezo ni umwandiko ugambiriye gutanga ibitekerezo ariko noneho bigomba gusobanurwa, kugaragazwa n'ingero, ndetse n'ibipimo by'imibare n'ubundi bumenyi. Uwandika bene uwo mwandiko agomba kuwuha intego, kuwushakira ingingo fatizo, kuwuha umujyo n'umwanzuro. Uyu mwandiko kandi ugira imbata igizwe n'ibice bine by'ingenzi: umutwe, intangiriro, igihimba, umusozo.

– Inshinga igira uturemajambo tw'inyongera ari two: akano (ni-/nî, si-, nti-), indangacyuzuzo, ingereka: ingereka zihora imbere ( ingereka z'inyabune, ingereka nsubira, ingereka ngirura/ ngiruka  na ndekacyuzuzo), ingereka gikwira ari zo: ingereka ngirana, ngirira, ngirwa, ngiza na ngirisha. Haba ikomoranshinga mvazina na mvanshinga. Haba kandi ingereka mbonezantima zikorana n'imizi itihagije. Hari amategeko y'igenamajwi akoreshwa ku turemajambo tw'inyongera ku nshinga.

– Ingirwanshinga ni ijambo rigira inshoza y'ibinyazina nyereka n'ikinyazina kibaza n'iy'uburyo bugereranya. Ingirwanshinga igira inyibutsangenga muri ngenga zose n'umuzi (**-ti,-tya,-tyo** na **-te)**. Ingirwanshinga igira kandi intego y'indagihe isanzwe y'ikirango gusa.

## Isuzuma risoza umutwe wa karindwi

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umwandiko: Igihugu cy'u Rwanda kitaye ku bwikorezi**

Ubwikorezi mu iterambere ry'igihugu bufata umwanya ntagerereranywa kuko buri mu byinjiza umusoro munini ndetse bukanatanga akazi, igihe bohereza cyangwa batumiza ibintu mu mahanga no mu ngendo z'abantu. Umusoro ni amafaranga Leta isaba umuturage ku mutungo we hashingiwe ku itegeko, igamije kurangiza inshingano zayo, hakurikijwe ubushobozi bwa buri wese nta ngurane y'ako kanya. Ibyo bituma buri gihugu kita ku bwikorezi kubera uruhare bufite mu iterambere ryacyo.

Imirimo y'ubwikorezi ni myinshi, harimo gutwara abantu ku nzira y'ubutaka mu matagisi, amabisi yabiherewe uruhushya n'itegeko rigenga ibinyabiziga binyura mu muhanda, kandi bifite ubushobozi bwo gutwara abantu bane bicaye cyangwa barenga. Hari kandi gutwara abantu mu ndege, gutwara abantu muri gari ya moshi, gutwara abantu cyangwa imizigo mu mato no gutwara ibintu ku nzira y'ubutaka. Ese byaba byifashe bite mu Rwanda?

Ni muri urwo rwego hari itunganywa ry'inyigo y'umuhanda wa gari ya moshi nk'uko bitangazwa n'ubuyobozi. Umuhanga mu by'ubwubatsi ushinzwe itunganywa ry'inyigo y'umuhanda wa gari ya moshi muri Minisiteri y'Ibikorwa Remezo ni we wabitangaje nyuma y'inama yabereye Arusha muri Tanzaniya. Muri iyo nama harebwe aho ibikorwa byo kubaka uwo muhanda wa Dar es Salaam-Isaka-Kigali/ Keza-Musongati (DIKKM) bigeze. Yabwiye ikinyamakuru "The New Times" ko Tanzaniya, u Burundi n'u Rwanda bakomeje gufatanyiriza hamwe gutunganya umushinga w'umuhanda wa gari ya moshi DIKKM. Iyi nama yabereye Arusha yari igamije kongera amasezerano muri serivisi z'ubujyanama muri uyu mushinga ku wa 31 Ukuboza 2015."

Iyo nama yitabiriwe n'abayobozi mu nzego zinyuranye, harimo iz'imari, iz'ibidukikije no gucunga ubutaka zaturutse mu bihugu bitatu, banemeza amabwiriza Ikigo k'Igihugu Gishinzwe Iterambere ry'Ubwikorezi mu Rwanda (RTDA) kizagenderaho gitanga isoko ry'ubwubatsi ku ruhande rw'u Rwanda, Tanzaniya n'u Burundi.

Imirimo y'ibanze ku bikorwa by'uyu muhanda yanaganiriweho n'abaminisitiri bafite ubwikorezi mu nshingano zabo, mu nama yabereye i Mwanza muri Tanzaniya, ku wa 13 Gashyantare mu mwaka wa 2015. Mu itangazo ryashyizwe ahagaragara nyuma y'inama yabo, rivuga ko biyemeje kurushaho gukorana kugira ngo bateze imbere

inyungu z'ibihugu uko ari bitatu kimwe n'ababituye. Hari aho rigira riti: "Abaminisitiri bashimye ubushake ibihugu bitatu bihurira kuri uyu mushinga bifite kugira ngo ubashe gushyirwa mu bikorwa n'akamaro uzagira ku guhuza ibihugu by'akarere mu buryo bw'ubwikorezi, iterambere ry'ubukungu n'izamuka rya serivisi z'imibereho rusange".

Iyo nama y'i Mwanza kandi yemeje ko nyuma y'inkunga ya Banki Nyafurika Itsura Amajyambere, ibihugu bihuriye kuri uwo mushinga bigomba gufatanya ku kiguzi gikenewe kugira ngo inyigo yawo irangizwe neza; aho bibarwa ko hagikenewe amadorari y'Amerika ibihumbi magana atatu (U$ 300 000). Umwe mu bari bitabiriye inama avuga ko ibihugu byose byiyemeje kongeramo ingufu ku buryo uyu mushinga urangizwa mu gihe cya vuba, aho biteganyijwe ko mu minsi iri imbere bazatangira guhatanira kubaka uyu muhanda binyuze mu bufatanye bwa Leta n'abikorera. Kubaka iyi nzira ya gari ya moshi bizatangira hagati mu mwaka wa 2017.

Mu Gushyingo mu mwaka wa 2015 ni bwo hashyizwe ahagaragara ibigo byatoranyijwe mu rwego rw'ibanze, nk'ibizahatanira gutunganya no gushyira mu bikorwa umushinga wo kubaka ibirometero igihumbi na magana atandatu na mirongo irindwi na bibiri (km1 672) bihuza Dar es Salaam yo muri Tanzaniya, Kigali mu Rwanda na Musongati mu Burundi. Biteganyijwe ko kubaka uyu muhanda bizatwara miriyari eshanu na miriyoni ebyiri z'amadorari y'Amerika.

Mu rwego rwo guteza imbere ubwikorezi Leta y'u Rwanda kandi yashyizeho ikigo gishya kitwa ATL kizita ku bikorwa bijyanye n'ingendo z'indege kugira ngo urwo rwego rw'ubwikorezi rurusheho gutera imbere. Iki kigo kigamije kugabanya amafaranga y'umurengera yagendaga muri urwo rwego no gucunga ibikorwa byo ku bibuga by'indege. ATL yemejwe n'Inama y'Abaminisitiri, ikaba yarahawe inshingano zo gucunga ingendo z'indege, imizigo n'ibibuga ndetse na serivisi zijyanye na byo. Hemezwa ko ikibuga k'indege cya Bugesera kizageza u Rwanda ku rwego mpuzamahanga mu bwikorezi bw'indege. Iki kigo gishya kikaba kigamije guteza imbere urwego rw'ubwikorezi bwo mu ndege; u Rwanda rukaba intangarugero muri Afurika y'Uburasirazuba. Nibigenda bityo, imari ya RwandAir iziyongera kandi bitume u Rwanda ruba ikitegererezo cy'ubwikorezi bw'indege mu karere mu gutwara abagenzi n'imitwaro kandi bizongera ubukungu bw'u Rwanda.

Iyi gahunda nshya izatuma Ikigo k'Igihugu Gitwara Abantu n'Ibintu mu Ndege kigabanya umubare w'amafaranga yatangwaga na Leta. Ubu Komisiyo Ishinzwe Ivugururwa ry'Amategeko irimo kwiga ku itegeko rishya rishyiraho Ikigo k'Igihugu Gishinzwe Ingendo za Gisiviri nyuma rikazagezwa ku Nteko Ishinga Amategeko ngo iryemeze. U Rwanda rwamaze kuvugurura Ikibuga Mpuzamahanga k'Indege cya Kigali (Kanombe), ubu kiri kuvugurura imihanda yacyo ifasha indege guhaguruka. Leta inateganya kubaka Ikibuga k'Indege Mpuzamahanga cya Bugesera.

Ubwikorezi buzanira u Rwanda imisoro myinshi ariko hari ibintu n'imirimo bisonewe umusoro ku nyongeragaciro. Muri yo harimo ubwikorezi bujyanye n'imirimo

yo gukwirakwiza amazi; imirimo yo gutunganya no gukwirakwiza amazi meza; gutunganya amazi yanduye mu rwego rwo kutangiza ibidukikije iyo bitagamije gucuruzwa. Ibirebana n'ibintu n'imirimo bijyana no kubungabunga ubuzima; imirimo yo kubungabunga ubuzima n'imirimo ikorwa mu buvuzi; ibikoresho bigenewe abafite ubumuga na byo birasonewe. Hari kandi ibintu n'imiti bihawe ibitaro n'amavuriro; ibintu n'imiti bitanzwe cyangwa bitumijwe mu mahanga n'ababyemerewe, n'ibikoresho bihabwa abarwayi, byagenewe gukoreshwa mu buvuzi cyangwa insimburangingo. Ibigo bigaragara ko bishobora gusonerwa, bigomba kuba bizwi n'amategeko akurikizwa mu Rwanda nk'ibigo bya Leta, imiryango igamije imibereho myiza y'abaturage, n'ibindi bigo ibyo ari byo byose bikora ibikorwa byo gufasha bidaharanira inyungu.

Mu by'ukuri rero, ubwikorezi bufite uruhare runini mu iterambere ry 'Igihugu kuko haturuka ibintu bikoreshwa mu buzima bwa buri munsi bwaba ubwa Leta cyagwa umuntu ku giti ke. Ni hamwe mu haturuka umusoro Leta ikoresha mu gukusanya amafaranga agenda ku mirimo rusange yayo; guteza imbere ubukungu bw'Igihugu; imibereho myiza y'abaturage no mu butabera. Ni ngombwa rero ko ibikorwa remezo bivugururwa, ibindi bigashingwa kandi bikaba bijyanye n'iterambere mu bufatanye n'ibindi bihugu n'imiryango mpuzamahanga.

*Bifatiye kuri: www.igihe.com/amakuru/*

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Sobanura umusoro uva ku bwikorezi icyo ari cyo.
2. Ni ibihe bikorwa bivugwa mu mwandiko bigaragaza ko u Rwanda n'ibindi bihugu bishishikajwe no guteza imbere ubwikorezi?
3. Uretse ibikorwa bivugwa mu mwandiko, tanga ibindi byerekeye izindi nzira z'ubwikorezi u Rwanda rwashyizemo ingufu?
4. Baca umugani mu Kinyarwanda ngo: "**Abishyize hamwe ntakibananira**." Ese uyu mugani hari aho uhuriye n'ibivugwa mu mwandiko? (Sobanura)
5. Ushingiye ku mwandiko sobanura iyi mpine DIKKM.
6. Ni gute umuhanda uvugwa mu mwandiko uzagira uruhare mu buzima bw'Igihugu?
7. Ni ibihe bibuga bivugwa mu mwandiko? Biherereye mu zihe ntara? Ese byose birakora?
8. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange ivugwa muri uyu mwandiko?
9. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.
10. Ni uruhe ruhare rw'ubwikorezi mu buhahirane hagati y'ibihugu?

## II. Inyunguramagambo

1. **Sobanura aya magambo ukurikije umwandiko wasomye:**
   - **a)** Ingurane
   - **b)** Imizigo
   - **c)** Guheruka
   - **d)** Umushinga
   - **e)** Gutsura
   - **f)** Guhatanira

- **g)** Kuvugurura
- **h)** Gusonera
- **i)** Gusora
- **j)** Gusura
- **k)** Kunyura
- **l)** Kugenda
- **m)** Umuhanda
- **n)** Gukaruruka
- **o)** Insimburangingo

2. **Kora interuro ku magambo akurikira, ukurikije uko asobanura mu mwandiko:**
   - **a)** Ingurane
   - **b)** Guhatanira
3. **Tanga amagambo ari mu mwandiko afite ikinyuranyo cy'aya magambo atsindagiye:**
   - **a)** Si byiza **kunyereza imisoro** kandi uzi neza ko ari yo iteza abenegihugu bose imbere.
   - **b)** Si byiza **gusubira inyuma**, ugomba kugera iyo ujya ukimenyera amakuru nyayo ku biciro.

## III. Ikibonezamvugo

1. Erekana uturemajambo twungirije  inshinga igira? Ese inshinga itondaguye igira uturemajambo tungahe? Andika amazina yatwo.
2. Hari ubwoko bungahe bw'ingereka mu nshinga itondaguye?
3. Ingirwanshinga ni iki? Garagaza uturango twayo?
4. Ukoresheje imbonerahamwe, sesengura inshinga itondandaguye n'ingirwanshinga ugaragaza amazina y'uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.
   - **a)** Kamanzi ati: "Mu bucuruzi bwange, nkoresha abantu benshi".
   - **b)** Ese Petero arakishonjesha iyo bamubwiye kujya mu mirimo isaba ingufu?
   - **c)** Za ngabo zaracumbukuye, ubu zigeze hakurya ya Nyabarongo.
   - **d)** Kera Abanyarwanda bamesheshaga imigwegwe. Ese ubu baracyakora batyo?

## IV. Ihangamwandiko

Hanga umwandiko ntekerezo kuri iyi nsanganyamatsiko:
Kugira ngo u Rwanda rutere imbere rukwiye guteza imbere ubwikorezi ariko rutirengagije ibidukikije.

# 8 Ubukoroni

## Umwandiko: Rugigana n'ingoma ye

Nyuma y'igihe kirekire avuye mu buroko Ruhakana yakundaga kuganiriza abaturanyi ibijyanye n'igihe cya gikoroni akabumvisha akababaro batewe n'abakoroni. Igihe kimwe araterura maze atangira kubaganiriza ababwita ati: "Bavandimwe namwe nshuti, mwese uko muteraniye hano kwa Ruhakana Gamariyeri, nagira ngo dusubire mu y'inzuki wenda ubuki ntibuzaribwe. Bene Kazungu mujya mwumva, baradukoronije, baratuyobya, baduca ku muco wacu turabayoboka da! Ngo nta mutware kabeba. Umukoroni yaragufataga ati: "Ryama uzirikwe bagukubite ibiboko umunani". Waba umwana, waba umuntu mukuru, uruhinja rw'umukoroni rwashoboraga kugukoresha icyo rushatse kandi ururusha amaboko. Mwibuka uyu mukecuru Nyirashiku washikuranye n'imishike ku bwa ba gashakabuhake akaba

agejeje aya magingo? Rubanda bakomeza umutsi! Abagabo, abagore, abasore barakubiswe barongera barakubitwa bazira ubusa, uretse agasuzuguro Kazungu yatugaragarizaga nta kindi. Kazungu yazanye ihohotera rikoresha ikiboko ariko ubu ryarandukanye n'imizi yaryo mu Rwanda.

Turikubwigenge wowe uvutse ejo, twe muge muduhumuriza mudusabire twarababaye bihagije. Rumashana uyu mureba wuzuye iminkanyari mu gahanga, umusatsi wose ukaba ari uruyenzi yarwanye intambara y'Abamayimayi muri Tanzaniya n'iya Abamawumawu muri Kenya aharanira ko abakoroni badakomeza kudutsikamira no kudupyinagaza. Muri Tanzaniya na Kenya iyi mitwe yari ikaze. Abakoroni bakijijwe n'Iyakare bari bahazahariye pe! Abantu bapfuye ari benshi cyane. Rumasha, si uko byagenze? Mwarasahuraga, mukibasira abakozi b'abakoroni, ikindi kandi, ahari ngo mwumvaga mutateshuka ku muco wacu gakondo mwamagana idini rya gikirisitu! Nge narumiwe ariko ndanabishyigikiye pe! Ese Rashe, harya sogokuru wawe ntiyaguye mu ntambara yari yashojwe na Runyota Kanyarufunzo wo mu Burundi wari wivumbagatanyije ku Babirigi?

Bamara akanya bacecetse, umwe mu bari aho aratangara ati: "Ego mwana wa Musinga, ibyo umbaza ubizi neza wowe wahakanwe na we kwa Yuhi V Musinga. Amateka atubwira ko Musinga atigeze yumva abakoroni b'Ababirigi, yarabasuzuguye arabarwanya, ngo nyuma baje kumunyaga ubutegetsi n'abatware bamucira i Kamembe. Abo Banyaburayi babonye Abanyarwanda bagikunze umwami wabo, bamucira ishyanga ahitwa Moba muri Katanga ho muri Repubulika Iharanira Demukarasi ya Kongo ari na ho yatangiye. Mwibuke neza, muri icyo gihe ni bwo Rukara rwa Bishingwe abazungu bamunyongeye mu Gahunga k'Abarashi."

Ruhakana aramwunganira ati: "Abakoroni badukozeho, bari bafite ubutegetsi bukandamiza. Abanyarwanda kimwe n'abandi Banyafurika babyumva neza bakanga gutanga imisoro, gukora uburetwa, kwikorera imizigo, gutanga amakoro, gukubitwa, gutukwa n'ibindi, byatumaga abantu banga bidasubirwaho abo ba Rugigana. Nge narabizize murabizi imyaka nakoze uburoko. Naho uwo Kanyarufunzo na we ngo iby'abazungu ntiyabikozwaga, yatangaga amategeko yo kwigomeka kuri Kazungu yibereye mu rufunzo. Ba Mwarimu Nyerere muri Tanzaniya, ba Jomo Kenyata muri Kenya, ugira ngo hari uko batari bagize? Abongereza byari byabagoye kwinjira Afurika y'uburasirazuba, Abanyakenya n'Abanyatanzaniya bari basharirije. Iyo umusaza Kirongo asobanura iby'intambara barwanye kandi bakazitsinda ntiwabifata nk'ikinamico. Abaturage bafataga umugambi wo kunyaga Abongereza ubutaka bwiza bigaruriye bugacya byashyizwe mu bikorwa kubera gushyira hamwe kw'abenegihugu. Yewe, burya ntawugera ku ntego yiyemeje atiyushye akuya! Mu Rwanda na ho ntibyaboroheye umwami ntiyigeze abareba neza na busa."

Turikubwigenge Natanayeri we, yavutse ibibazo byarakemutse, amatara yaka. Iyo abavandimwe be basubira mu bya ba sogokuru, ukuntu bangaga umuco wazanye n'ubukoroni, usanga yumiwe afitiye impuhwe abasaza barwanyije abazungu ndetse

bamwe bagahara amagara yabo ku nyungu zacu abakiriho. Iyo hinikijwe ikiganiro gikomoza ku bakoroni, abakiri bato bakeka ko tubatobeye. Muge mwihangana tuge tuganira n'iby'abakuru. Umurage tugomba gusigira mwe mudukomokaho ni ukubumvisha ukuntu ubwigenge bwaharaniwe bukagerwaho benshi bamaze gutakaza ubuzima bwabo; imbuto z'amahoro ubu turimo gusoroma ni iz'abadutanze kubona izuba."

Turikubwigenge, umusore wari aho yumva ibyo bavuga maze na we ababaza ikibazo agira ati: "Nge njya numva muvuga amagi y'umuzungu, inka z'umugogoro, inka ya Rugaravu, amata ya reteri,… ibyo byo ni ibiki, ko twe mu mabyiruka yacu tubyumva nk'amateka? Ababayeho igihe k'ingoma ya gikoroni muri abo kubabarirwa, ariko na none muge mudusangiza ayo mateka. Mu nama yabereye i Berilini mu Budage ku wa 15 Ugushyingo 1884 ikarangira ku wa 26 Gashyantare 1885, ngo uwitwa Oto Voni Bisimariki (Otto von Bismarck) wari uyoboye iyo nama, hamwe na bagenzi be, bigabanyije Afurika bayigira agatanyu. Badukoreyeho ubufindo muri Gashyantare 1910 ku itariki ya 8, aho Ababirigi, Abadage n'Abongereza bahuriye i Buruseri mu Buburigi ngo bagamije kwiga ibyerekeye inkiko z'imigabane yabo muri aka karere ka Afurika. Badutandukanya n'u Burundi, badutandukanya na Kongo Mbirigi, dusigara dutyo mu majune. Bageze ku Rwanda, umwami Musinga ati: 'Ntimurenge biriya bisozi byo mu majyaruguru, mu burengerazuba ntimwirushye murenga kariya gasozi kicaye muri ariya mazi magari, mu magepfo ntimurenge Akanyaru, nimugera ku Rusumo ntimwambuke Akagera'. Si uko ko se u Rwanda rwasigaye ari agashumi! Imipaka yarahindaguwe ibintu birayoba."

Umwe mu bagabo b'ibikwerere wari aho aramusubiza ati: "Rumashana se ko nshimye ko twavutse agahato gashize, umbajije iby'amata, inka za Rugaravu n'ibindi waba unduhije cyane, gusa abakoroni baratuzengereje bitavugwa, ariko se Turikubwige, abo bakoroni bumvaga amaherezo bizagenda bite, bibwiraga ko tutari abantu ko tutazigera tubigaranzura?"

Ruhakana arakomeza ati: "Mukure ariko mube abana. Kazungu ntiyagombaga kutwumva. Kazungu akiva mu nda ya nyina yari afite ingengabitekerezo y'ivanguraruhu; yumvaga tudatekereza, ko nta muco twigirira na mba, ko nta dini, ko Abanyafurika batagira icyo bemera, ko batagira ibitekerezo by'indengakamere, mbese ko Abanyafurika batazi amavu n'amajyo y'ubuzima bwabo. None se si yo mpamvu baharaniraga kuza muri Afurika ngo badutoze umuco mvaburaya, bamamaze ukwemera kwabo, abe ari ko kugenga imico n'imyifatire y'Abanyarwanda n'Abanyafurika muri rusange. Ngewe Ruhakana, ngisimbuka akatsi sinigeze numva impamvu abazungu baduca ku madini gakondo, imyenda twari tuzi kwihangira, mu bucuzi twari tugeze kure, uruzi urushingo n'urushingati ku Munyarwanda usheshe akajumba ashaka kukiyokereza! Ese iyo abo bene Kazungu batadukoma mu nkokora tuba tutarivumburiye byinshi? Ngo aha batuzaniye ingirwamabiriti y'imyambi! Yego byari gutinda, ariko kera kabaye tukagira ibyo dushyira ahagaragara bivuye mu bwenge bwacu. Ingoma ya mpatsibihugu yaratudindije bikabije.

Rugigana n'ingoma ye! Ababonye bakira iyi ngoma bakize inkiko, bagomba kubyinira ku rukoma bakabyirata, ariko bakibuka ko ingoma y'Abakoroni yadusigiye ibikomere. Abantu bagiye bacuruzwa bucakara mu masoko, ababyeyi bamwe na bamwe bakagurisha abana babo, abafatwaga mu minyago, abana b'abakobwa, abacaracaraga ijoro riguye kimwe n'abatagira kivurira, abo bose baracuruzwaga. Ahantu hazwi hagurishirizwaga abantu hari ku Kivumu cya Mpushi, Rukira mu Burasirazuba, mu Rwanza rwa Save muri Huye na Mubuga ho mu Bukonya mu cyahoze ari Ruhengeri. Abasore b'ingufu, abagabo b'ibikwerere n'abagore b'inkumi n'amajigija batwarwaga n'Abakoroni, bamwe bagashorwa mu ntambara nk'iya mbere n'iya kabiri y'isi yose. Ubu se imiryango y'Abanyafurika yajyanwe bunyago ku mugabane wa Amerika cyane cyane, tuzongera guhurira hehe? Ubukoroni bwaduteye icyuho cy'abantu ku buryo budasubirwaho."

Rumashana na we rimwanga mu nda ati: "Ngewe Rumashana narwanye iy'Abongereza nubwo bari bafite ishyaka ryo kurwanya abacuruzaga abantu. Twarwanye inkundura karahava! Hari inyandiko z'abahanga zari zitangiye kuboneka zamagana ubwo bucuruzi bw'abantu. Nko muri Amerika ntibari bagikeneye amaboko y'abahinga ibisheke kimwe n'abacukura amabuye y'agaciro. Ibi ni byo koko kuko mu Burayi ho bari bamaze kuvumbura imashini zishobora guhinga ahantu hanini kandi mu gihe gito. Icuruzwa ry'abirabura ryagize inkurikizi harimo igabanuka ry'abaturage. Afurika yose yatakaje abantu iryaguye kandi abenshi bari mu kigero k'imyaka icumi na mirongo itatu, ni ukuvuga abana, abasore, inkumi, abagabo n'abagore bose bari bafite imbaraga. Murumva ingufu batunyaze? Abakiri bato kugeza kuri iyi saha nge ndabasabira. Twe tumaze gushira amenyo mu kanwa, tumaze kubona igufwa ry'umuyaga, ibyo bigarutse ntibatureba! Ese ugira ngo ubwo bucuruzi ntibwahungabanyije umutekano? Icyo tuzi ni uko itunda ry'abirabura ryakuruye iterabwoba kenshi kandi henshi; hakoreshejwe imbunda kugira ngo bashobore gufata abirabura benshi. Uzi ko iri curuza ryatumye abariho kiriya gihe basubiranamo ubwabo. Ibihugu n'imiryango myinshi yari ifite ubutegetsi bukomeye yagiye isenyuka abantu baratatana. Abacakara bajya kwikiriza Abanyamerika mu buhinzi no mu nganda. Abirabura bakoreraga ubusa ba shebuja bakironkera inyungu nyinshi.

Ndabona Turikubwigenge we wagira ngo ikiganiro ntagikurikira, kandi uyu mwuzukuru wa Rugango ari we uherutse mu ishuri. Se sha, muri ayo mashuri nta cyo mwatoyemo, cyangwa wajyagayo ari ukurangiza umuhango?"

Turikubwigenge aramusubiza ati: "Wagira ngo muri Abanyamateka da! Muravuga ibintu mukabiva imuzingo rwose! Cyakora ngo buriya ubukoronize bwagize nabi bugira n'ibyo bwungura Abanyafurika. Abanyaburayi batuzaniye ibigori, inanasi, imyumbati, ubunyobwa bivuye muri Amerika. Insina n'imyembe yo ngo yaba yaravuye muri Aziya. Abitwa Abarabu batwigishije uburyo bwo guhinga umuceri no kubaka amazu afite imfuruka za kizungu."

Ruhakana arakomeza. "Abazungu bakoronije Afurika ku mpamvu zo kwisahurira amabuye y'agaciro no kugurisha imyenda yakorwaga n'inganda zabo. Ibikoresho fatizo bari kubikura hehe, hatari muri Afurika? Ikindi, ibihugu by' i Burayi byahataniraga gutegeka isi. Iyi mpamvu ya mpatsibihugu yaheshaga ishema Abanyaburayi ndetse bakigwizaho amaboko. Ubutegetsi bwa kiboko ntawuzamura akarimi, bwapfunyengeje, bupyinagaza abirabura benshi. Ntawagiraga isambu yigengaho, abategetsi bakuru bari ba Rutuku. Reka twemere ko ingabo z'Abakoroni zahoshaga intambara z'urudaca zahoraga muri Afurika dore ko bari bafite imitwe y'ingabo hirya no hino; mu irwana ryabo ariko bagakoresha imbunda!"

Undi musaza wari aho yunga mu ryo avuze ati: "Gamariyeri nkubwire, Abakoroni baduhenze ubwenge baraturwanya turabayoboka ariko hari agakeregeshwa k'amajyambere n'iterambere bapfuye kutugezaho. Iyo urebye ukuntu batwigishije guhinga ibireti mu Rwanda, ipamba mu Misiri, kakawo (cacao) muri Kotedivuwari (Côte d'ivoire) n'imikindo y'amamesa muri Kongo Mbirigi, usanga ari agashya twavangaga n'amarira. Abazungu, nk'uko abahanga mu by'amateka babitubwira, abazungu barwanyije inzara, barwanya indwara zatwibasiraga harimo malariya, ubushita, indwara y'ibitotsi, ibibembe n'izindi. Ahaaa! Bubatse n'amashuri ajijura Abanyafurika, ikibazo ni uko wasangaga ayo mashuri yaratozaga Abanyafurika imico y'i Burayi, agatesha agaciro imico karande yo muri Afurika. Ururimi rwacu gakondo ntirwitabweho, mu mashuri bakigisha cyanecyane mu ndimi z'i Burayi ku buryo ubu ngubu usanga ari zo zihuza Abanyafurika.

Mwene Rumashana aratangara ati: "Ego Rumashana wampaye inyana y'igaju! Njya mbwirwa ko ngo hari n'imigi yashinzwe n'Abakoroni, izo za Kongo Burazavile (Congo Brazaville) zashinzwe na Savorunya do Buraza (Savorgnan De Brazza), Kigali yo mu Rwanda ishingwa na Rishari Kanti (Richard Kandt) Abanyarwanda bitaga Kanayoge. Abanyarwanda bamenye no kubaka ku buryo bwa kijyambere babikesha abakoroni da! Ugeze Dodoma, i Mwanza muri Tanzaniya, ukagera iyo za Kinshasa, za Bujumbura, za Kampala, wahasanga ibirango by'abakoroni harimo inyubako zitava ku gihe. Si aho gusa uzagere n'ahandi Abakoroni banyuze wihere ijisho! Ngo ubusa buruta buriburi mwana wa mama!

Ruhakana asaba abari aho gutuza maze asa n'utanga umwanzuro agira ati: "Mureke ducutse amateka dufata akaruhuko, ahasigaye tumenye ko ubukoroni bwagize ingaruka zitari nke ku Banyafurika ndetse n'u Rwanda muri rusange. Umuntu akubwiye ati: 'Wapfa umukoroni agukanga, wahita wibuka ikiboko, shiku, kuba umuja ukorera ubusa, ndetse waba ufite umubyeyi wabigiriyemo amakuba ukababara, ushoboye guhunga akiruka kibuno mpamaguru! Imiryango yatorongereye ishyanga, iyo za Burayi twazayitegereza na ryari, bagiye mpiru na nyoni, kabindi na buki!' Uzumve na bamwe bagiye muri Amerika ku bw'abacakara ko bazigera bifuza kuba muri Afurika kandi inkomoko yabo ari muri Afurika. Gusa ariko nubwo twe nta matunda y'ubukoroni tubona neza, abana n'abuzukuru bacu, ubuvivi n'ubuvivure baziga bamenye imibare, ubugenge n'ubutabire, bivuze mu mavuriro akomeye kandi agwiriyemo abahanga; kudidibuza Icyongereza, Igifaransa, Igiswayiri n'izindi

batuvuganira babibemo intyoza, niducyura ibyo, Imana y'i Rwanda izakomeze itwihere impagarike n'ubugingo. Ibwotamasimbi ntibazongere kutwibazaho cyane. Iki gitekerezo nizere ko tugihuriyeho turi benshi. Abakoroni bakoze nabi, twe ntitwabona uko twiyishyurira kandi ikituraje ishinga si icyo, ahubwo dushikame dukore tuzibe icyuho twatejwe n'Abakoroni. Murakoze kandi murakarama!"

Nyuma yo gucutsa ikiganiro, Ruhakana yibuka uko umuhungu we wari warayobotse idini ry'abera yamubwiye ubwo yamubazaga impamvu ahora ku misiyoni ati "Ntuzongere kwitwa data". Nubwo ngo amarira y'umugabo atemba ajya mu nda Ruhakana ntibyamukundiye amarira atemba ku matama yombi kubera ubwo buryo abera babatandukanije n'abo bibyariye. Agenda atekereza uburyo azongera kwiyunga n'umuhungu we kugira ngo arebe ko yaba yarahindutse. [...]

*Bifatiye ku nkuru* ***Le Fils de Mikeno*** *ya A. Ruti yerekana amabi ubukoroni bwagiriye Abanyarwanda.*

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira:

**1.** Gukomeza umutsi
**2.** Guhara amagara
**3.** Amagambo azaba ashize ivuga
**4.** Amagi y'umuzungu
**5.** Inka z'umugogoro
**6.** Inka ya Rugaravu
**7.** Amajune
**8.** Ngisimbuka akatsi
**9.** Urushingo
**10.** Urushingati
**11.** Batadukoma mu nkokora
**12.** Kubyinira ku rukoma
**13.** Mukabiva imuzingo
**14.** Ubutegetsi bwa kiboko
**15.** Kugenda mpiru na nyoni
**16.** Kugenda nka kabindi na buki
**17.** Ubuvivi n'ubuvivure

### B. Kora iyi myitozo ku nyunguramagambo:

**Huza neza amagambo ari mu ruhushya A n'ibisobanuro byayo byatanzwe mu ruhushya B.**

| Uruhushya A | Uruhushya B |
|---|---|
| **1.** Shiku | **a)** Amata yagemurwaga ku ngufu ngo atunge abakozi b'abakoroni babaga mu migi. |

| | |
|---|---|
| **2.** Ikiboko | **b)** Inkoni ikozwe mu ruhu rw'imvubu akaba ariyo abakoroni bakoreshaga bakubita Abanyarwanda. |
| **3.** Amata ya Leteri | |
| **4.** Ubutegetsi bwa mpatsibihugu | **c)** Ubutegetsi bwigarurira ibindi bihugu, bukanyunyuza kandi bugakandamiza abaturage bafashwe nk'ingaruzwamuheto. |
| **5.** Abamawumawu | **d)** Abaturage bo mu magepfo ya Tanzaniya bivumbagatanyaga ku Budage, bagasahura amazu y'ubutegetsi, bakica abakozi b'Abadage n'abanyamadini. Bibwiraga ko amazi biteraga yatuma amasasu nta cyo yabatwara. |
| **6.** Ubutegetsi bwa kiboko | |
| | **e)** Ubuyobozi bukoresha igitugu, bupyinagaza abene gihugu. |
| **7.** Abamayimayi | **f)** Abaturage bo muri Kenya bo mu bwoko bw'Abakikuyu bivumbagatanyaga barwanya abazungu babatwarariraga ubutaka. Barwanyaga kandi ubukirisitu, bakomeye ku mihango gakondo no ku muco wabo. |
| | **g)** Imirimo yo guhingira hamwe ibyate by'imyumbati n'ibijumba buri wese afite icyate ke atakirangiza agakubitwa ibiboko umunani. |

**Simbuza ijambo ryanditse ritsindagiye irindi bivuga kimwe usanga mu mwandiko.**

1. **Rutuku** yaratuzengereje duta umutwe kugeza ku bwigenge, ubu turahumeka umwuka w'abazima.
2. Jya wiga ushishikaye, ntukamere nka za nkorabusa zijya ku ishuri **zigiye guta igihe**.
3. **Ku mugabane w'i Burayi** haturutseyo abakoroni b'ingeri zose.
4. Bantu mukinisha **imbunda z'amasasu** muge mwitonda mutazatumaraho urubyaro.
5. **Abantu b'inararibonye**, bazi byinshi ku mateka y'abakoroni bigabagabanyije Afurika.
6. Kugera ku bwigenge **byaraharaniwe ku buryo budasubirwaho**.
7. **Ikinyarwanda** ntikigeze kitabwaho mu mashuri, ku ngoma ya gashakabuhake w'umukoroni.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibi bibazo byo kumva umwandiko:**

1. Abakinankuru bavugwa mu mwandiko ni bande?
2. Uruhinja rw'umukoroni rwari rukomeye. Tanga interuro iri mu mwandiko ibihamya.
3. Mu mwandiko baratubwiramo umusaza ukuze cyane. Uwo ni nde, umubwirwa n'iki?
4. Abakoroni bafite ibintu bibiri by'ingenzi bitwaje bakoroniza Afurika. Ibyo bintu ni ibihe?
5. Ingaruka mbi kurusha izindi za gikoronize yashegeshe igihugu cyacu cy'u Rwanda ni iyihe?
6. Vuga imitwe ibiri y'abarwanyi yari yarazengereje abakoroni mu bihugu by'iburasirazuba bw'u Rwanda.
7. Inama yo kwigabanya Afurika yateranye kandi irangira ryari? Hehe? Yari iyobowe na nde?
8. Ubwo u Rwanda rwatandukanywaga n'u Burundi na Kongo rwatakaje ahantu hanini. Havuge.
9. Tanga amazina y'imigi yashinzwe n'abakoroni n'abo yitiriwe.

## III. Gusesengura umwandiko

**Tekereza ku buryo bwimbitse maze usubize ibibazo bikurikira:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu nkuru?
2. Tanga ingingo z'ingenzi zibanzweho mu nkuru wasomye.
3. Abakoroni badusigiye ibikomere n'agashashi katumurikira kujya mbere. Sobanura byimbitse.
4. Ingamba ababyiruka bagomba gufata kugira ngo hakomeze gusigasira ibyagezweho nyuma yo kwiyuha akuya ni izihe?

## IV. Kungurana ibitekerezo

**Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe kuri iki kibazo:**

Nimugereranye ibivugwa mu nkuru n'ubuzima murimo muri iki gihe.

## Inkuru ndende

**Soma imwe muri izi nkuru zikurikira maze ukore ubushakashatsi utahure ubwoko bwayo, uturango twayo unakore ubundi bushakashatsi bwimbitse kuri iyo ngeri y'ubuvanganzo, unayisesengure ukurikije ibyavuye mu bushakashatsi wakoze.**

**Inkuru:**

- Munyakazi, S., *Ntabajyana, 1952*
- Rukebesha, A., *Nyirabirahunga*, 1970
- Nsanzubuhoro, V., *Ntabyera*, 1971
- Kamugunga, C., *Umusiramu*, 1973
- Karege F., *Mwanankundi*, 1975
- Byuma, F., *Mureranyana*, 1981
- Niyonteze, P., *Imari ya shuni*, 1981-1982
- Uwamungu, J., *Nyirabayazana*, 1981
- Nkurikiyumukiza, F., *Yatashye atagomba*, 1987
- Niyitegeka, M.Y., *Giramata*, 1988
- ..........................., *Urwibutso*, 1988
- ..........................., *Wishavura*, 1989
- ..........................., *Iyo mbimenya*, 1991
- Rugema, A., *Rwemerikije*, 1988
- Furere, R.M., *Mariya Kantarama*, 1998
- Karenzi, F., *Ishavu ry'abato*, 2000
- …

### a) Inshoza y'inkuru ndende

Inkuru ndende nk'uko iryo zina ribivuga ni inkuru iba ari ndende, ibarwa n'umubarankuru avuga uko yagenze. Bamwe mu basesenguzi b'inkuru ndende bayivuga berekana ko igomba kuvuga ibyabayeho ndetse umwanditsi akavuga ubuzima bwe; ibyamubayeho. Abandi bati: "Igomba kuba ari inkuru y'impimbano n'ubwo ibyo ivuga byashobora kubaho." Igihurirwaho na benshi ni uko inkuru ndende igomba kuba ifite inkuru ibara, uruhererekane rw'ibikorwa, ikaba yanditse mu nyandiko isanzwe; atari mu mikarago nk'ibisigo kandi yifitemo ubwiza n'ubuhanga bw'imikoreshereze y'ururimi. Ibi, babishimangira bagira bati: "Inkuru ndende ni uruhererekane rw'ibikorwa mpimbano bishobora kubaho cyangwa byabayeho, ikaba ifite imisusire ya gihanga kandi nyabugeni igaragaza ko umwanditsi ari intyoza mu kubara inkuru, mu kuyiha imiterere myiza y'ibikorwa no kubikurikiranya."

### b) Uturango tw'inkuru ndende

Inkuru ndende irangwa n'imiterere yayo; ibarankuru, abakinankuru (abantu cyangwa inyamaswa), kuba hari ikivugwa, kuba hari ahantu n'igihe kibera, kuba

ari ndende (akenshi hagati y'impapuro 100 na 250) kuba hari uburyo ibikorwa bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usoma, ku buryo atarambirwa gusoma inkuru ibarwa.

### c) Amateka y'inkuru ndende mu Rwanda.

Hari abavuga ko inkuru ndende mu Rwanda yaba yaratangiye mu mwaka wa 1938 kuko ari bwo Musenyeri Alexis Kagame yatangiye gusohora inyandiko ze «Inkuru ya Matabaro» mu kanyamateka k'abana Hobe. Abashakashatsi bemeza ariko ko inkuru ndende nyayo yasohotse mu wa 1950 yanditse mu rurimi rw'Igifaransa na Saveriyo Nayigiziki yise *«Escapade rwandaise»* ifite ibice bibiri byaje guhurizwa mu nkuru imwe ikitwa *«Mes trances à trente ans»*. Hashize imyaka ibiri ni bwo inkuru ndende yanditse mu Kinyarwanda yasohotse yitwa *«Ntabajyana»* ya Simoni Munyakazi. Uyu mugabo yahawe igihembo cya kabiri mu irushannwa ryiswe *«Amitiés Belgo-Rwandaise»*. Kuva ubwo haciye imyaka igera kuri 20 kugira ngo haboneke izindi nkuru ndende mu irushanwa ryabaye mu wa 1971.

### d) Amoko y'inkuru ndende nyarwanda

Iyo bagena ingeri z'inkuru ndende bazishyira mu matsinda, hari uburyo bwinshi bukurikizwa. Ibihurirwaho na benshi bagena amoko y'inkuru ndende ni ibi bikurikira : aho yandikiwe, igihe yandikiwe cyangwa se ikivugwamo, ibarankuru ryayo (imiterere y'ibikorwa, abakinnyi) n'ibindi. Izi zikurikira ni zimwe mu ngeri z'inkuru ndende nk'uko Nkejabahizi Jean Chrisostome azigena mu gitabo ke "*Ubuvanganzo nyarwanda. Inkuru ndende n'Ikinamico*, Butare UNR, 2005"

### 1. Inkuru ndende z'inkundo

Zikunda kuvuga cyane ku nkundo hagati y'abasore n'inkumi, ingorane zishobora kubatandukanya cyangwa se kubabuza kubana, kwitsinda no kudahemukirana mu bigeragezo, amayeri yose akoreshwa kugira ngo bahure cyangwa basubirane mu gihe ababyeyi babo batabishaka, amaherezo bakazagera ku ntego yabo yo kubana. Mu Kinyarwanda, aha hakunze gutangwa ingero za *Ntabajyana* ya Simoni Munyakazi na *Giramata* ya Niyitegeka Mukarugira Yuliyana.

### 2. Inkuru ndende nsuhuzamutima

Bene izi nkuru zamamaye cyane mu mpera z'ikinyejana cya cumi na gatandatu no mu ntangiriro z'icya cumi na karindwi. Inkuru iba ishingiye ahanini ku bwihare ; bahera ku gashashi cyangwa akanyotwe k'urukundo gasanzwe, kagashyigikirwa n'ibikorwa bibiri by'ingenzi: ingendo n'imirwano. Urukundo ruvugwamo ruriyubashye, ni isugi kandi ntiruhemuka. Umukundwa cyangwa uwihebewe usanga ari agakumi. Ibizazane bahura na byo usanga ari ibishobora kubaho mu buzima cyanecyane nk'igihe k'imidugararo. Kudahuza idini bituma ababyeyi bivayo n'imizi n'imiganda ngo babuze umusore n'inkumi kubana. Ikemezo cya se w'umukobwa cyo kumushyingira uwo ashatse kubera inyungu ze bwite, ubukire, gutandukanywa n'intambara cyangwa se gufungwa. Mu Kinyarwanda urugero

twatanga hano ni *Ntabajyana* ya Simoni Munyakazi kubera ko ababyeyi ba Karasankima batifuzaga ko arongora Zaninka, ahubwo bafite undi bamuhitiyemo wo mu rwego rwabo, ariko umusore Karasankima akababera ibamba.

3. **Inkuru ndende z'imyifatire**

   Izi ni inkuru zishingiye ku busongarere n'ubugome mu maraso. Imibereho ya buri munsi n'imiterere y'isi muri icyo gihe, ntibishyigikirwa n'umuco muzima wo kwiyubaha n'ubuhanga byaranze abanditsi bakomeye. Mu nkuru ndende nk'izi usanga higanjemo gushimisha irari ry'umubiri, kuba ikigenge(ubwomanzi), gutinyuka gukabije, ibiterasoni; mbese usanga isi yaracuramye ku buryo ikibi kiganje, akaba ari cyo kiyobora isi. Muri ubu bwoko bw'inkuru, usanga imico myiza n'ubupfura byitwa ubugwari, ubucucu n'amakosa. Muri izo nkuru usangamo amagambo atameshe, umwanditsi akihatira gushushanya mu mvugo ibifitanye isano n'ibitsina, aho bibera n'uburyo atanga ingingo ze byerekana ko ari indwara imaze igihe. Mu Kinyarwanda nta rugero rwa bene izi nkuru ruraboneka kugeza ubu.

4. **Inkuru ndende za sarigoma**

   Inkuru nk'izi zifite amavuko yazo mu gihugu cya Espagne (Esipanye) mu kinyejana cya cumi na karindwi. Uruhare runini ruhabwa imibereho mu by'ubukungu: kugira icumbi, kubona ifunguro, umwambaro ni byo bihora bihangayikishije abanyarubuga muri ubu bwoko bw'inkuru. Iyo nkuru bayitiriye uburyo ibazemo, kuko ari inkuru y'umuntu uvuga ubuzima bwe. Byabaho bitabaho, umubarankuru mukuru avuga ubuzima n'imibereho ye.

   Imyandikire y'iyi nkuru bayihuza n'imibereho y'umwana ubaho ari mbonabucya, nta cyo yimirije imbere, nta gashinga k'ubuzima afite. Mu buzima bw'umubarankuru nyuma y'igihe runaka k'imibabaro n'ibibazo, hakurikiraho igihe cyo kwiyuburura no gutwarwa agakundwa, ubukire yifuzaga bukaza mu bitekerezo ariko atabwizera, ugasanga aritiranya inzozi n'ukuri. Inkuru ndende nyarwanda ifite aho ihuriye na bene ubu bwoko ni iya Saveriyo Nayigiziki yitwa *«Mes trances à trente ans»*

5. **Inkuru ndende y'ubuzima busanzwe**

   Bene iyi nkuru ntiba igamije gukosora ngo wenda ibintu byarushaho kuba byiza, abantu bagire imyifatire iboneye, babane neza, mbese ngo ubone ko umwanditsi afite inzozi z'umunezero n'ubuhehemure. Iyi nkuru irangwa n'urusobe cyangwa uruvangitirane rw'imyifatire, kuticara hamwe, gusetsa, gusesereza, uburara n'ubwomanzi no kwifatira abantu. Iritegereza, igakabya mu gusetsa, igakabya inkuru n'ubucakura, hagaragaramo ibitangaza no kwimaringa. Uzasanga iyi nkuru ivuga ukuntu runaka yakoze kugira ngo yirwaneho, kugira ngo akomere abone amaboko n'amafaranga ; uko yagiriye nabi abanzi be, uko yatsinzwe cyangwa se yatsinze mu nkiko, uko yaje guteseka agashakisha uburyo yagana imigi itandukanye; uko yaje guhinduka umugiranabi agakora n'andi makosa

bigatuma bamufunga; ibikorwa bibi yagizemo uruhare, kwiyoberanya, ingendo, abo bahura n'ibindi. Inkuru y'Ikinyarwanda y'ubu bwoko ni iya François Byuma muri *Mureranyana*.

**6. Inkuru ndende za mutemberezi/ naragenze ndabona**

Bakunze kuvugamo ubwiza bw'abantu, ibidukikije. Babivuga ari nk'umutako w'aho abakinankuru baba bari ku buryo bishushanya uko bamerewe imbere muri bo. Ari abantu, ari inyamaswa, usanga ari mahwi, biberanye n'aho biri bisa n'aho ari ho byaremewe na ho hakabiremerwa. Ahantu ni ho hatuma abakinnyi batekereza gutya na gutya, ni ho hababeshejeho ku buryo ubuzima bwabo bwajyanaga n'uko isi ibakikije iteye. Mu Kinyarwanda urugero dutanga ni *Imali ya SHUNI* ya Pascal Niyonteze.

**7. Inkuru ndende barwa**

Ubwoko bw'iyi nkuru bwaje kwemerwa mu kinyejana cya cumi n'umunani. Havugwamo agahinda no kubona ko ibyo wibeshyaga mu nzozi, wibwira ko ari ko bizamera nyamara ko bitagishobotse. Umuntu uvugwamo arashaka ariko ntashobore. Ubushobozi iyo bumubanye buke bituma abeshya cyangwa se akiyerekana uko bitari ubundi yiyerekanaga nk'umunyakuri, maze uwari yararahiye kudasa na rubanda rusanzwe akagenda akajya inyuma y'abandi mu ngeso mbi z'urukozasoni. Mu Kinyarwanda urugero ni "Iyo mbimenya" ya Niyitegeka Mukarugira Yuliyana.

**8. Inkuru za nanzubukoroni**

Iyi nkuru igaragaza umujinya no kuzinukwa kw'abantu bahinduwe abacakara, bakoronijwe n'abazungu, maze kwivumbura kwabo kukagira ingaruka kuri bose ndetse n'umuntu ku giti ke. Izi nkuru zakunze kugaragara mu myaka ya za mirongo itandatu, ubwo ibihugu bya Afurika byahagurukiraga rimwe bigamije kwipakurura ubutegetsi bwa gikoroni. Izi nkuru zigaragaza akarengane, gusuzugurwa no guteshwa agaciro Abanyafurika bagiririrwaga. Urugero twatanga mu Kinyarwanda ni *Mureranyana* ya François Byuma n'ubwo yo itavuga gusa ikibazo cy'ubukoroni na "*Matabaro*" ya Alegisi Kagame.

**9. Inkuru ndende ya subiza amerwe mu isaho**

Abanyafurika bamaze kwigobotora ingoma ya gikoronize bari bazi ko bagiye kwigenga no kumererwa neza, ibyo bari barabuze bakabibona ntibongere gusuzugurwa no gufatwa nabi, kwicishwa imirimo n'ibindi. Bagize batya babona ntacyahindutse. Abashyizwe ku ngoma y'ubutegetsi nta ho bigeze batandukanira n'abakoroni, ndetse bamwe mu bategetsi b'Abanyafurika baruhije ubugome abitwaga abakoroni. Abaturage barumiwe amerwe bayasubiza mu isaho. Abategetsi banyunyuje abaturage, barabakandagira karahava: akarengane, gufungirwa ubusa, kwigira mu migi rubanda igasigara iririra mu myotsi y'icyaro, ahatagira amazi n'umuriro, nta terefoni, inzara n'ubukene binuma. Abategetsi

baradamarara, rubanda bicuza icyo barwaniye imyaka n'imyaka ngo barashaka kwigenga, ku buryo hari n'abasigara bifuza ko bwa butegetsi bw'abakoroni barwanyaga bwagaruka. Urugero rwo mu Kinyarwanda usanga rujya kwegera ubu bwoko ni usanga ruberanye n'ubu bwoko bw'inkuru ni *Mureranyana* ya François Byuma.

**10. Inkuru ndende z'amateka**

Ubwoko bw'izi nkuru bushingira ku bantu bagize uruhare mu mateka y'aha n'aha, umuryango, igihugu; bakavuga uko babayeho, ibyo bakoze n'ibindi. Muri Afurika twavuga nka Caka (Chaka), Sunjata (Soundjata), n'abandi. Bene izi nkuru zitandukanye n'inkuru ndende nyirizina. Mu nkuru z'amateka usangamo ibitekerezo bivanze n'amakabyankuru. Inkuru y'Ikinyarwanda ivuga ku mateka ni *Mureranyana* ya François Byuma.

**11. Inkuru ndende z'intimba**

Zitekereza ku buzima n'imibereho, zitwereka ko kubaho ari ugushinyiriza, ko ubuzima atari paradizo. Kubaho ni ukubabara. Muri izi nkuru usanga umuntu akunda ntakundwe, yahinga akarumbya, yakira agahangayika. Iyo agerageje kwipfira nabi cyangwa kwishabikira uko abishoboye bitewe n'uko isi yameze amenyo, arinda apfa agikururana n'umuruho. Igihe umuntu akiriho yumva ko ikiruta ari ukwipfira akava ku isi kuko n'ubundi asanga ari yo maherezo. Muri izi nkuru usanga umuntu abura aho apfunda imitwe, aho agannye hose asanga amaherere yamutanze imbere akifuza ko nyamunsi yaza ikamwanzuranya akigira kwa nyamutezi atagumye kugaragurika mu ruzurungutane rw'ibibazo bidashira. Inkuru nyarwanda yenda kwegera ubu bwoko bw'inkuru ni *Yatashye atagomba* ya Phocas Nkurikiyumukiza.

**12. Inkuru ndende z'uburere**

Kubura icyo ufata n'icyo ureka byaranze Abanyafurika b'igisekuru cyose cya makumyabiri, barerewe mu mico n'imigenzereze y'i Burayi kubera amashuri, bagahuza ubwenge n'amaso n'imigi minini nka Parisi (Paris), Londoni (Londres), bakabangamirwa no kwibaza ukuntu bazatahuka iwabo bagasubira mu mwijima, mu bukene, mu bujiji… Ngibyo ibyo ahenshi inkuru z'uburere zuririraho, aho usanga umukinankuru yabuze icyo afata n'icyo areka hagati y'imico mishyashya yasanze aho yagiye n'ibya gakondo yakuriyemo, maze kubivanga bikamuviringa ubwenge, abazi kuvuga neza bati « naka yasarishijwe n'ubwenge ». Iyo usesenguye neza, usanga mu Rwanda nta nkuru ndende dusanga iri neza muri uyu murongo, ariko hari izigaragaza iryo sizana ry'ibya kera n'iby'ubu. Urugero rutangwa ni nka *Mwananankundi* ya Karege Fidèle aho avugamo umunyarubuga Mwanankundi wagiye kwiga i Burayi ibyerekeranye n'imibereho myiza n'imibanire y'abantu. Aho Mwanankundi atahukiye yashatse kuvuganira abagore no kubarengera imbere y'umuco wabakandamizaga, wa kera ushaje, abatsimbaraye ku bya kera baramwivuganye ngo arabatobera.

### 13. Inkuru ndende nshyashya

Izi nkuru zadutse nyuma y'intambara ya kabiri y'isi yose. Mbere yaho, inkuru ndende yasaga n'iyubakiye ku muntu wari warahawe agaciro gakomeye, yenda tutavuze kuva akiremwa, ariko byibuze mu rwego rw'ubuvanganzo, mu mpumeko y'ibyo bise *ivukabushya* « renaissance » mu kinyejana cya cumi na gatanu, bamaze kuvumbura ibyo gucapisha imashini, umuco n'ubugeni bigahabwa agaciro na muntu agasa n'uhinduka impagata y'ibyaremwe byose.

Aho intambara zombi z'isi zibereye bakabona ukuntu umuntu ateshwa agaciro, agasigara arutwa n'ibintu, bamwe batangiye kwibaza niba mu buvanganzo ho bitahinduka, muntu ntiyongere kuba ari we uhabwa umwanya w'ibanze aho byose usanga ari we bigushaho : abakinnyi, kuranga, ishushanyamvugo n'ibindi. Inkuru ndende nshyashya nta kindi bisobanura uretse guhuza abanditsi bose bashakashaka imiterere mishya y'inkuru ndende zashobora kuvuga cyangwa se kurema amasano mashya hagati y'umuntu n'isi, ni ukuvuga abiyemeje guhanga inkuru ndende ari byo kurema. Muri iki gihe usanga inkuru nshyashya isa nk'aho itigeze ishinga imizi. Iyi nkuru ntishingira ku mukinankuru w'imena nk'uko byari bimenyerewe. Umwanditsi aha ijambo abantu benshi kandi muri ngenga ya mbere. Ntumenya uvuga uwo ari we, umubazi w'inkuru arazimira.

Mu nkuru nshyashya, nta nsanganyamatsiko, nta kureshya umusomyi baca igikuba. Abari bamenyereye ibya kera barayirwanyije karahava, bakavuga ko atari ukuri ndetse ko ari igisa n'ubuvanganzo kubera ko yanze kuba basabose. Mu nkuru nshyashya ubona gusa uruhererekane rw'amagambo anyuranye ndetse yivuguruza, ibitekerezo bituzuye, mbese ibintu by'ikivangavange nk'uko isi yari imeze ikiremwa. Kugeza ubu mu Kinyarwanda nta rugero rw'inkuru nshyashya ruraboneka.

### 14. Inkuru ndende porisi

Inkuru ndende porisi yubakiye ku kuvumbura ubuhanga kandi buhorobuhoro wifashishije uburyo busanzwe, uko ibintu byagenze ku kintu kidasanzwe cyabaye. Abashakashatsi n'abanditsi benshi bahuriza hamwe ko inkuru ndende porisi ari iperereza rikorwa ku buryo busanzwe cyangwa se bwa gihanga. Iri perereza riba rigamije kuvumbura, guhishura ikintu cyayoberanye, kitumvikana, cyabaye imenamutwe. Mu magambo avunaguye inkuru ndende porisi ni inkuru y'umuhigo wa muntu, bakoresheje gutekereza ku tuntu wakwita amafuti bakatubyaza igisubizo.

Uko inkuru porisi ikura :

- Habanza insanganyamatsiko igizwe n'ibintu bidashobora gusobanura urebye ikosa ryakozwe.
- Ibimenyetso bidafashije byerekana ukekwa cyangwa abakekwa ; umusomyi n'ingenza baba bafite amahirwe angana yo gusubiza ikibazo.
- Akenshi muri izi nkuru ukekwa arafatwa ariko icyaha yafungiwe kikongera kikaba, bigahita bigaragara ko atari we bigasa n'ibisubiye irudubi.

- Kwitegereza neza ibintu no kubyibazaho.
- Igisubizo kijyanye n'ibyabaye gikomeza kuba urujijo.
- Kwigizayo ibidashoboka byose mu gushakisha igisubizo. Umunyacyaha avumburwa uhereye ku byo wagiye ubona, ntibapfa kumugwaho by'agatunguro cyangwa ngo yivemo.
- Igisigara nubwo cyaba kitakekwaga ni cyo kiba ari igisubizo nyacyo.

**Umwitozo**

Bitewe n'ishami wiga, tanga ingero zinyuranye z'inkuru ndende (mu Gifaransa, mu Cyongereza cyangwa mu Giswayiri) kuri buri bwoko unasobanure impamvu uyishyize muri ubwo bwoko.

### e) Uko basesengura inkuru ndende

Iyo basesengura inkuru ndende bibanda kuri ibi bikurikira: ikivugwa mu nkuru, abanyarubuga, ibarankuru, akabugankuru, ibikorwa, umugendo w'inkuru, uburebure n'ahantu. Ibi bigakorwa hakurikijwe amahange n'amahame y'ingenzi akoreshwa mu gusesengura umwandiko w'ubuvanganzo muri rusange.

#### Ikivugwa mu nkuru ndende

Ingingo abanditsi b'inkuru ndende bavugaho ni nyinshi kandi ziratandukanye kimwe n'izo dusanga mu zindi ngeri z'ubuvanganzo. Mu nkuru ndende dusangamo urukundo rudasibangana, urukundo rwa bugigi, uburere n'umuco wa kera bitajya imbizi n'uburere n'umuco by'ubu, poritiki n'ubutegetsi, ubwenge bw'indushyi, uburaya n'ubwomanzi, iyimukacyaro, ubuhemu, ubugome, ishyari, inzangano, amoko, urupfu rutunamura icumu, ubusabane mu bantu, ubukene n'ubujiji, inkuru ndende zivuga ku bukoroni…

#### Abakinankuru (abanyarubuga)

Mu nkuru ndende haba **umukinankuru mukuru** ushobora kuba umwe cyangwa babiri. Umukinankuru mukuru ni we uba ari ipfundo ry'inkuru. Ni we ikigamijwe cyangwa intego y'inkuru iba ishingiyeho. Uyu ni we insanganyamatsiko rusange ivugwa mu nkuru iba ishingiyeho.

Hari kandi n'**abakinankuru bungirije**. Aba ni bo usanga mu nkuru bamufasha kugera ku kigamijwe cyangwa bakamubera imbogamizi. Aba bakinankuru kandi ni na bo usanga insanganyamatsiko nto cyangwa zungirije zishingiyeho.

Mu nkuru ndende kandi dusangamo cyangwa dushobora gusangamo **abakinankuru ntagombwa**, aba bakinankuru iyo urebye usanga kuba mu nkuru kwabo cyangwa kutagaragaramo nta cyo byahindura ku kivugwa mu nkuru. Nta nsanganyamatsiko iba ibashingiyeho. Mu yandi magambo twabita indorerezi.

## Ibarankuru

Mu nkuru ndende, ibarankuru ni kimwe mu biranga inkuru ndende. Hanagaragazwa ko ibarankuru rishobora gukorwa ku buryo bune:

- Umubarankuru ashobora kubara inkuru na we ubwe akinamo. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ari hanze yayo. Aha usanga akoresha ngenga ya gatatu asa n'uvuga ibintu yareberaga iruhande mu gihe byabaga.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ye ubwe. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere kuko ibyo avuga aba abivuga kuri we.
- Umubarankuru ashobora kandi kubara inkuru yiha gutekerereza umukinankuru. Mu kubara inkuru kwe usanga yiha kubara ibyo umukinankuru yatekerezaga igihe amubaraho inkuru.

**Ikitonderwa:**

Umubarankuru atandukanye n'umwanditsi w'inkuru. Umwanditsi w'inkuru ni umuhanzi wanditse inkuru ibarwa mu gitabo ke. Muri uko kwandika inkuru ye agena uburyo ibarwa. Muri ubwo buryo ibarwamo haba hari umuntu ugenda uyibara, uwo akaba ari we mubarankuru. Cyakora hari igihe umwanditsi ashobora kuba ari na we mubarankuru igihe abara inkuru y'ubuzima bwe.

## Akabugankuru (Ahantu)

Inkuru ndende kandi irangwa no kuba ifite aho ibarirwa; ni ukuvuga akabugankuru. Mu nkuru ndende akabugankuru gashobora kuba kazwi cyangwa ari agahimbano. Iyo uwandika inkuru avuga ibyabaye ashobora no kuvuga mu by'ukuri aho byabereye hazwi. Iyo abara inkuru y'ibitarabayeho, cyakora bishobora kubaho mu buzima rusange, ashobora gukoresha akabugankuru mpimbano; akavuga ibintu byabereye ahantu runaka ariko hatazwi ku ikarita y'isi.

## Ibikorwa

Ibikorwa mu nkuru ndende bishingira ku bakinankuru cyane cyane ku mukinankuru mukuru. We n'abakinankuru bungirije bashinzwe kuyobora imigendekere y'ibikorwa byo mu nkuru kugeza ku ndunduro y'inkuru. Bamwe barema imbaraga zimufasha kugera ku ntego umwanditsi w'inkuru aba yamuhaye. Nk'uko abasesenguzi b'inkuru ndende babyemeza, inkuru ndende iyo ari yo yose irangwa no kuba ishobora gukorerwa ishushanyabikorwa.

## Ishushanyabikorwa mu nkuru ndende

Abakinnyi b'imena bafatanyije n'abungirije bayobora imigendekere y'ibikorwa mu nkuru ndende kugeza ku ndunduro y'inkuru. Bityo mu nkuru ndende umusesenguzi ashobora gushushanya ibikorwa yifashishije igishushanyo giteye gitya:

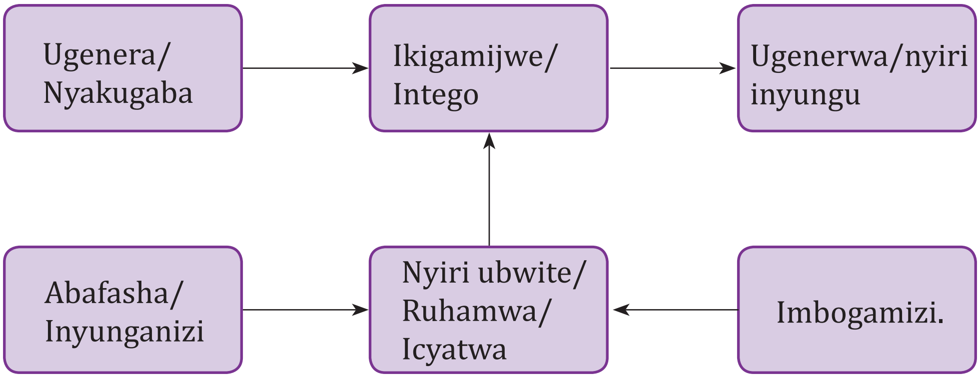


**Nyiri ubwite:** uyu ni we mukinankuru mukuru inkuru iba ishingiyeho, ni we uba ufite intego agamije kugeraho muri iyo nkuru. Aba ashobora kuyigeraho cyangwa ntayigereho.

**Ikigamijwe:** ni icyo umukinankuru mukuru aba agamije kugeraho mu nkuru. Ni intego aba yahawe n'umwanditsi w'inkuru.

**Ugenera:** ni igituma umukinankuru mukuru agira intego afite muri iyo nkuru. Ashobora kuba undi mukinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora gutuma agira intego runaka.

**Ugenerwa:** mu yandi magambo ni nyiri inyungu; ni uwo ari we wese mu nkuru wagira icyo yunguka mu gihe umukinankuru mukuru ageze ku cyo yari agamije mu nkuru.

**Abafasha:** ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru agera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumushyigikira mu rugendo rwe rwose kimufasha, kabone n'iyo atakigeraho mu irangira ry'inkuru.

**Imbogamizi:** ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru atagera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumubangamira mu rugendo rwe rwose kimubuza amahirwe kabone n'iyo yagera ku cyo yari agamije mu irangira ry'inkuru, ariko kikaba cyamubangamiraga.

### Umugendo w'inkuru

Mu nkuru, ibikorwa bishobora gukurikirana uko byagiye biba mu mateka yabyo. Cyakora abanditsi b'inkuru ndende b'abahanga, usanga bakora ibyo twakwita gukwikira inkuru, bakagenda babara inkuru nyinshi icyarimwe kandi zidakurikiranye uko zabaye mu mateka. Umwe mu basesenguzi b'inkuru ndende T. Todorov mu gitabo ke "Théorie de la littérature, 2001" asobanura ko hari uburyo butatu bwo gukwikira inkuru ari bwo kuyikurikiranya mu mateka yayo (a, b, c, d...), kuyikiranya (a, b, a, b, c, d, c, d...) no kuyivangavanga (z, a, c, e...).

### Uburebure

Inkuru ndende nk'uko izina ryayo ribigaragaza, irangwa no kuba ari ndende koko. Kuba hari uburyo ibikorwa bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usoma ku buryo atarambirwa n'uburebure bwayo. Uburebure bw'inkuru ndende kandi bugaragarira mu inyuranamo ry'inkuru nyinshi zitadukanye kandi ritarambirana.

### Inyigisho irimo n'indangagaciro

Buri nkuru cyangwa buri gihangano cy'ubuvanganzo kiba gikubiyemo inyigisho n'indangagaciro runaka, ni ngombwa ko usesengura inkuru abigaragaza.

### Inshamake

Usesengura inkuru kandi aba agomba gukora inshamake yayo, igaragaramo iby'ingenzi bivugwamo.

### Umwanditsi w'inkuru

Ni ngombwa ko usesengura agaragaza ubuzima bw'umwanditsi w'inkuru ndetse n'ibindi bihangano bye. Ibi bishobora kumufasha guhuza ibivugwa mu nkuru n'ubuzima busanzwe.

## f) Itandukaniro ry'inkuru ndende n'inkuru ngufi by'umwihariko

| Inkuru ndende | Inkuru ngufi |
|---|---|
| - Inkuru ndende igira abakinankuru benshi n'ibikorwa byinshi.<br>- Inkuru ndende isobekeranya inkuru nyinshi nubwo insanganyamatsiko aba ari imwe.<br>- Umugendo w'inkuru ndende usanga ugenda ucurikiranya ibikorwa.<br>- Usanga utubugankuru cyangwa se ahakinirwa ari henshi.<br>- Inkuru ndende yo ishobora no kuvuga ibya kera. | - Inkuru ngufi igira abakinankuru bake ibikorwa bike.<br>- Inkuru ngufi iba yubakiye ku nkuru imwe rukumbi.<br>- Umugendo w'inkuru ngufi uba ugiye umujyo umwe.<br>- Aho inkuru ibera ntihagomba kuba henshi.<br>- Inkuru ngufi iba ivuga ibintu bishya, byabaye bidasanzwe. |

### Umukoro wo guhanga inkuru ndende wandika

Ugendeye ku mabwiriza agenga imyandikire n'imiterere y'inkuru ndende, tangira uhimbe wandika agace k'inkuru ndende ku nsanganyamatsiko wihitiyemo n'ubwoko bw'inkuru wihitiyemo ku buryo uzayisomera bagenzi bawe mu ruhame. (Ntimurenze impapuro 20 kandi ntimuge hasi y'impapuro 10.)

## Ururimi n'ubwumvane

**Ongera usome inkuru ya Rugigana n'ingoma ye maze ugaragaze uvuga, ubwirwa n'ikivugwa. Ukore ubushakashatsi mu nzu y'isomero ugaragaze inshoza y'ubwumvane, amafatizo y'ubwumvane, indanguruzi y'ubwumvane n'imimaro y'ubwumvane.**

### Inshoza y'ubwumvane

Ururimi urwo ari rwo rwose, rutuma abaruvuga iyo bava bakagera bumvana, umwe yavuga, undi agasobanukirwa n'ibyo avuze. Ibyo bituma umuntu abasha kugeza ku bandi ibyo atekereza, ibyo yaba azi bo batazi cyangwa se akabashushanyiriza amagambo, ibyo yabonye ariko bo batabona n'amaso yabo muri ako kanya bavugana. Ibi byerekana ko ururimi ari igikoresho cy'ubwumvane. Kubera iyo mpamvu, ururimi ni inzira y'ingenzi n'ikigega k'ibitekerezo n'imico y'abo ruhuza. Ururimi n'ubwumvane bishobora kwigwa mu mpushya enye z'ingenzi : amafatizo y'ubwumvane, indanguruzi y'ubwumvane, imimaro y'ururimi n'amategeko ngombwa agenga ubwumvane.

### Amafatizo y'ubwumvane.

1. **Uvuga:** ni we utangiza ikiganiro, agakomoza ku kivugwaho. Aba afite uwo abwira agakenera kubona igisubizo mu magambo cyangwa se mu bikorwa ku byo yavuze.
2. **Ubwirwa:** Yakira ibyo agejejweho n'uvuga. Ubwirwa agomba kumva no gusobanukirwa neza n'ibyo yabwiwe mbere y'uko atanga igisubizo.
3. **Ingambo:** ni ubutumwa nyiri izina uvuga ageza ku ubwirwa.
4. **Inzira:** Duhereye ku buryo ibivugwa bigenda bikagera ku ubwirwa, habaho inzira mbona nkubone cyangwa inzira mbonera iyo uvuga avugana n'uwo abwira amaso ku yandi. Iyo uvuga yumvikanye n'uwo abwira haciyemo akanya, inzira ikivugwa cyaciyemo iba ibaye inzira iziguye. Habaho n'inzira itaziguye nk'iyo hakoreshejwe terefone cyangwa ibindi bikoresho by'itumanaho bikora nka yo.
5. **Inkurikizo** cyangwa **interamvugo:** ururimi cyangwa imvugo ya nyakuvuga byumvikanisha mu buryo bufatika inshoza y'ahantu cyangwa y'igihe y'ikivugwaho. Interamvugo rero cyangwa inkurikizo ni ururimi, ibimenyetso cyangwa amarenga. Uvuga ashobora gukoresha imvugo cyangwa inyandiko. Iyi mvugo cyangwa inyandiko byumvwa cyangwa bigasomwa nyakuvuga aba ashaka kugeza ku ubwirwa ubutumwa. Ibi twabigereranya n'ibyapa byo ku muhanda biyobora gusa ababiziranyeho. Ni bo baba basobanukiwe neza n'ubutumwa bitanga cyangwa n'ikivugwa na byo.
6. **Ikivugwaho:** ni icyo abavugana baba bavuganaho. Abavugana bagomba kuba bagihuriyeho, bakiziranyeho.

### Indanguruzi y'ubwumvane

Dore uko ubwumvane bugenda bukurikije indanguruzi yabwo.

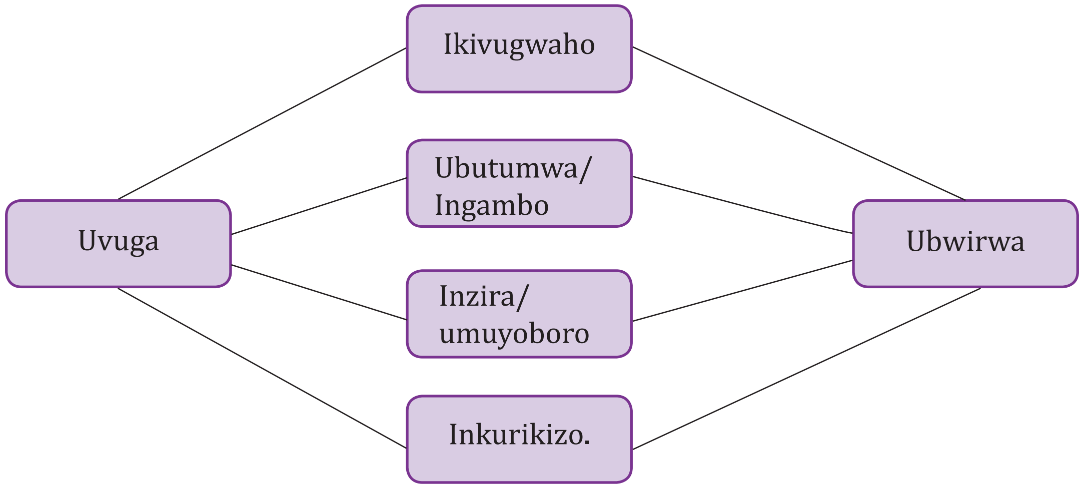


### Imimaro y'ubwumvane

Ururimi ni igikoresho k'ingenzi mu buzima bw'umuntu. Abantu bose iyo bava bakagera iyo bashyikirana mu biganiro, mu mbwirwaruhame, mu ikinamico, mu misango y'ubukwe... bakoresha ururimi. Uwagize ikibazo akagira ubumuga bwo kutavuga, bwo kudasohora ijwi, agira uburyo yihariye acishamo ubutumwa bwe bukagera ku bo ashaka ko bamwumva nta shiti.

Abahanga mu iyigandimi, basanze ururimi rugira imimaro myinshi, ariko iy'ingenzi ni umumaro nyakuvuga, umumaro nyakubwirwa, umumaro nkurikizo, umumaro nyanzira, umumaro nyangambo.

**1) Umumaro nyakuvuga**

Uvuga yifashisha ururimi cyangwa imvugo kugira ngo avuge, yumvikanishe mu buryo butaziguye akamuri ku mutima. Bamwe bawita kandi umumaro nsesekaza cyangwa nsesekazamutima.

***Ingero:***

1. Umugeni ageze mu mpinga ati: "Ahwi! Nari mfuye Mana y'i Rwanda!
2. Mbega we! Ntuzi ibyabaye!
3. Icyampa nkazatabaruka nirereye abana.

Ntitwabura kuvuga ko hari n'abanditsi bakoresha uyu mumaro bashyira ikivugwa ku musomyi kandi mu by'ukuri atari umusomyi kivuga.

**2) Umumaro nyakubwirwa**

Izingiro ry'uyu mumaro ni nyakubwirwa. Wumvisha ubwirwa ko ari we shingiro, ko ari we urebwa n'ubwumvane. Hakoreshwa ngenga ya kabiri hagamijwe:

- Gusobanura ubwirwa mu bandi.
- Kumukesha umutima ngo yakire ibyo amubwiye.
- Kumuhwitura…

Uyu mumaro ugaragarira cyanecyane mu nteko no mu mvugo yumvikanisha guhamagara. Soma ingero zikurikira zibyerekana.

***Ingero:***

Igihe utanga ikiganiro kuri SIDA, ugasobanura uko yamenyekanye, uko yandura, uko ivurwa, ubushakashatsi ku miti n'inkingo… Noneho ukarangiza wereka abo ubwira ko ruriye abandi rutabibagiwe ko na bo ishobora kubageraho baramutse batirinze.

**3) Umumaro nkurikizo**

Ni ibimenyetso byose byerekana icyo ubutumwa bwerekejeho. Amagambo akoreshwa aha uyabwirwa n'ishusho y'ahantu cyangwa y'ibihe ibivugwa bihererejweho. Bamwe bawita kandi umumaro ndengarurimi cyangwa nsobanuzi.

***Urugero:***

«Nsanze ari ijuru ry'umwezi
Nange mpimbiraho umwato
Ni ko kumwita umwanga kurutwa
Nsubiye mwita Marebe yera
Kandi atembaho amaribori
Ni umutako w'urutanisha
Ni ubutijima bw'urukundo
Ni urukenyerero rw'inkindi
Nkunda inkesha ze z'umukwira. »

(Rugamba C., *Amibukiro*, pp.34).

**4) Umumaro nyabusizi (nyaburanga/nyangambo)**

Mu bwumvane, inzira yose igira uburyo bwayo. Nyakuvuga yifashisha ururimi, bityo agakoresha imvugo cyangwa inyandiko. Imiryohere y'inganzo yose uzayisanga muri uyu mumaro. Injyana, isubirajwi, isubirajambo, amoko y'imizimizo cyangwa inyandiko inogeye amaso ndetse n'amagambo y'ikivugwa uko yakabaye hatitaweho ibisobanuro byayo, ibyo byose bigaragaza umumaro nyangambo w'ururimi bita kandi nyabusizi.

***Ingero:***

1. Udutoki dutatu dutonze udutemeri.
2. Isha y'umushishe y'ishashi ishoka icitse ijosi.
3. Ugiye bagushishira uzagaruka bagushishimuye.

### 5) Umumaro nyanzira

Uyu mumaro tuwusanga mu magambo ya nyakuvuga mu gihe atangiye, akomeje cyangwa se asubitse ubwumvane cyangwa se agenzura ko umuyoboro (inzira) ari ntamakemwa. Iyi nzira y'ubwumvane ishobora kuba umurongo wa terefoni, ishusho, igishushanyo cyangwa se n'ibindi bikoresho by'itumanaho byakora nka terefoni. Aha rero ururimi rugira umumaro wo gutangira, gukomeza, gusigasira, gusubika, gusubukura cyangwa se guhagarika ubwumvane.

***Ingero:***

Allo!
Birumvikana?
Si byo se?
Urebye rero…
Nyine…
Nawe urabyumva…
Nuko…
Mbese mwaramutse bantu bakuru?

### 6) Umumaro nyakivugwa

Iyo umuntu avuga hari ubutumwa cyangwa amakuru aba ashaka gutanga, akaba ari amakuru afitiye gihamya.

Dore uko imimaro y'ubwumvane igaragara ku ndanguruzi y'ubwumvane:

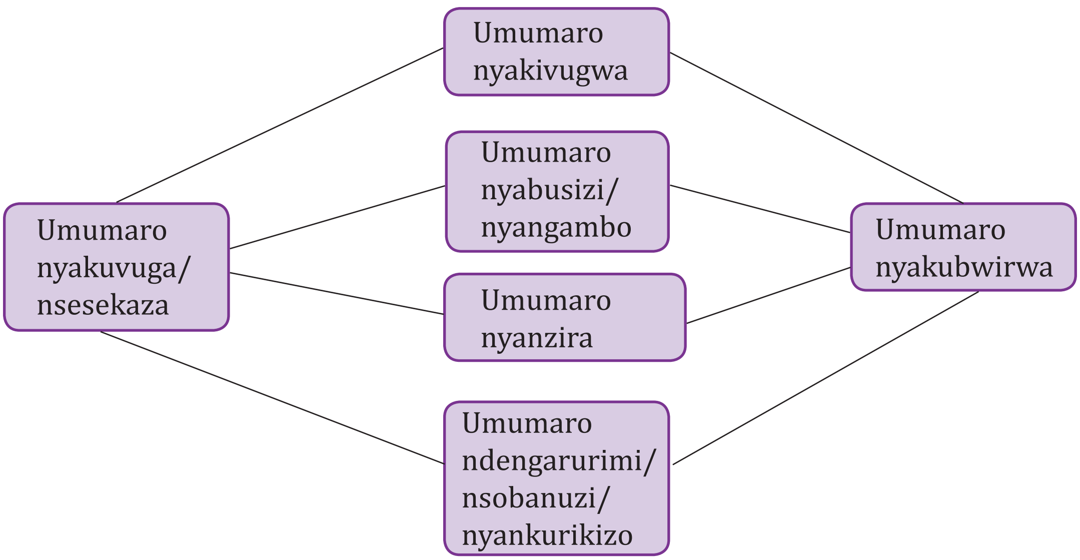


**Ikitonderwa:**

Nta nyandiko cyangwa umwandiko wiharirwa n'umumaro w'ururimi umwe gusa. Imimaro myinshi ishobora kugaragarira icya rimwe mu mwandiko cyangwa mu kivugwa kimwe mu buryo no mu bwiganze butandukanye. Cyakora kugira

ngo itumanaho ribe ryuzuye imimaro yose igomba kuba irimo akaba ari na byo bitandukanya imvugo y'umuntu n'iy'inyamaswa.

### Amategeko ngombwa agenga ubwumvane

Kugira ngo ubwumvane bushoboke, hari amategeko ngombwa agomba kubahirizwa. Uvuga n'ubwirwa bagomba:

- **Guhuza inkurikizo:** uvuga n'ubwirwa bagomba kuba bahuje ururimi cyangwa ibimenyetso bakoresha.
- **Guhurira ku kivugwa:** uvuga n'ubwirwa bagomba kuba bafite ikivugwa baziranyeho. Iyo bataziranye ku kivugwa ntibashobora kumvikana.
- **Guhuza inzira:** uvuga n'ubwirwa bagomba guhuza uburyo bakoresha kugira ngo bumvikane. Niba ari terefone bombi bagomba kuba bayifite, yaba ari ibaruwa, bombi bakaba bazi gusoma.

### Umwitozo

1. Mu Rwanda iyo Abanyarwanda bashyikirana bakoresha inzira zitandukanye. Andika inzira zose ubona zishoboka zaba zikoreshwa n'uvuga kugira ngo ikivugwa kigere ku ubwirwa.
2. Wifashishije indanguruzi y'ubwumvane, garagaza amasano agenga ubwumvane mu misango y'ubukwe.
3. Tegura umwandiko mugufi (ipaji imwe), ugaragaramo imimaro yose y'ubwumvane. Ushobora no kuba ikiganiro hagati y'abantu babiri. Erekana igice umumaro runaka ugaragaramo kandi uwusobanure.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa munani

- Inkuru ndende ari ingeri ubuvanganzo nyandiko irangwa no kuba ari ndende, kugira abakinankuru benshi, gusobekeranya insanganyamatsiko nyinshi no kubara inkuru y'ibyabayeho cyangwa ibitarabayeho ariko bishushanya ubuzima rusange tubamo. Inkuru ndende itandukanye n'inkuru ngufi ku burebure bwayo, ku kuba ifite abakinankuru benshi, ku kuba igira insanganyamatsiko nyinshi n'abakinankuru benshi. Inkuru ndende itandukanye n'umugani kuko mu mugani havugwamo ibitarabayeho kandi bidashobora no kubaho mu buzima rusange.

- Ururimi ni igikoresho gituma abavugana aho bava bakagera bashobora kuganira bakumvikana. Ubwo bwumvane bushingiye ku bintu bitandatu by'ingenzi ari byo : uvuga, ubwirwa, ingambo, inzira, interamvugo/ inkurikizo, ikivugwaho. Amasano y'ayo mafatizo ashobora kwerekanishwa igishushanyo kitwa indanguruzi y'ubwumvane.

- Umumaro nyanteramvugo cyangwa nkurikizo ushingiye ku byerekana igihe, ahantu n'imiterere bwite by'ubutumwa butangwa. Ibyo bishobora

guhita bisobanuka mu magambo yakoreshejwe (umumaro nyanteramvugo nyansano). Bishobora kugaragara mu myubakire y'interuro ariko inkurikizo yo mu magambo ntibe mu bisobanuro asanganwe. Ibyo tubisanga cyane mu mizimizo, aho ijambo rita igisobanuro risanganywe ahubwo rigasobanurwa n'ayo biri kumwe (umumaro nyantera mvugo nyambere). Umumaro nyabusizi uba mu miryohereze y'injyana n'isubirajwi n'isubirajambo binogeye amatwi, bikamera nk'umutako w'ikivugwa nyiri izina.

– Kugira ngo habeho ubwumvane, uvuga n'ubwirwa bagomba guhuza neza inkurikizo, guhurira ku kivugwa no guhuza inzira y'ubwumvane.

## Isuzuma risoza umutwe wa munani

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umwandiko: Kwihesha agaciro**

Kera ba Kazungu bataragera i Rwanda, twari dutuje, twunze ubumwe, dusabana amazi, turahurana umuriro; abenshi banywana ntihagire uhirahira ngo atatire igihango. Aho abo bera ba Kazungu baziye baratwinjiriye, bazana amatwara ya mpatsibihugu, amatwara yabo atwambura ireme, agaciro kacu karatakara, kwiyandayanda ngo tukisubize bitubera urujijo cyane ko bazanye ry'ifaranga rikatugira ingwate, kandi ngo urumiya rwamize inshuti.

Inyigisho za ba gashakabuhake zibanze ahanini ku gucamo abenegihugu ibice ngo bibe intandaro yo gutegeka. Iyo poritiku nako poritiki yo guca ibice mu benegihugu, yatugizeho ingaruka, ndetse tutarebye neza zazakomeza kurandagatana zikazasingira ubuvivi n'ubuvivure bwacu n'abandi b'igihe kizaza bashobora kuzakomeza kubihomberamo. Hari ingamba zigenda zifatwa uko bwije n'uko bukeye. Mu rwego rwo kwigira, u Rwanda ubu rwifatiye ingamba zo gushyiraho ikigega kizajya kigoboka ingengo y'imari ya Leta. Kuko guhora dutegereje ak'imuhana byazatuviramo kwisuzugura no gusuzugurwa bitagira akagero nk'uko igihe cy'ubukoroni twagiye tubyerekwa. Mureke natwe twishyirireho akacu.

Ubu abaturage bishyiriraho ubuyobozi, bamwe mu bo tudahuje imyumvire n'ibitekerezo turababwira bakazinga umunya kubera ko tuzi ibipfa n'ibikira, ko tuzi kwihitiramo. Ya mvugo ngo: "Ijwi rya rubanda ni ijwi ry'Imana", yabaye iyacu. Ubukoroni bwaradushegeshe, bwatumye havaho kandi hasenyuka imiterere n'imyubakire ya poritiki nyarwanda, biradupyinagaza karahava. Yaciye umucuba ibyo twari tugezeho, umuco wacu arawuceba: imihango, imigenzo n'imiziririzo birahuna kandi hari ibyari bicumbikiye ubupfura n'izindi ndangagaciro z'umuco nyarwanda. Ubukoroni bwashingiye ku moko mpimbano buteza umwiryane, amacakubiri n'amakimbirane hagati y'Abanyafurika.

Ntawakwemeza yivuye inyuma ko ibyo Abanyarwanda bakoraga byose byari byiza. Imana ya Kazungu imaze gutaha amarembo y'i Rwanda, ukwizera kwacu kwafashe injyana y'i Burayi; kubandwa, guterekera, kuraguza no gutanga isororo ry'abavubyi, ibyo byaracitse kandi twemera natwe ko bimwe bitari bikwiye mu kuri kw'imfura z'i Rwanda. Abantu benshi barapfuye mu gihe habagaho intambara zo kwigarurira ibihugu by'Afurika, ntawakwiyibagiza Abanyafurika batakaje ubutaka bwiza ku nyungu z'abakoroni ndetse kugeza uyu munsi nko muri Zimbabwe ibikingi by'abazungu biracyateye impagarara. Nubwo abakoroni hari aho bafashije kurangiza intambara hagati y'amoko n'imiryango, hari ibindi bintu bitagenze neza. Bahinduye imyemerere y'Abanyarwanda n'Abanyafurika muri rusange. None se Kiriziya yari izwi na ba nde? Ikwirakwira ry'imyemerere ya gikirisitu yahinduye byinshi mu mibereho ya benshi; abantu bakajya gusenga bakeye, baberewe. Kugeza ubu se tuba tucyambara impuzu, ishabure n'inkanda?

Ubucuruzi bushingiye ku igurana ry'ibintu, imyaka n'amatungo hari aho byari kutugeza? Ikibabaje ni ikiboko cya buri munsi na shiku byari byarayogoje Abanyarwanda hamwe n'abandi Banyafurika bakubitanye na ba Kazungu. Twarakubititse bihagije, aho ibihe bigeze nimuze dusubize amaso inyuma dushake ingamba zose zadufasha kwigira, hato wa wundi wadukanze, atongera kutwiba umugono tugasubira ku kacu, tukongera kuba aka ya nsina ngufi icibwaho urukoma. Uko kwaba ari ukurangara bitavugwa.

Nta kintu na kimwe kitagira akarango k'ibyiza. Reka tuvuge ko hari ibyiza ubukoroni bwadusigiye. Abanyarwanda bamenye imahanga uko bamerewe bajyanywe n'abakoroni, imbuto ziribwa kimwe n'ibindi biribwa bitaha i Rwanda no hirya no hino muri Afurika. Ariko se tuvuge ko ibi ari byo byabaye ingurane y'amabuye y'agaciro yagiye akurwa ikuzimu mu bihugu byacu agataha i Burayi? Hari umuhanga wabyanditse neza avuga ko Afurika yasahuwe cyane umutungo wayo. Ikindi kandi uwo mugabo yasanze mu bushakashatsi bwe Abanyafurika twari dusanzwe dufite inzego z'ubuyobozi zubakitse neza, kuzimeneramo kwari ukubanza kuzisenya. Kugira ngo gashakabuhake atuyobore yabanje rero gusenya inkingi z'umuco wacu n'inzego z'ubutegetsi.

Ni ukuri, nimuze dufatanye dufate ingamba zo gukomeza gushaka uburyo twisubiza agaciro abakoroni batunyagishije igitugu gihishemo amayeri menshi. Twarivumbuye, havuka imitwe ibarwanya imyinshi iraneshwa; abanditsi babigaragaza mu nyandiko zitandukanye, kuko burembe mu myaka ya za mirongo itandatu batangira kuva ku izima. Hari Abanyafurika b'abanyeporitiki cyangwa b'abanditsi bagize ubutwari bwo kurwanya abakoroni. Nko mu banditsi twavuga Nkwame Nkuruma (Nkwame Nkrumah), Lewopori Sedari Sengoro(Léopold Sédar Senghor) n'abandi. Hari kandi n'imitwe inyuranye yagiye ibarwanya muri yo twatanga urugero rw'Abamawumawu muri Kenya na Abamayimayi muri Tanzaniya... Iyo mitwe yumvaga igomba kurwanya Abakoroni b'Abongereza bivuye inyuma.

Duhereye iwacu mu miryango; niba uri umunyeshuri wiyubaha, umenye icyo gukora, umusore na we ntatege amaboko ngo bibyarwa n'inzu! Icyuho abakoroni baciyemo muze tukizitire ibyo badufashijemo byiza tubikomeze ariko iby'akarengane badutegekesha igitugu n'ibindi bipfobya Umunyarwanda n'Umunyafurika wiyubaha tubyamaganire kure. Twirinde gusuma ngo dusumire inzaduka z'amahanga ngo ni iterambere. Oya, sigaho! Nitwikosore duce ukubiri no guhora duteze barampa nka cya gikobwa k'icyomanzi gihwanye na cya gicu cya Nyantango cyabonye ibicu birenga ngo "Iwacu barantuye", naho byahe biragatabwa!

*Bifatiye ku byanditse kwa Gabiro, R.,* ***Ntunyibutse ikiboko****, 2015, Kigali, Rwanda.*

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ingingo nkuru n'izungirije zavuzweho cyane mu mwandiko ni izihe?
2. Kuba tugikenera inkunga y'amahanga ntitwabifata nk'ubukoroni? Sobanura.
3. Abanyafurika mu mpande zitandukanye bigaragaje bate berekana akarengane kabo?
4. Hari ingingo zihamya ko Abanyarwanda bahoze bumvikana, bafashanya. Zirondore.
5. Poritiki n'inyigisho n'imikorere y'abakoroni byari byiza byose. Sobanura utarondogoye.
6. Poritiki abakoroni bakoresheje kugira ngo batwigarurire ni iyihe? Yatugizeho izihe ngaruka?
7. Ijwi ry'abaturage ni ijwi ry'Imana. Iyi mvugo urayemera? Sobanura.

## II. Inyunguramagambo

**a) Shaka ibisobanuro by'aya magambo akurikira ukurikije uko yakoreshejwe mu mwandiko umaze gusoma.**

1. Kazungu
2. Kurahurana umuriro
3. Intandaro
4. Ak'imuhana
5. Ibisigisigi
6. Gutwaza kiboko
7. Gucuza
8. Umuco
9. Guceba

b) **Buri wese ku giti ke nahuze neza amagambo ari mu ruhushya A n'ibisobanuro byayo byatanzwe mu ruhushya B akoresheje akambi aho bishoboka.**

| Uruhushya A | Uruhushya B |
|---|---|
| 1. Kazungu<br>2. Banywana<br>3. Kwiyandayanda<br>4. Ingwate<br>5. Byaragongoje | a. Umuntu watwawe n'ibintu runaka ku buryo bimuyobora.<br>b. Kuba udafite imbaraga ukihangana ukagira icyo ukora.<br>c. Kugirana ubucuti bukomeye bushingiye ku gusangira amaraso.<br>d. Byaranduhije cyane, umubiri n'ingufu binshiraho.<br>e. Umukoroni w'umuzungu cyangwa se wavuye i Burayi. |

c) **Simbuza ijambo ryanditse ritsindagiye irindi bivuga kimwe dusanga mu mwandiko.**

1. **Twiyambaza** abakurambere kugira ngo bakomeze kuduha impagarike n'ubugingo.
2. I**mirima minini yera cyane** yigaruriwe na ba gashakabuhake mu gihe cy'ubukoroni.
3. **Imyenda ikozwe mu bishishwa by'imivumu** yakundaga kwambarwa n'abagabo.
4. Tugomba guharanira **kwihaza muri byose** kugira ngo tureke guhora dutegereje bene Kazungu.
5. Abakoroni **baduciye mu rihumye** baradupyinagaza karahava, kuzamura umutwe bije vuba.
6. Abakoroni bari bafite **uburyo bwinshi** bwo kunyunyuza abaturage bakoronije.
7. Nta mpamvu yo **kwitemberera usa nk'udafite iyo agiye** kandi ibintu byo gukora bihari.
8. Ubunebwe bushobora **kugukururira amakuba**, ubundi udakora ntakarye.
9. Abanyeshuri **biroha mu bintu bidafite shinge na rugero** bagatsindwa, isi izabigisha.
10. **Umupfayongo** aho ava akagera uzasanga atita ku nyigisho yungukira mu ishuri.
11. Burya ngo ibishashagira byose si zahabu, reka kwishinga ibyo **bintu mvaburaya** ntabwo byose bitwubakira ubuzima.

## III. Iyigandimi

a) Sobanura amafatizo y'ubwumvane.

b) Uhereye ku mwandiko "Kwihesha agaciro", tahura imimaro y'ubwumvane usanga mu nteruro zikurikira zavuye mu mwandiko wasomye.

1. Kera ba Kazungu bataragera i Rwanda.
2. Amatwara yabo atwambura ireme, agaciro kacu karacuya.
3. Tuzi ibipfa n'ibikira, tuzi kwihitiramo.
4. Twirinde gutwarwa kiboko na kazungu.
5. Twe se ntitwatokobwe byinshi!
6. Mpana uwange yananira nti: "Ramvura ingoma wime!"
7. None se Kiliziya Gaturika yari izwi na ba nde?
8. Kugeza ubu se tuba tucyambara impuzu, ishabure n'inkanda?
9. Reka tuvuge ko hari ibyiza ubukoroni bwadusigiye.
10. Oya, siga aho! Nitwikosore duce ukubiri no guhora duteze barampa.

## IV. Guhanga

Vuga uturango tw'inkuru ndende ugomba kumenya kugira ngo uyihange wubahirije amategeko.

# 9 Ibidukikije

## Umwandiko: Amazi n'amashyamba

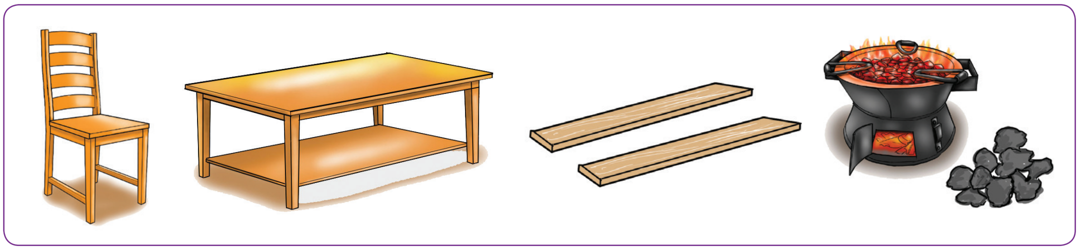

Hari igihe kimwe amapfa yibasiye ibihugu byo mu majyaruguru y'Afurika, abimukira bakajya bava mu bihugu binyuranye bakambuka ubutayu bunini berekeza mu bihugu by'i Burayi. Mu rugendo bakoraga bambuka ubutayu bagendaga bahura n'ibizazane bikomeye. Urugero twafata ni urw'umuryango w'Abanyarwanda wari warimukiye mu majyaruguru y'Afurika. Wari ugizwe n'umugabo Gahigi, umugore we Mutesi n'abana babo babiri Nyiramana w'umukobwa na Kamana w'umuhungu. Mbere yo kwambuka ubutayu bari biteguye bihagije urwo rugendo kubera ko rumara igihe

kirekire. Bamaze kurucagasa, ibyo bari bitwaje birarangira. Mu nzira bahahuriye n'abandi bimukira bavaga hirya no hino bafatanya urugendo bakagenda basaranganya ibyo bafite. Bacagashije urugendo, Gahigi araraba yitura hasi bashaka kumuramira babura ubushobozi arabacika asigara aho. Barakomeza, urugendo rubabana rurerure dore ko hari n'igihe basubiraga aho bavuye kubera ko kubona amerekezo mu butayu bigoranye.

Igihe kiragera wa mwana w'umuhungu Kamana na we agira umwuma nka se aba araguye. Muri wa muryango haba hasigaye wa mukobwa na nyina, bakomeza kurimbanya. Hashize icyumweru kimwe, kubera agahinda no gucika intege, Mutesi na we azira urw'umugabo we yazize arapfa. Hasigara ka gakobwa Nyiramana kisunga abandi bakomeza urugendo. Bambuka ubutayu bagera ku nyanja barahembuka. Nyiramana anywa amazi arakira amererwa neza yisunga umuryango bari kumwe barakomeza baragenda. Amaze gutora agatege atangira kuganira n'umugabo wo muri uwo muryango yisunze.

Yashakaga kumenya impamvu aho banyuze hose nta mazi bigeze babona. Uwo mugabo yabazaga yari umuntu ugwa neza kandi ukunda kuganira, maze aramusubiza amubwira ko abantu bagiye bafata nabi amashyamba bakayatsemba imvura ikabura, amasoko n'imigezi bigakama, ibyo akaba ari byo byateye amapfa. Arakomeza aramusobanurira amubwira ko kubera ayo mapfa, abari bahatuye basuhutse bagahunga inzara berekeza ishyanga. Abashatse kugundira ngo bigumire mu bikingi byabo bazira umwuma no kubura umwuka mwiza wo guhumeka. Aho bari batuye hahinduka ubutayu hatyo.

Wa mugabo akomeza gusobanurira Mutesi n'abo bari kumwe ababwira akamaro k'amazi n'amashyamba n'izindi ngaruka z'ibura ryabyo ku buzima bwa muntu. Abasobanurira ko iyo imvura iguye abantu bahinga imyaka ikera. Arakomeza ati: "Abubaka amazu na bo babifashwamo n'ayo mazi. Ingufu z'amashanyarazi zikoreshwa ku isi inyinshi zikomoka ku mazi kandi ni zo zivugwa ko zihendutse kurusha izindi. Ibiyaga, imigezi n'inzuzi bifatiye runini abaturiye isi; ni byo bibitse ibinyabuzima bifitiye abantu akamaro nk'amafi, inyamaswa zitandukanye ndetse n'ibimera. Hamwe na hamwe amazi ni yo mipaka y'ibihugu n'iy'imigabane."

Wa mugabo ntiyibagiwe no kubasobanurira uruhare amashyamba afitiye abatuye isi. Amashyamba ni isoko y'umwuka mwiza duhumeka, ni na yo akurura imvura. Tudafite amashyamba ntitwabona ibikoresho dukenera mu buzima bwa buri munsi nk'intebe, ibitanda, ameza… Kimwe n'amazi, amashyamba na yo adufasha mu kubaka amazu tubamo, akanaba n'intaho y'inyamaswa zimwe na zimwe. Amashyamba afata ubutaka agatuma budatwarwa n'isuri. Amashyamba kandi ni isoko y'ubukerarugendo buzanira ibihugu amadovize. Ibiti bimwe na bimwe biboneka mu mashyamba cyane cyane aya kimeza bivamo imiti inyuranye ikoreshwa mu buvuzi gakondo ndetse n'indi bakoresha kwa muganga ibanje guca mu nganda. Hari ibiti byinshi biduha imbuto zigirira umubiri wacu akamaro.

Akimara kubasobanurira akamaro k'amazi n'amashyamba, abari aho baratangara maze buri wese muri bo afata ingamba z'icyo yakora kugira ngo abungabunge amazi n'amashyamba. Wa mukobwa na we ahita abwira abandi ko amenye ikishe abo mu muryango we igihe bari mu butayu.

Bamaze kugera mu bihugu by'i Burayi bahahurira n'indi mbogamizi y'ururimi. Nubwo bamwe na bamwe bari baravuye mu gihugu kimwe ntibashoboraga kumvikana kubera indimi z'uturere twabo zabaga zitandukanye. Abashoboraga kumvikana ni ababaga bavuga ururimi rumwe ariko nabwo bakaruvuga mu buryo bunyuranye kubera uturere bakomokagamo twabaga dutandukanye. Bakigera i Burayi bari barize Igifaransa n' Icyongereza bumva ko bazumvikana neza n'abaturage b'i Burayi nyamara si ko byagenze, basanze Igifaransa n'Icyongereza na byo bifite izindi ndimi zibishamikiyeho ari na zo abaturage b'aho bivugiraga. Uko imyaka yahitaga ni ko barushagaho kugenda bumvikana ubwabo ndetse bakanumvikana na ba kavukire bo mu bihugu basuhukiyemo.

## I. Inyunguramagambo

**A. Sobanura amagambo akurikira:**

1. Ibizazane
2. Basaranganya
3. Kuraba
4. Arabacika
5. Kurimbanya
6. Gutora agatege
7. Kwisunga abandi
8. Amapfa
9. Barasuhuka
10. Kugundira
11. Ishyanga
12. Igikingi cy'umuntu

**B. Kora iyi myitozo ku nyunguramagambo usimbuza ijambo ritsindagiye irindi bivuga kimwe usanga mu mwandiko, wite ku mategeko ngengasano mu nteruro nshya wubatse.**

1. **Ukuva kw'izuba ryinshi kandi rikabije** byateye ikama ry'ibiyaga n'ibishanga.
2. Amage arisha umugabo ikivuza, inzara se ntiyatumye **duhunga** tukerekeza i Bushi.
3. Amazi yarabuze mu mudugudu wacu **icyaka gikabije** gituma benshi batakaza ubuzima.
4. Gahigi na Mpwerazikamwa bamaze iminsi **bijajaye** basubiye mu kibuga.
5. Amazi n'amashyamba **bidufitiye akamaro kanini**, ntawarota yangiza ibyo bidukikije.
6. Amashyama n'amazi ni **indiri** y'inyamaswa n'udukoko dutandukanye.
7. **Amafaranga y'amahanga** dusigirwa na ba mukerarugendo afasha Igihugu cyacu muri byinshi.
8. Ku **nkiko** z'Igihugu cyacu mu burengerazuba hari ikiyaga cya Kivu.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibi bibazo byo kumva umwandiko:**

1. Ni ubuhe butayu abimukira bambukaga buri mu majyaruguru ya Afurika?
2. Mu mwandiko batubwira ko abo bimukira bahungaga amapfa. Ese amapfa aterwa n'iki?
3. Ni gute ibyo bari bitwaje byarangiriye mu nzira kandi barahagurutse biteguye bihagije kandi bazi ko urwo rugendo ruzamara igihe kinini?
4. Abo mu muryango wa Gahigi babuze ubushobozi bwo kumuramira arapfa. Ukeka ko ari ubuhe bushobozi buvugwa aha?
5. Ni akahe kamaro k'amazi n'amashyamba kagaragara mu mwandiko?
6. Ni gute imigezi n'inzuzi bifatiye runini abatuye isi?
7. Vuga nibura inyamaswa eshatu zitaha mu mashyamba?
8. Ni ibihe biti waba uzi bivamo imiti gakondo?
9. Ni ibihe biti biduha imbuto turya?
10. Imbuto duhabwa n'ibyo biti zigirira akahe kamaro umubiri wacu?
11. Umwandiko ujya kurangira batubwira ko wa mukobwa yamenye ikishe abo mu muryango we? Utekereza ko yavumbuye ko bishwe n'iki?

## III. Gusesengura umwandiko

**Tekereza ku buryo bwimbitse maze usubize ibibazo bikurikira:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Vuga ingingo z'ingenzi ziri mu mwandiko.
3. Abantu benshi muri Afurika basuhukira i Burayi. Urakeka ko bose baba bajyanywe no gushaka amaramuko?
4. Nutema kimwe uge utera bibiri. Iyi mvugo ifite ishingiro? Sobanura ku buryo bwumvikana.
5. Hina umwandiko wasomye mu mirongo itarenze icumi.

## IV. Kungurana ibitekerezo

**Ungurana ibitekerezo na bagenzi bawe kuri iyi nsanganyamatsiko:**

Ganira na bagenzi bawe muvuga ku buryo bwo kubungabunga ibidukikije buri mu mwandiko n'ubutagaragara mu mwandiko.

**Umukoro wo guhanga**

Hanga umwandiko ntekerezo kuri imwe muri izi nsanganyamatsiko zikurikira:
- Amazi ni isoko y'ubuzima.
- Nutema kimwe uge utera bibiri.

## Imiterere y'iby'indimi mu Rwanda

**Soma iki gika kivuye mu mwandiko wizwe maze ukore ubushakashatsi kuri ibi bibazo: Ururimi rw'igihugu ni iki? Ururimi kavukire ni iki? Ururimi rw'ubutegetsi ni iki? Ururimi rw'akarere ni iki? Kora ubundi bushakashatsi bwimbitse ku miterere y'iby'indimi mu Rwanda ugaragaze n'aho zivugirwa ku ikarita.**

[...]

Bamaze kugera mu bihugu by'i Burayi bahahurira n'indi mbogamizi y'ururimi. Nubwo bamwe na bamwe bari baravuye mu gihugu kimwe ntibashoboraga kumvikana kubera indimi z'uturere twabo zabaga zitandukanye. Abashoboraga kumvikana ni ababaga bavuga ururimi rumwe ariko nabwo bakaruvuga mu buryo bunyuranye kubera uturere bakomokagamo twabaga dutandukanye. Bakigera i Burayi bari barize Igifaransa n'Icyongereza kuko ari zo zari indimi z'ubutegetsi mu bihugu bakomotsemo, bumva ko bazumvikana neza n'abaturage b'i Burayi nyamara si ko byagenze, basanze Igifaransa n'Icyongereza na byo bifite izindi ndimi zibishamikiyeho ari na zo abaturage b'aho bivugiraga. Uko imyaka yahitaga ni ko barushagaho kugenda bumvikana ubwabo ndetse bakanumvikana na ba kavukire bo mu bihugu basuhukiyemo.

### 1. Inshoza y'ururimi nyagihugu

Ururimi nyagihugu ni ururimi igihugu kiba kihariye ubwacyo kandi rukaba rwemewe n'amategeko. Zishobora no kuba nyinshi nko muri Repubulika iharanira Demokarasi ya Kongo. Inshoza y'ururimi nyagihugu mu bihugu bimwe na bimwe yitiranywa n'iy'ururimi rw'ubutegetsi kubera ko akenshi ururimi nyagihugu rukoreshwa mu mishyikirano n'ubutegetsi n'umuco.
Mu Rwanda ururimi nyagihugu ni Ikinyarwanda cyo hagati.

***Ingero:***

Abanyarwanda bavuga Ikinyarwanda, Abarundi bavuga Ikirundi...

### 2. Inshoza y'ururimi kavukire

Ubusanzwe tuvuga ko kanaka avuga ururimi kavukire iyo tumugereranya n'uvuga ururimi nyagihugu rufatwa nk'imvugo mbonera cyangwa ururimi mbonera kandi

rwo rukaba rufite ingufu. Icyo gihe imvugo kavukire ifatwa nk'imvugo itanoze, akenshi ikaba isuzugurwa nk'imvugo y'abantu bake cyangwa se imvugo izingiye ahantu hamwe kandi hato cyane. Akenshi imvugo kavukire ikoreshwa iyo bavuga. Ni ururimi rw'aho ukomoka, ni ururimi wavukiyemo ruvugwa n'ababyeyi, ba sogokuru, ba nyogokuru, ba nyogokuruza, ingoma ibihumbi. Mu yandi magambo ni ururimi gakondo.

***Urugero:***

Mu Rwanda Ikinyarwanda ni ururimi kavukire rw'Abanyarwanda benshi.

### 3. Inshoza y'ururimi rw'ubutegetsi

Ururimi rw'ubutegetsi ni ururimi ruteganywa mu itegeko nshinga ry'igihugu, rugakoreshwa mu nyandiko z'ubuyobozi cyangwa z'imiryango inyuranye ikorera mu gihugu. Ni ururimi rukoreshwa mu nyandiko zose z'ubuyobozi, mu nkiko, mu mabanki...

***Urugero:***

Ubu Rwanda indimi z'ubutegetsi ni enye: Ikinyarwanda, Igifaransa, Icyongereza n'Igiswayiri.

### 4. Inshoza y'ururimi rw'akarere

Ururimi rw'akarere ni ururimi ruturuka ku mihindagurikire y'ururimi nyagihugu bitewe n'imiryango y'abantu cyangwa akarere abaruvuga bahererereyemo.

***Urugero:***

Ikigoyi n'Ikirera ni indimi z'akarere zikoreshwa mu majyaruguru.

### 5. Ikinyarwanda n'imvugo z'uturere

Mu Rwanda abantu benshi bahuzwa n'ururimi rw'Ikinyarwanda. Ikinyarwanda ni rumwe mu ndimi nyafurika bita Indimi Bantu cyangwa Nyantu. Izo ndimi zivugwa munsi y'ubutayu bwa Sahara. Izo ndimi nyantu iyo uzisesenguye neza usanga zifite byinshi zihuriyeho. Duhereye nko ku Giporotobantu cyari gifite inteko z'amazina makumyabiri n'enye, zaje kugabanywamo cumi n'esheshatu, bityo ugasanga n'Ikinyarwanda cyarafashe izo nteko cumi n'esheshatu cyongeraho izindi eshatu ziranga ahantu, zose hamwe ziba cumi n'ikenda.

#### Imvugo z'uturere n'aho zivugwa

Abasesenguye indimi basanze ururimi rutavugwa kimwe ku butaka ruvugwaho. Akarere kamwe kagenda kagira umwihariko wako w'imivugire haba mu majwi, mu masaku, mu magambo no mu buryo bwo kubaka interuro. Uko ni ko n'ururimi rw'Ikinyarwanda kitavugwa kimwe mu Rwanda hose. Iyo uzengurutse u Rwanda usanga hari imvugo z'uturere zigera kuri eshanu. Reka turebere hamwe izo mvugo z'uturere uko zihagaze mu Rwanda.

a) **Ikigoyi:** Kivugwa mu gice cy'u Rwanda kiri hagati y'ishyamba rya Gishwati n'Igihugu cya Repubulika Iharanira Demokarasi ya Kongo: Kanama, Nyamyumba na Rubavu. Ubu ni mu Karere ka Rubavu.

b) **Ikirera:** Kivugwa mu cyahoze ari Ruhengeri hose ukuyemo Ndusu n'akandi gace gato kavugwamo Igikiga. Ikirera kandi kivugwa mu duce twa Mutura, Giciye, Karago n'agace gato ka Cyungo. Ubu ni mu Karere ka Musanze.

c) **Igikiga:** Ni imvugo ivanga Ikirera n'imvugo y'ahahoze ari Gitarama (Akarere ka Kamonyi na Ruhango). Igikiga kivugwa kandi ahahoze ari Gaseke, Satinsyi, Kibirira, Ramba, Rutsiro, Kayove na Nyakabanda. Ubu ni mu Karere ka Ngororero. Uretse Nyakabanda iri mu Ntara y'Amajyepfo, utwo duce twose turi mu Ntara y'Iburengerazuba. Igikiga kandi kivugwa mu gace ka Mwendo na Gisovu (Kibuye) no ku ishyamba rya Nyungwe mu duce twa Nshiri, Kivu, Mudasomwa na Musebeya. (Ubu ni mu Karere Karongi)

d) **Igisozo:** Kivugwa mu gice giherereye hagati y'ishyamba rya Nyungwe n'u Burundi n'umuhanda uhuza Nyakabuye Bugarama (Ubu ni mu Karere ka Rusizi). Igisozo n'igikiga bitangiye gucika kubera Ikinyarwanda rusange. Ntibyoroshye kandi gutandukanya igikiga n'igisozo.

e) **Ikinyarwanda cyo hagati:** Nk'uko kitwa, kiganje mu gice cyose cyo hagati mu Gihugu. Ikinyarwanda cyo hagati ni cyo Kinyarwanda rusange kuko ari cyo cyagizwe ururimi rwigwa mu mashuri, rugakoreshwa mu itangazamakuru no mu butegetsi kugira ngo Abanyarwanda bose barusheho kumvikana bakoresheje imvugo imwe.

f) **Ikigoti:** Ni ururimi rukoreshwa ku nkiko z'amagepfo mu Karere ka Gisagara mu Murenge wa Mugombwa.

g) **Igishobyo n'Ikiyaka:** Izi ndimi zikoreshwa mu karere kamwe ahahoze ari Kanama na Nyamyumba. Ubu ni mu Karere ka Rubavu.

h) **Urunyagisaka n'Urunyambo:** Izi ndimi zikoreshwa ahahoze ari Perefegitura ya Kibungo. Ubu ni mu Karere ka Ngoma.

**Umwitozo**

Ni izihe ndimi z'ubutegetsi zikoreshwa mu Rwanda?

## Inshami z'Ikinyarwanda

**Soma aka kandiko maze ukore ubushakashatsi ku bibazo bigakurikira:**

Uzi ko Kankera ari nge nyoko ukubyara. Kera twari dutuye i Bushi, sogokuru mu burengerazuba bw'u Rwanda, ubu ni muri Repubulika Iharanira Demukarasi ya Kongo yahoze yitwa Zayire. Twe n'abavandimwe bacu bo ku kirwa cya Nkombo no ku nkengero za Kivu, twavugaga amashi, amahavu; aho tugereye hano mu majyaruguru byaratugoye kumvikana n'abaturage bo muri iyi midugudu, ndetse iyo tugannye mu isoko hari ubwo bidutesha umutwe!

Tukiba i Bushi wasangaga tuvuga tuti: "Hari omusale hari ehisale". Ugira ngo se ntitwashakaga kuvuga ko hari umusare n'ingirwamusare! Umusare w'umwuga yakwambutsaga akujyana ku Ijwi ukishima ariko ba bandi b'abiga hari n'ubwo atamenyaga ikerekezo cy'umuyaga, umuhengeri ukaba wabateza akaga gakomeye. Hano ku Mulindi w'intwari twahimukiye bavuga ngo: "Ebirungyi ni ho byeija, rwombeke rugume, ogumire nk'eibare..." nkayoberwa icyo bashatse kuvuga, ariko ubu ntacyo bambeshya! None se Ceri, wari uzi izina ryawe icyo risobanura? Twakubyariye hano ku Mulindi tukwita dutyo!

Cerimpa bahimba Macibiri yasubije nyina atishisha. Nyina ntiyari azi ko Macibiri yamenye kera igisobanuro k'izina rye. Yasubije mu magambo akurikira: icyo kibazo ni cyo mwarimu yambajije nkitangira mu mashuri y'inshuke. Nzi ko nitwa Ikimanimpaye, ureke urwo Luciga mwantwereye! Masenge Nyiramatwi yanambwiye ko aho batuye ku Rusumo, ku mbibi z'u Rwanda na Tanzaniya mu burasirazuba, bavuga Ikinyambo; twe tuvuga Oluciga atwita Abakiga bavangiye kuko tutahavuka. Muzamusabe kwirinda kuvangura abantu, ibyo bizanshimisha cyane!

**Ibibazo**

Izi ndimi ko atari Ikinyarwanda nk'uko dusanzwe tukizi, zaba zifitanye iyihe sano na cyo? Sobanura igisubizo utanze.

Kora ubushakatsatsi bwimbitse ku ndimi zifitanye isano n'Ikinyarwanda ugaragaza aho zivugwa.

### Inshoza y'ururimi shami

Uretse Ikinyarwanda, hari izindi ndimi nyafurika zishamikiye kuri uru rurimi rw'Ikinyarwanda. Izi ndimi zishamikiye ku Kinyarwanda usanga ahanini ziganje ku nkiko z'Igihugu cyacu. Bene izi ndimi usanga zifite isano ya bugufi n'Ikinyarwanda. Zimwe muri izo ndimi shami z'Ikinyarwanda ni izi zikurikira:

a) **Oluciga:** Mu Rwanda Oluciga ruvugwa n'abantu benshi ariko by'umwihariko ruvugwa cyanecyane mu duce duherereye mu majyaruguru y'u Rwanda ahahoze ari Komini Kiyombe, Muvumba, Cyumba, Kivuye, Mukarange na Butaro. Ubu ni mu

Karere ka Gicumbi na Burera. Uru rurimi kandi ruvugwa mu gihugu cy'abaturanyi, cy'u Bugande.

b) **Amashi n'Igihavu** cyangwa **Amahavu**: Abazi izi ndimi bavuga ko zijya gusa cyane. Izi ndimi zivugwa mu burengerazuba bw'u Rwanda ku mupaka wa Repubulika Iharanira Demukarasi ya Kongo n'u Rwanda. Igihavu kivugwa ku kirwa cya Nkombo no ku nkombe z'ikiyaga cya Kivu ahahoze ari muri komini Gisuma, Gafunzo na Kagano. Ubu ni mu Karere ka Rusizi na Nyamasheke. Amashi yo avugwa mu gice cyo hepfo y'ikiyaga cya Kivu. Ubu ni mu Karere ka Rusizi.

c) **Ururashi:** Ururashi bamwe bita Urunyambo ruvugwa mu burasirazuba bw'u Rwanda mu bice bimwe na bimwe by'ahahoze ari Komini Rusumo na Rukira ku mupaka w'u Rwanda na Tanzaniya. Ubu ni mu Karere ka Ngoma.

### Ikitonderwa

N'ubwo abatuye aho hantu bavuga izo ndimi batandukaniraho n'abandi, bafite ururimi rusange rubahuza n'abandi ari rwo rw'Ikinyarwanda uzasanga rukoreshwa mu masoko bahaha cyangwa se mu nama zitandukanye no mu biganiro byahuje abantu.

**Aho zimwe mu nshami z'Ikinyarwanda zivugwa mu Rwanda**

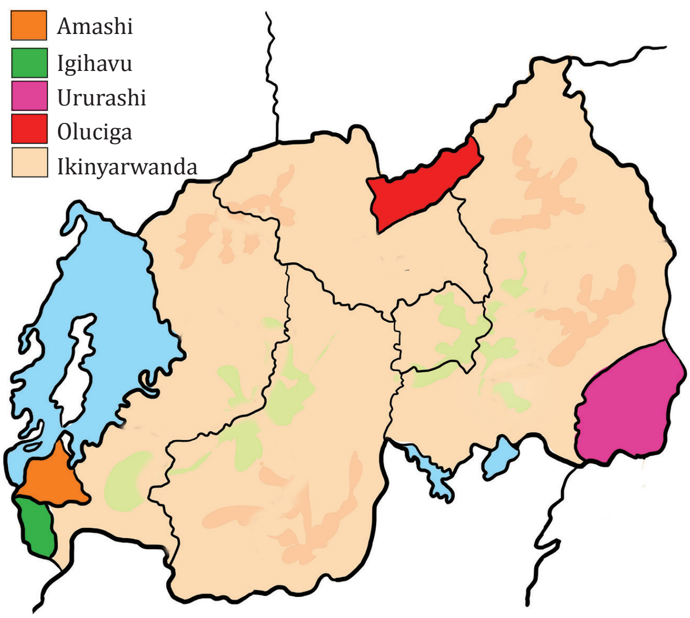

**Umwitozo**

1. Umaze kwiga no gucengera imiterere y'indimi mu Rwanda, andika inshamake irebana n'iyo miterere y'indimi.
2. Ushingiye ku miterere y'indimi mu Rwanda, vuga ibice by'u Rwanda bivugwamo indimi cyangwa imvugo zikurikira: Oluciga, Ururashi, Ikirera n'Amashi.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa kenda

– Amazi n'amashyamba bidufatiye runini. Amashyamba akurura imvura akayungurura umwuka duhumeka, avamo ibikoresho bitandukanye, hari ibiti bivamo imiti ituvura. Ikindi ni uko amashyamba acumbikiye inyamaswa n'utundi dukoko dutandukanye. Amazi atanga ingufu, acumbikira inyamaswa ziba mu mazi, turayoga, aratekeshwa, aranyobwa, muri make amazi ni ubuzima.
– Abanyarwanda batavuga kimwe ururimi rw'Ikinyarwanda. Buri karere kagenda kagira umwihariko wako w'imivugire, haba mu ijwi, mu masaku, mu magambo mu buryo bwo kurema interuro n'ibindi. Kubera iyo mpamvu, mu Rwanda hari indimi zishamikiye ku Kinyarwanda zikoreshwa n'Abanyarwanda.
– Mu Rwanda indimi zikoreshwa mu butegetsi ni Ikinyarwanda, Icyongereza, Igifaransa, n'igiswayire. Indimi z'uturere mu Rwanda ni Ikigoyi, Ikirera, Igikiga, Igisozo, Ikigoti, Igishobyo, Ikiyaka, Urunyagisaka n'Urunyambo.
– Inshami z'Ikinyarwanda ni Oluciga, Amashi, n'Ururashi.

## Isuzuma risoza umutwe wa kenda

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

### Umwandiko: Akamaro k'ibidukikije

Iyo bavuze ibidukikije, abantu benshi ntibasobanukirwa neza n'icyo ibidukikije bivuze. Ikirere n'isi bifite inkiko zizwi n'abahanga cyangwa abandi bajijutse, bemeza ko urusobe rw' ibinyabuzima n'ibitabufite byose biri muri izo mbibi byitwa ibidukikije. Ikirere kiri hejuru yacu uwakivogera uko yishakiye yaba anyuze iruhande rw'amategeko agenga ubusugire bw'igihugu gitunze icyo kirere. Mbere y'uko hakurikizwa amategeko mashya, mu bushorishori bw'ibiti hitwaga mu gihugu k'inyoni naho ijuru cyangwa ikirere gitambagiramo inyoni zitandukanye, hakaba mu bwami bw'inkuba. Isi bagereranyaga gusa n'ahaba ubutaka buhingwa, ahashinze imizi y'ibimera, ahadudubiza udusoko tw'amazi, ahatemba imigezi n'inzuzi, ahari ibiyaga binini n'ibito, ahatuye abantu, inyamaswa n'udukoko hakitwa Igihugu cy'umwami Nyirurwanda.

Ibidukikije bidufitiye akamaro kanini kandi kanyuranye. Iyo duhereye ku bimera byo mu gasozi, abashakashatsi bemeza ko imiti myinshi ivomwa mu bimera. Amaradiyo anyuranye ajya ahitisha ibiganiro ku buvuzi bwo gukoresha ibyatsi bitandukanye.

Nuca ku muravumba, ku ndabo z'umuko, ku gihondohondo, ku gikakarubamba, akanyamapfundo... uzibuke gusobanuza akamaro kabyo kuko burya ngo utazi nyakatsi arayinera. Ibiribwa byinshi tubikomora mu butaka. Ibijumba, amateke, ibikoro tubisanga mu bidukikije. Imboga zimwe zerera mu butaka harimo karoti, ibitunguru... mwari muzi ko ari ibidukikije? Nyaruka uterere akajisho kuri dodo, isogi, imbwija, amashu, ibihaza na kayote, wari uzi ko turwanya indwara tubikomoye kuri izi mboga? Abatazi indarama cyangwa nyiragasogereza, nibasobanuza bazabwirwa ko ari ubwoko bw'imboga zimera mu bishanga zikaribwa ku bw'amage nubwo zirura kurusha isogo, ariko abazibonye ntizibagwa nabi. Ibiti bitanga imbuto ziribwa harimo avoka, amapera, amacunga, indimu n'ubundi bwoko bw'imbuto, biduha umutobe ugwa neza ubuzima bwacu.

Bantu mutita ku bidukikije, muzatuma isi yacu ikomeza guhura n'akaga k'amapfa. Dufashe urugero rw'amashyamba n'amazi; usanga abantu benshi bibera ba tereriyo mu kubungabunga ibi bidukikije by'amazi n'amashyamba. Bantu bangiza amashyamba, mwari muzi ko ayungurura umwuka duhumeka, ko akurura imvura imeza kandi igakuza ibihingwa twahoze tuvuga?

Uretse uwo mumaro, amashyamba acumbikiye inyamaswa nyinshi. Umunsi umwe uzanyarukire mu ishyamba rya Pariki y'Akagera wihere ijisho aho impara n'imparage, amashyo y'inzovu, imbogo Rwarikamavubi n'intare Rwabwiga, ingwe ari yo Rwara isha n'ifumberi... uzavayo unezerewe. Ingagi zo mu birunga zitwinjiriza amadovize, ukeka ko zidatwikiriwe n'ishyamba ugira ngo zahaba? Ishyamba rya Nyungwe rigaragaramo inyoni zitandukanye zituma ba mukerarugendo badusura bakadusigira akayabo k'amadovize. Amashyamba kimeza nka Mukura na Cyamudongo afite byinshi afashamo abayaturiye hamwe n'Igihugu muri rusange. Amashyamba atanga imbaho zikorwamo ibikoresho bitandukanye. Ababaza imizonobari, za ribuyu, imisave, sipure n'ibindi ni bo bakubwira ibanga ry'ishyamba. Ishyamba rifite akamaro cyane; gutinda ibiraro aho bishoboka, gucibwamo amakara, mu bwubatsi bukenera ibikwa n'imbaho. Ishyamba ritariho twagobokwa n'iki? Akamaro k'amashyamba ni intarondoreka; twibuke ariko ko niba utemye kimwe uge utera bibiri.

Ibintu ni magirirane. Isi yacu ibuze amashyamba yahinduka ubutayu nka Karahari, ubutayu bwo muri Namibiya cyangwa Sahara. Ishyamba ritariho imvura yabura, ikitwa ikinyabuzima kikazimira ku butaka bwabaye ubutayu. Inyamaswa zabura icyo zirya, zakwicwa n'umwuma, ikitwa ikimera kikaba akamizwe n'ingwe muri iyi si ya Rurema. Amafi, indagara n'utundi dusimba dusanzwe dutorera mu mazi dutunga abantu, twazimirana n'amapfa yaba yateye igihugu n'isi. Mutekereze amazi akamye! Ingomero zitanga ingufu z'amashanyarazi zubatse ku migezi, ku nzuzi n'ibiyaga zahagarara umwijima ugacura. Mu yandi magambo "nta mazi nta buzima".

Mucyo twumve ko ibidukikije tugomba kubibungabunga uko dushoboye kuko nitutabyitaho isi yacu tuzayisenya vuba, tuzayigeza ku mperuka imburagihe bitewe no kutumva inama tugirwa n'inzobere mu by'ibidukikije. Ba rutwitsi bagikongeza amashyamba agashya ururimbi agakongoka, bibuke ko bameze nka wa muntu utema

ishami ry'igiti aryicayeho. Ararimbura imbaga y'abantu atisize. Ntaho ataniye na ba bahigi na barushimusi batumaze ku nyamaswa. Ntimugahweme kubamagana, abo bantu baraducukurira urwobo! Imyotsi ubwayo ihumanya ikirere, kandi ikirere ni indiri y'umwuka duhumeka. Inkongi y'umuriro ubwayo yica kandi ikirukana inyamaswa z'ishyamba. Iyo ikirere cyahumanye, amazi yose y'ibiyaga, ay'imigezi, ay'inzuzi, n'ayo tuvoma arahumana ubuzima bwacu bugakendera. Ibinyabuzima byo mu mazi na byo bihura n'akaga, kororoka bikanga ndetse bikaba byacika burundu.

Ibidukikije tubibungabunge, twite ku mashyamba, ahari tuyasazure, ahari amanegeka haterwe ibiti. Ku migezi, ku nzuzi n'ibiyaga igihe duhinga bugufi, twirinde gutenguriramo itaka, umwanya usabwa wo gusiga ku nkengero zabyo byubahirizwe. Ikindi kandi imigezi, inzuzi n'ibiyaga bigaragaramo icyatsi bita amarebe avanwemo kuko byangiza cyangwa se byonona cyane cyane amafi. Ababyiruka mu bana, abasore, inkumi, abakecuru n'abasaza muze twite ku bidukikije bizatuma turamba ubugira kenshi.

## I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Kera abantu bafatanga isi dutuye bakayigabanyagamo inturo cyangwa ibice, abantu, inyamaswa n'inyoni bibarizwaho. Bivuge usobanura.
2. Vuga akamaro k'ibimera muri rusange.
3. Mu bidukikije harimo ibintu bibiri birusha ibindi ingufu. Bivuge.
4. Amashyamba akomeye avugwa mu mwandiko ni ayahe?
5. Ibimera bibuze twaba mu butayu. Vuga ubutayu bwatanzweho ingero mu mwandiko.
6. Rondora ingaruka zaterwa no kubura amazi.
7. Abantu tugomba kwamagana bangiza amashyamba n'inyamaswa ni ba nde?
8. Ingingo nyamukuru n'izungirije zavuzweho mu mwandiko zigaragaze.
9. Huza ubuzima bwawe cyangwa bwacu muri rusange n'amashyamba.
10. Ni izihe ngamba zafatwa kugira ngo hakomeze kubungabungwa ibidukikije?

## II. Ibibazo by'inyunguramagambo

**a) Shaka ibisobanuro by'aya magambo akurikira ukurikije uko yakoreshejwe mu mwandiko umaze gusoma.**

1. Ahakinje
2. Tuyasazure
3. Ibikwa
4. Ba tereriyo
5. kuba akamizwe n'ingwe
6. Imperuka
7. Gushya ururimbi
8. Baraducukurira urwobo
9. Inkongi y'umuriro
10. Mu manegeka

**b) Simbuza ijambo cyangwa itsinda ry'amagambo atsindagiye irindi/andi bivuga kimwe usanga mu mwandiko.**

1. Akamaro k'amazi n'amashyamba ni **kenshi cyane**.
2. **Intare** mwita umwami w'ishyamba irivuga abantu bagakangarana.

3. **Imbogo** zifitanye isano cyane n'inka zororwa n'Abanyarwanda n'abandi bantu batuye iyi si.
4. Utazi akamaro k'ikintu **ntakitaho na gato.**
5. **Ubu bwoko bw'ibyatsi** bwangiza udukoko dusanzwe dutorera iyo mu mazi cyanecyane amafi.

c) **Uzuza interuro zikurikira ukoresheje ijambo rikwiye ukuye mu mwandiko.**

1. …………… amashyamba turimbura ibiti bishaje dutera ibishya.
2. Abiba inyamaswa ari bo…………… ntibagomba kwihanganirwa.
3. Ibiriho byose bizashira ku …………… hasigare urukundo.
4. …………… zirura kurusha imitanga.

## III. Iyigandimi

Tandukanya ururimi rw'Ikinyarwanda, indimi shami n'indimi z'uturere utanga n'urugero.

# 10 Ibiyobyabwenge

## Umwandiko: Ingaruka z'ibiyobyabwenge, imungu y'ubuzima bwacu

Ijambo kuyoba risobanura guta umurongo wagenderagamo cyangwa se guta umuyoboro ukuganisha aho werekeza. Kuyoba ubwenge rero bigasobanura guta umurongo w'ibitekerezo bizima ugakora ibitanye n'indangagaciro z'umuco bigatuma utagaragara nk'uko wagombaga kugaragara mu muryango ubarizwamo. Ibiyobyabwenge ni ibinyobwa, ibiribwa cyangwa se imiti n'ibihumekwa bishobora gutuma umuntu atakaza ubushobozi mu mitekerereze no mu myitwarire bikamutesha ubumuntu ndetse n'icyo yari ari cyo. Mu yandi magambo ikiyobyabwenge ni ikintu

cyose iyo kinjiye mu mubiri w'umuntu gihindura ubushobozi bwe bwo gutekereza, gufata ibyemezo ndetse kikanahindura imikorere isanzwe y'umubiri.

Nubwo ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge rigaragara cyane mu ngeri nyinshi z'abantu batandukanye, urubyiruko ni rwo rukunze kugaragara cyane mu ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge. Abantu bakaba bakunze kwishora mu ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge bitwaje impamvu zinyuranye; gushaka akanyamuneza n'akanyabugabo, gusabana n'urungano, gushakisha ibitotsi, gutuma umuntu atinyuka akagira ingufu n'ubushyuhe mu mubiri.

Bimwe mu biyobyabwenge bikunze gukoreshwa mu Rwanda twavuga, birimo inzoga zisindisha nka kanyanga, muriture, bareteta, itabi ry'urumwogi, kole, kokayine, marijuwana, lisansi n'ibindi. Kubera ububi bwabyo, abakoresha bene ibyo biyobyabwenge babikora rwihishwa ari na ko babiha utuzina tw'utugenurano bihariye kugira ngo ababirwanya badapfa kubivumbura. Urugero hari abita kanyanga mituweri (mituelle) abandi bakayita "wangu" ijambo ry'Igiswayiri risobanura umuntu wawe.

Ingaruka zo gukoresha ibiyobyabwenge zigaragara mu ngeri zitandukanye uhereye ku babinywa, ku muryango babamo, ku gihugu ndetse no ku isi muri rusange. Ku banywa ibiyobyabwenge, ingaruka zihita zigaragaza kuko ubifata ata ubwenge n'umurongo w'ibitekerezo bitewe n'uko ahanini ibiyobyabwenge byirukankira mu bwonko ako kanya bityo imitekerereze n'imyitwarire bigahita bihinduka. Ngibyo ibituma abanywi b'ibiyobyabwenge bakora ibidakorwa birimo urugomo, ubujura, guhohotera abo bahuye na bo bose, ubwicanyi bwa hato na hato ndetse n'amakimbirane adashira bikiyongera. Ibyo byose biterwa n'uko uwafashe ibiyobyabwenge nta muntu n'umwe yubaha cyangwa ngo ahe agaciro. Rimwe na rimwe ukoresha ibiyobyabwenge, kubera kutagira uwo atinya n'icyo atinya, ashobora kwishora mu ngeso z'ubusambanyi atiteguye bityo bikaba byamuviramo kwandura indwara z'ibyorezo nka SIDA. Akenshi akora imibonano mpuzabitsina idakingiye akayikorana n'abo atazi kandi banyuranye.

Ku rundi ruhande, hari bimwe mu biyobyabwenge biterwa mu mubiri hakoreshejwe inshinge. Benshi mu babikoresha bakunze kubikoresha bakoresheje urushinge rumwe bityo na bo bakaba bahandurira indwara z'ibyorezo zirimo na SIDA cyangwa izindi ndwara zandurira mu itembera ry'amaraso. Nubwo abenshi mu bakoresha ibiyobyabwenge babikora bagamije kwishimisha, ikoreshwa ryabyo ku buryo bw'indengakamere rishobora gutuma ubuzima bw'umuntu bwangirika. Uko urugero rw'ibiyobyabwenge rugenda rwiyongera mu maraso ni ko umubiri ugenda uhinduka umuntu akaba yagwa muri koma cyangwa akahatakariza ubuzima.

Aha kandi ntitwakwirengagiza ko hari abakoresha ibiyobyabwenge bikabagira imbata zabyo ku buryo kubyikura bitaborohera kuko baba barabigize akamenyero. Ikiranga uwo ibiyobyabwenge byagize imbata ni uko akenera kongera ingano y'ikiyobyabwenge kugira ngo yumve amerewe neza kurushaho. Atakaza ishyaka ryo gukora ibindi bintu bitari ikoresha ry'ikiyobyabwenge, mbese agakoresha igihe

kinini cy'umwanya we wa buri munsi ku ikoreshwa ry'ikiyobyabwenge. Akomeza gukoresha ikiyobyabwenge n'igihe azi neza ingorane cyamuteje n'ingaruka ashobora guhura na zo. Iyo bene abo bantu batakoresheje ibiyobyabwenge bakunze kurangwa no kugira ishavu, imihangayiko, gucika intege, kwiheba, kwiheza n'ibindi.

Abakomoka ku bakoresha ibiyobyabwenge bahura n'ingaruka zitandukanye. Rimwe na rimwe na nyuma y'ivuka iyo ababyeyi bakomeje kwibera imbata y'ibiyobyabwenge umwana ashobora kugaragaza ihungabana cyangwa guhorana imihangayiko kubera uburyo umuryango ubayeho n'ibindi. Ikindi kandi abana bakoresha ibiyobyabwenge byagaragaye ko badakura neza. Ibiyobyabwenge kandi bigira ingaruka ku rwungano rw'imyakura y'ubwonko. Bishobora no kugira ingaruka ku zindi nzungano, ku mikurire, ku bwenge, bikaba byaviramo abana kuba bananirwa kwiga gusoma no kwandika, kuvuga neza n'ibindi.

Hejuru y'ibyo ntawabura kuvuga ku ndwara zinyuranye zikomoka ku ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge. Mu ndwara z'umubiri twavuga nk'uburwayi bw'umwijima kubera gukora cyane uhindura ibyo biyobyabwenge, ubw'umutima, ubwonko n'imyakura ndetse n'ubumuga bushobora kubikomokaho, uburwayi bw'urwungano ngogozi, indwara z'ubuhumekero, iz'ibihaha ku banywi b'itabi, kanseri, gutakaza ubushobozi bw'umubiri bwo kurwanya indwara, SIDA, n'ibindi.

Henshi ku isi usanga barwanya ibiyobyabwenge kubera ko ahanini bibangamira iterambere ry'ibihugu. Inyungu zikomoka ku biyobyabwenge usanga zikiza bamwe bakunze no kwigwizaho imitungo kandi mu by'ukuri ibiyobyabwenge bibangamira ubuzima bw'abatuye isi. Tuzi neza ko abantu ari umutungo ibihugu bifite ugomba kubungwabungwa ku ikubitiro. Ntitwakwirengagiza ko abanywi b'ibiyobyabwenge batakaza amafaranga menshi bayasesagura bikaviramo imiryango yabo ubukene bw'akarande. Mu rwego rw'ubukungu kandi ibihugu bikoreshwamo cyane ibiyobyabwenge bisabwa gushora amafaranga menshi mu miti yo kuvura indwara zikomoka ku ngaruka z'ibiyobyabwenge aho kuyashora mu bindi bikorwa by'iterambere bitewe no kurwaragurika kw'abanywi babyo n'ababakomokaho.

Ikindi kigaragara ni uko abanywi b'ibiyobyabwenge bagaragaraho kwica akazi bitewe n'uko bibatesha umutwe bikabangiriza n'ubuzima bibatera gusaza imburagihe. Ibi bikaba byongera umubare w'imburamukoro ndetse bikanahungabanya iterambere ry'Igihugu. Bigira kandi ingaruka ku mibanire n'abandi ku murimo, n'ejo hazaza h'umuntu. Muri izo twavuga: guhorana imyenda, impagarara n'amahane mu muryango, impushya za hato na hato ndetse no gusiba akazi, kwirukanwa mu mashuri cyangwa ku kazi, ubukene  n'ibindi.

Ku bijyanye n'umuco, kunywa ibiyobyabwenge bihagarika iterambere rishingiye ku muco. Igihugu kandi ntigishobora gutera imbere iyo kirimo umutekano muke. Ibiyobyabwenge bishobora kuba intandaro yo gusenyuka kw'ingo kandi ari zo zakagombye kuba ishingiro ry'iterambere ry'umuco. Ibiyobyabwenge kandi ni

intandaro y'ibikorwa bibi birimo ubujura, urugomo, kwigomeka n'ibindi. Ibi byose bikaba bibangamira iterambere.

Muri make ibiyobyabwenge nta na hamwe biganisha mu murongo uboneye. Umunywi wabyo atinyuka gukora ibibi atashobora gukora igihe atabikoresheje. Imikoreshereze yabyo yangiza ubuzima bw'ababikoresha ndetse bikagira ingaruka ku muryango no ku iterambere ry'Igihugu muri rusange. Ni yo mpamvu gukumira ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge ari inshingano ya buri wese: urubyiruko, ababyeyi, abarezi, inzego z'umutekano, abajyanama b'ubuzima ndetse n'abaturarwanda bose muri rusange. By'umwihariko, kubera impungenge baterwa n'ibiyobyabwenge bishobora no kwadukira amashuri yisumbuye, ababyeyi ntibahwema gushishikariza abana babo kwamagana ababashora mu biyobyabwenge binyuranye ndetse no kubibutsa ingaruka zabyo ku buzima bwabo bw'ejo hazaza. Rimwe na rimwe ababyeyi bandikira abana babo amabaruwa babasaba kwirinda ibiyobyabwenge. Gufasha uwahuye n'ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge ndetse n'ingaruka zaryo birahenda kandi bisaba ubumenyi n'imbaraga nyinshi. Birumvikana rero ko kurwanya no gukumira ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge ndetse no guhangana n'ingaruka zabyo biri mu nshingano za buri wese. Ni ngombwa rero kwigisha abakoresha ibiyobyabwenge kugira ngo bahindure imyitwarire yabo bagaruke mu murongo uboneye, babone imbaraga zo gukorera imiryango yabo n'Igihugu kugira ngo twese dusenyere umugozi umwe twubake isi yacu.

## I. Inyunguramagambo

### A. Sobanura amagambo akurikira:

1. Indangagaciro
2. Ubumuntu
3. Akanyabugabo
4. Muriture
5. Bareteta
6. Urwungano rw'imyakura
7. Impagarara
8. Intandaro
9. Kwadukira
10. Gusenyera umugozi umwe

### B. Kora iyi myitozo ku nyunguramagambo

1. **Simbuza ijambo cyangwa itsinda ry'amagambo yanditse atsindagiye irindi/andi magambo bivuga kimwe usanga mu mwandiko.**
   a) Ibiyobyabwenge birimo **ibice** byinshi: ibiterwa umuntu mu rushinge, ibinyobwa nk'itabi, hari ibisukika n'ibindi.
   b) **Abantu bari mu kigero kimwe** bagomba gukorera hamwe mu bwumvikane n'amahoro.

c) **Itsinda ry'abantu badatunganye** ntiwakagombye kubishinga kuko bakuyobya.

d) **Uwaheranywe n'ibitotsi ubuticura** iyo atitaweho ashobora kugendera ko agashiramo umwuka.

2. **Uzuza interuro zikurikira ukoresheje ijambo rikwiye ukuye mu mwandiko.**

a) Umuntu wabaye .................. y'ibiyobyabwenge usanga yaratayE umutwe.

b) Umubiri w'umunywi w'ibiyobyabwenge utakaza .................. ryo kunoza umurimo.

c) Isaho umwana yiberamo igihe nyina amutwise muyita ..................

d) Abasaritswe n'ibiyobyabwenge baba mu .................. butava ku muryango.

e) Abantu b' .................. bicwa n'inzara kuko baba barimitse ubunebwe bagashyira inda imbere.

## II. Ibibazo byo kumva umwandiko

**Subiza ibibazo bikurikira:**

1. Vuga impamvu enye abantu bitwaza bakishora mu biyobyabwenge?
2. Tanga ingero z'ibiyobyabwenge bikunze gukoreshwa mu gace ukomokamo.
3. Garagaza ibikorwa binyuranye abanywi b'ibiyobyabwenge bashobora kwishoramo igihe bamaze kubikoresha.
4. Ni izihe ndwara zishobora gukomoka ku ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge?
5. Ni gute gukoresha ibiyobyabwenge bishobora kuba intandaro yo kwandura SIDA? Sobanura ukoresheje ingero ebyiri.
6. Ni ryari ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge rishobora kuganisha ku rupfu?
7. Ni ibihe bimenyetso biranga uwagizwe imbata n'ibiyobyabwenge?
8. Usanzwe akoresha ibiyobyabwenge arangwa n'iki igihe yabibuze?
9. Ibiyobyabwenge bibangamira iterambere ry'igihugu kigaragaramo ababikoresha cyane. Sobanura uburyo bibangamira iterembere wifashishije ingero ebyiri.
10. Ugendeye ku mwandiko, sobanura impamvu tugomba kurwanya ibiyobyabwenge.
11. Uyu mwandiko ni iki ushishikariza ababyeyi bafite abana biga mu mashuri yisumbuye?
12. Ushingiye ku bivugwa muri uyu mwandiko, ni iyihe nama wagira bagenzi bawe? Kubera iki?

## III. Ibibazo byo gusesengura umwandiko

**Tekereza ku buryo bwimbitse maze usubize ibibazo bikurikira:**

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.
3. Ibiyobyabwenge birangiza. Abaporisi n'abandi bashinzwe umutekano bashoboye bonyine kubirwanya no kubikumira? Gerageza kubisobanura neza.
4. Abantu batari bake usanga bafata ku gahiye ndetse bagasingira ka Wisiki n'izindi nzoga zikomeye, hari aho bihuriye no kunywa ibiyobyabwenge byarondowe mu mwandiko?
5. Mu mashuri yisumbuye, mu mashuri makuru na za Kaminuza usanga hari ubwisanzure bukabije ku buryo kugenzura ko banywa ibiyobyabwenge bitakorohera uwo ari we wese. Abayobozi b'ayo mashuri wabifuzaho iki?

## Umwitozo w'ubumenyi ngiro

**Ifatanye na bagenzi bawe mwungurane ibitekerezo mujya impaka zubaka kuri iyi nsanganyamatsiko:**

Uruhare rw'ibiyobyabwenge mu kudindiza iterambere n'ingamba zo kubyirinda.

## Inyandiko z'ubutegetsi: Ibaruwa n'umwirondoro

**Itegereze iyi nteruro maze ukore ubushakashatsi usubize ibibazo biri hasi.**

By'umwihariko, kubera impungenge baterwa n'ibiyobyabwenge bishobora no kwadukira amashuri yisumbuye. Ababyeyi ntibahwema gushishikariza abana babo kwamagana ababashora mu biyobyabwenge binyuranye ndetse no kubibutsa ingaruka zabyo ku buzima bwabo bw'ejo hazaza. Rimwe na rimwe ababyeyi bandikira abana babo amabaruwa babasaba kwirinda ibiyobyabwenge.

**Ibibazo:**

1. Ibaruwa ivugwa muri iyi nteruro ni bwoko ki?
2. Usibye bene ubwo bwoko bw'ibaruwa nta zindi baruwa waba uzi zandikwa? Tanga ingero zitandukanye.
3. Mu matangazo amenyesha akazi ni iki bakunze gusaba?
4. Utekereza ko umwirondoro uba ukubiyemo iki?

## A. Ibaruwa y'ubutegetsi

MUGISHA Arnaud
Akarere ka Buramba
Intara y'Amajyaruguru
Agasanduku k'amabaruwa
60 Buramba

Buramba, ku wa 12/2/2017

Bwana Umuyobozi
w'Umurenge wa Kagano
Agasanduku k'amabaruwa
2011 Buramba

**Impamvu:** Ikibazo k'ibiyobyabwenge

Bwana Muyobozi,

Mbabajwe no kubandikira iyi baruwa ngira ngo mbasabe kurwanya byimazeyo ikibazo k'ibiyobyabwenge kivugwa mu Murenge mubereye Umuyobozi.

Mu by'ukuri, Bwana Muyobozi w'Umurenge kubera ikibazo cy'umutekano muke umaze iminsi urangwa mu murenge muyobora, bikaba byaragaragaye ko ukomoka ku ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge rigaragara mu rubyiruko, turabasaba gushishikariza ababyeyi, abayobozi b'utugari ndetse n'ab'imidugudu kwitabira kurwanya abakoresha ibiyobyabwenge. Byagaragaye ko ari byo ntandaro y'ubwicanyi n'urugomo rumaze iminsi rugaragara mu murenge wanyu. Murasabwa kugaragaza ingamba mugiye gufatira icyo kibazo.

Mu gihe ngitegereje igisubizo cyanyu, mbaye mbashimiye ubufatanye musanzwe mugaragaza mu guharanira umutekano w'Igihugu.

**Bimenyeshejwe**:
- Umuyobozi w'Intara y'Amajyaruguru
- Ushinzwe umutekano mu Ntara y'Amajyaruguru

MUGISHA Arnaud

Umuyobozi w'Akarere ka Buramba

### Ibibazo ku mwandiko

1. Uyu mwandiko uri mu buhe bwoko bw'imyandiko? Kubera iki?
2. Ni nde wanditse uyu mwandiko? Yawandikiye nde?
3. Ni ikihe kibazo cyatumye nyiri ukwandika uyu mwandiko awandika?
4. Garagaza itandukaniro riri hagati y'uyu mwandiko n'indi wize.

## 1. Inshoza y'ibaruwa y'ubutegetsi

Ibaruwa y'ubutegetsi ni ibaruwa ngufi kandi ivuga ibya ngombwa birasa ku ntego, ikirinda uburondogozi no kugaragaza amarangamutima. Igituma iba ngufi ni uko uwandika agomba gusa kwibanda ku mpamvu yatumye yandika. Bene iyi baruwa y'ubutegetsi iba igamije gusaba akazi, gusubiza uwasabye akazi, gusaba ibisobanuro mu kazi, gutanga ibisobanuro, gutanga amabwiriza n'ibindi. Tuvuge niba uwandika asaba akazi, iyo ni yo mpamvu agaragaza ku rupapuro kandi ni yo avugaho muri make agaragaza akazi ashaka ako ari ko, ubushobozi afite bwo kugakora n'uburyo azagakora, kandi byose bikagirwa mu kinyabupfura. Nta gutandukira ngo agaragaze ko yababaye, ko ubukene bumumereye nabi, ko arya rimwe mu cyumweru, ko yari afite akazi bakakamwirukanaho ku maherere n'ibindi. Uwo wandikira usaba akazi ntakeneye ko umurondogoraho cyangwa ko umutera imbabazi. Ibyo nta mwanya abifitiye, icyo akeneye ni icyo ugamije kumukorera, ubushobozi ugifitemo, ibyangombwa bibigaragaza. Bene iyi baruwa yandikwa ku rupapuro rw'umweru bita A4, rukandikwaho ruhagaze, uwandika agahera ibumoso agana iburyo.

## 2. Imiterere y'ibaruwa y'ubutegetsi

Ibaruwa y'ubutegetsi igizwe n'ibice binyuranye:

**Aderesi:** Ni igice k'ingenzi kigaragaza uwanditse ibaruwa. Hagaragaramo amazina ye, aho atuye ndetse n'andi makuru yose yafasha uwo yandikiye kumenya aho yamubariza aramutse amushatse: ashobora kongeramo nimero za terefoni n'aderesi ye ya interineti. Iki gice gifata umwanya wo hejuru ibumoso ku rupapuro.

**Itariki:** Ni ngombwa ko hagaragaramo ahantu ibaruwa yandikiwe n'umunsi iyo baruwa yandikiweho. Iki gice cyo kijya hejuru iburyo ahateganye n'izina.

**Uwandikiwe:** Iki gice kigaragara munsi y'itariki ibaruwa yandikiweho. Kiba kigaragaza uwo ibaruwa igenewe. Si izina rye bwite rigaragaramo ahubwo ni izina rigaragaza umwanya afite mu kazi. Cyakora hashobora no kugaragazwa izina iyo ibaruwa igenewe umukozi runaka.

**Impamvu:** Mu ibaruwa nk'iyo hagomba kugaragaramo impamvu yayo: gusaba akazi, gusaba ibisobanuro... Ijambo impamvu buri gihe ricibwaho akarongo. Iki gice kiba kiri munsi ya aderesi kikabangikana n'umurongo wa nyuma wo mu gice kigaragaza uwo ibaruwa yandikiwe.

**Igihimba:** Igihimba ni ibaruwa nyirizina. Igihimba k'ibaruwa y'ubutegetsi kigirwa n'ibika bitatu:

a) **Intangiriro:** Uwandika avuga muri make impamvu imuteye kwandika igirwa n'igika kimwe kandi ikagaragaza icyo uwandika agamije. Iyo ari nk'ibaruwa isaba akazi agaragazamo ko azi neza ko uwo mwanya uhari yongeramo aho yabikuye; mu kinyamakuru cyangwa mu itangazo ryaciye kuri radiyo.

b) **Igihimba:** Uwandika asobanura atarondogoye ingingo z'ingenzi zigize impamvu yo kwandika. Ni igice kigaragara nk'aho ari kirekire kurusha ibindi, kuko gishobora no kugira ibika birenze kimwe bitewe n'ingingo zigize ubutumwa. Ni cyo gice cyonyine gisobanura mu mugambo arambuye ibyavuzwe mu ntangiriro, kikabisesengura, kikanakurikiranya ibitekerezo. Icyo gihe buri gika kiharira ingingo yacyo, na none ukirinda gusubiramo ibyo wavuze.

c) **Umusozo:** Uwandika ibaruwa asoza ashimira uwo yandikiye. Ni cyo gice kirangiza ibaruwa kandi kigirwa n'igika kimwe. Uwandika arangiza yerekana ikizere afitiye uwo yandikiye cyangwa se icyubahiro amugomba.

d) **Amazina n'umukono:** Ni igice gisoza ibaruwa kigizwe n'amazina ndetse n'umukono wa nyiri ukuyandika.

**Ikitonderwa:** Bitewe n'imiterere yayo, ibaruwa y'ubutegetsi ishobora kugira ibindi bice bikurikira:

**Binyujijwe:** Ni igice kigaragara mu ibaruwa y'ubutegetsi munsi y'aderesi y'uwandikiwe. Gishyirwaho iyo hari abo iyo baruwa igomba gucaho mbere yo koherererezwa uwayandikiwe.
**Bimenyeshejwe:** ni igice kijya mu mpera z'ibaruwa ku ruhande w'ibumoso. Kijya mu ibaruwa y'ubutegetsi iba igomba kugira abandi bamenyeshwa ibyanditswe.

## 3. Imbata y'ibaruwa y'ubutegetsi

Amazina n'aho uwanditse abarizwa

-------------------------------------

-------------------------------------

-------------------------------------

Ahantu, itariki, ukwezi n'umwaka

Umwanya w'icyubahiro n'aho uwandikiwe abarizwa

-------------------------------------

-------------------------------------

Binyujijwe -------------------------

-------------------------------------

**Impamvu**: ------------------------------

Nyakubahwa/ Bwana Muyobozi

-----------------------------------------

-----------------------------------------------------------------------------------------------

-----------------------------------------------------------------------------------------

-----------------------------------

-----------------------------------------------------------------------------------------------

-----------------------------------------------------------------------------------------------

-----------------------------------------------------------------

-----------------------------------

-----------------------------------------------------------------------------------------------

-----------------------------------------------------------------------------------------------

Amazina n'umukono by'uwanditse

-------------------------------------

**Bimenyeshejwe**:

----------------------------

----------------------------

## 4. Uturango tw'ibaruwa y'ubutegetsi

- Hari amagambo yabugenewe agomba gutangira no gusoza ibaruwa y'ubutegetsi.
  (Bwana Muyobozi, Nyakubahwa Minisitiri, ...)

- Ibaruwa y'ubutegetsi ntawusuhuza cyangwa ngo asezere. Hari amagambo yabugenewe asoza ibaruwa y'ubutegetsi (Mu gihe ngitegereje igisubizo cyanyu kiza, nyakubahwa, mbaye mbashimiye/ Mu gihe ntegerezanyije ikizere, mbaye mbashimiye/ Mbaye mbashimiye Nyakubahwa/ Bwana / Madamu/ Madamazera...)
- Buri gika gitangirira mu cya kabiri cy'urupapuro mu mpagarike yarwo.
- Ibaruwa y'ubutegetsi igomba kugira impamvu yayo yihariye bitewe n'igitumye uyandika yandika.

**Umukoro**

Andikira umuyobozi w'umurenge utuyemo umusaba ikemezo cy'amavuko kuko ugikeneye mu kuzuza ifishi izaguhesha uburenganzira bwo gukora ikizamini cya Leta gisoza amashuri yisumbuye. Wubahirize imbata y'ibaruwa nk'iyo.

## B. Umwirondoro

Hari benshi basabwa gutanga umwirondoro igihe basaba akazi cyangwa se igihe umukoresha ari we shobuja abigusabye ugatangira kwibaza icyo ugomba gushyira mu mwirondoro. Ni ngombwa kumenya kwandika umwirondoro, ukamenya ko ibintu bibi byagaragaye mu mateka yawe utabishyira mu mwirondoro. Ushyiramo ibyo ubona byakugirira akamaro ukurikije aho uwo mwirondoro ukenewe.

**Soma umwandiko ukurikira utahure ibishobora kwibandwaho igihe handikwa umwirondoro.**

### 1. Ibiranga umuntu

Amazina: MUTABAZI Gaspard
Data: KATABARWA Jean
Mama: KANKINDI Marie
Igihe navukiye: 2 Nzeri 1974
Aho navukiye:
Intara: Amajyaruguru
Akarere: Kagano
Umurenge: Mataba
Akagari: Gaseke

**Aho ntuye:**

Intara: Amajyaruguru
Akarere: Kagano
Umurenge: Mataba
Akagari: Gaseke
Irangamimerere: Ndubatse, mfite abana bane
Aho mbarizwa: Akarere ka Kagano

Agasanduku k'iposita 70 Kagano
Tel: 0788............
E-mail: mutabazi-gaspard@yahoo.fr

**2. Amashuri nize:**

2003-2007: Amashuri makuru: Kaminuza nkuru y' u Rwanda
Impamyabushobozi y'ikiciro cya kabiri mu Ndimi n'Ubuvanganzo Nyafurika.

1989-1994: Amashuri yisumbuye muri Seminari ya Runaba
Impamyabumenyi y'amashuri yisumbuye mu ishami ry'Ikiratini n'indimi zivugwa.

1981-1988: Amashuri abanza mu Ishuri Ribanza rya Mataba.
Ikemezo k'ikigo cy'Amashuri Abanza cya Mataba.

**3. Uburambe mu kazi**

2000-2003: Umwarimu w'Igifaransa n'Ikinyarwanda mu ishuri ryisumbuye rya Gakurazo.

2003-2004: Umwarimu w'Igifaransa n'Ikinyarwanda mu ishuri ryigenga APEDER Mataba.

2008-2010: Umwarimu w' Igiswayiri n'Ikinyarwanda mu Iseminari Nto ya Runaba.

2011-2017: Umwarimu w'indimi muri kaminuza y'u Rwanda ishami rya Huye.

**4. Ubundi bumenyi**

Nzi mudasobwa porogaramu ya "Word, Excel, Power Point, Access na Publisher"
Nzi gutwara imodoka, mfite kategori ya B.

**5. Indimi mvuga:**

| **Ururimi** | **Kumva** | **Kuvuga** | **Kwandika** | **Gusoma** |
|---|---|---|---|---|
| **Ikinyarwanda** | Neza cyane | Neza cyane | Neza cyane | Neza cyane |
| **Igifaransa** | Neza cyane | Neza cyane | Neza cyane | Neza cyane |
| **Igiswayiri** | Neza cyane | Neza cyane | Neza cyane | Neza cyane |
| **Icyongereza** | Neza | Buhoro | Neza | Neza cyane |

**6. Ibyo nkunda**

Nyuma y'akazi nkunda gusoma ibitabo.
Nkunda umukino wo koga no gukina umupira.

**7. Abantu banzi:**

- UMUHIRE Jean: Umwarimu wange muri Kaminuza y'u Rwanda, Tel: 0788...
- Padiri KARAKE Samuel: Umukoresha wange igihe nigishaga mu i Seminari Nto ya Runaba, Tel 0755...

- HAKIZIMANA Paul: Umuyobozi w'Ishami ry'Indimi muri Kaminuza y'u Rwanda aho nigisha ubu, Tel: 0789...

Ngewe MUTABAZI Gaspard ndemeza neza ko ibyo maze kuvuga ari ukuri kandi ko bishobora kugenzurwa.

Bikorewe i Kagano, ku wa 25 Nyakanga 2017

MUTABAZI Gaspard

**Ibibazo**

1) Uyu mwandiko ugaragaramo ayahe makuru?
2) Urabona ufite akahe kamaro?
3) Ni nka nde wakenera bene uyu mwandiko?

## A. Inshoza y'umwirondoro

Mu buzima busanzwe ari na byo bimenyerewe cyane, umwirondoro ukunze gusabwa n'umuntu wese ushaka gutanga akazi. Bityo mu byangombwa yaka ushaka gupiganirwa uwo mwanya haba harimo n'umwirondoro we. Umwirondoro ni nk'inyandiko yereka umukoresha ishusho y'umukozi akeneye. Nta wakwirengagiza ko umwirondoro ushobora kuba ngombwa iyo umuntu asaba ishuri runaka ngo akomerezemo amasomo ye.

## B. Ibiranga umwirondoro mwiza

Umwirondoro mwiza ugomba kuba:

- Wanditse ku rupapuro rwiza nta n'amakosa y'ururimi arimo.
- Wuzuye kuko uwusaba akeneye amakuru yuzuye kugira ngo arusheho kumenya nyiri umwirondoro niba hari ikiburamo ntibizamutere igihe agishakisha.
- Usomeka neza wanditswe mu nteruro ngufi.
- Uvuga ukuri. Ukora umwirondoro ntagomba kugira icyo yibagirwa cyangwa ngo ashyiremo ibidasobanutse cyangwa ibihimbano.
- Ugomba kuba ugenewe koko abo wandikiwe niba ari aho nyirawo asaba akazi ugomba kuba ujyanye n'aho asaba akazi.

Umwirondoro ntukorwa uko nyirawo yiboneye ugomba kuba ufite uburyo buboneye ukorwamo, uko ibice biwugize bikurikirana kuko umwanya wabyo uba ufite icyo usobanura kuri uwo mwirondoro. Ibyo bice rero ni:

- Umutwe
- Ibiranga umuntu
- Amashuri

- Uburambe
- Ubundi bumenyi
- Indimi avuga
- Ibyo akunda
- Abantu bamuzi
- Kwemeza ko ari ukuri no gushyiraho umukono we.

**1. Umutwe**

Umutwe w'umwirondoro wandikwa hejuru ukitwa umwirondoro

**2. Ibiranga umuntu**

Irangamimerere ni igice gitangira umwirondoro, kikaba kigamije kugaragaza muri make uwo ari we. Kigomba kuba cyumvikana kandi kirasa ku ntego. Si ngombwa gushyiramo ibintu byinshi nubwo bwose waba ubona umwirondoro ari muto.

Mu irangamimerere umuntu avugamo amazina ye. Ni byiza kwandika izina ry'umuryango mu nyuguti nkuru z'icyapa maze iry'idini rikajya mu nyuguti nto. Nyuma y'amazina hagaragazwa aho umuntu ahereye, ni ukuvuga aho atuye (aha iyo afite agasanduku k'iposita ni byiza kugashyiraho). Aho umuntu atuye hiyongeraho n'uburyo uwamushaka yamubonamo; umurongo wa terefoni na aderesi ya interineti ku buryo uwabishaka yahita amwandikira.

Ikindi kigomba kujya mu irangamimerere ni imyaka umuntu afite. Aha ariko ntawandika umubare ibyiza ni ugushyiraho umwaka yavukiye. Iyo yanditse amatariki, ukwezi akwandika mu izina ryako.

**3. Amashuri**

Iki gice kigaragaza aho nyiri umwirondoro ahagaze mu rwego rw'ubumenyi ni yo mpamvu uwandika agomba guhera ku mpamyabumenyi nini afite. Mu kwandika umwirondoro, amashuri ntatandukana n'impamyabumenyi, umuntu yandika impamyabumenyi afite bikaba bihwanye no kwandika amashuri yize. Ugaragaza amashuri yize avuga umwaka, aho yigaga, ibyo yigaga n'impamyabumenyi yahakuye.

Hari igihe amashuri ajyana n'ibitabo umuntu aba yaranditse. Icyo gihe si ngombwa kubishyiraho keretse iyo bigira icyo byongera ku kizere umuntu ashobora kugirirwa n'abo ashyikiriza umwirondoro.

**4. Uburambe**

Uburambe mu kazi ni igice cyo kwitonderwa. Aha ni ho uwandika umwirondoro aba agomba kwereka uwo yandikiye icyo azi gukora n'igihe amaze agikora. Iyo yakoze mu myanya myinshi, ayishyiraho ahereye ku wa nyuma aherukaho agenda agaragaza igihe yagiye ayimaraho. Hari igihe umuntu aba yarakoze iyimenyerezamwuga ni ngombwa ko abishyiraho cyanecyane iyo ataramara

igihe kinini akora cyangwa se ari bwo bwa mbere yatse akazi. Ibyo bishobora kumwongerera amahirwe imbere y'uwo aha umwirondoro.

5. **Ubundi bumenyi**

   Kumenya ibintu byinshi nta cyo bitwaye kuko ibyo umuntu azi byose bishobora kumugirira akamaro mu buzima bwe bwa buri munsi. Iyo rero umuntu azi ubundi bumenyi ntashidikanya kubigaragaza ku mwirondoro we cyanecyane iyo bifitanye isano n'akazi asaba. Urugero: Kuba azi mudasobwa, kuba afite uruhushya rwo gutwara ikinyabiziga...

6. **Indimi**

   Hari igihe umwanya umuntu ashaka uba usaba kumenya indimi z'amahanga. Ni ngombwa rero ko uwandika umwirondoro ashyiramo indimi zose azi. Mu kazi ako ari ko kose kumenya indimi z'amahanga byongerera amahirwe ugasaba. Ukora umwirondoro agaragaza urwego aziho urwo rurimi atabeshya (nduzi neza cyane, nduzi neza, nduzi bihagije, biciriritse) kuko kubeshya byamugiraho ingaruka mu gihe k'ikizamini k'ibiganiro.

7. **Ibyo akunda**

   Umuntu ntabaho akora akazi ashinzwe gusa. Na nyuma y'akazi ubuzima burakomeza. Ibyo umuntu akunda rero biza nyuma y'akazi. Bigizwe n'ibyo umuntu akora kandi bimushimisha. Ariko na none ukora umwirondoro ntiyiyibagize ko ibimushimisha bishobora kumubera imbogamizi yo kutabona umwanya yifuza. Nk'urugero niba ari umuntu ukunda kumva indirimbo kuri radiyo, bikaba byerekana ko ari umuntu ukunze kuba ari wenyine ko kubana n'abandi byamugora, mu gihe umuntu ukunda gukina umupira aba agaragaza ko abana n'abandi neza ko no mu kazi byagenda bityo.

8. **Abantu bamuzi cyangwa abahamya**

   Iyi ngingo y'abantu bazi nyiri umwirondoro si ngombwa buri gihe. Ariko hari ababisaba mu mwirondoro bikaba ngombwa ko ijyamo. Abantu bakunze gukenerwa si abaturanyi bawe bakomeye cyangwa se bene wanyu bakomeye. Abazi umuntu baba bakenewe ni abarimu bamwigishije cyangwa abakoresha bamukoresheje kuko ukeneye umwirondoro wawe aba ashobora kubabaza ku bijyanye n'ubumenyi ufite cyangwa se ubushobozi n'imyitwarire byawe mu kazi.

9. **Kwemeza ko ibyo uvuze ari ukuri no gushyiraho umukono**

   Iki ni cyo gice gisoza umwirondoro. Nyiri ukuwandika agomba gusoza yemeza ko amakuru yatanze ari ukuri ko anashobora kugenzurwa. Hanyuma agashyiraho itariki n'umukono we.

   Ibi ni byo by'ingenzi biba bikubiye mu mwirondoro. Cyakora ntibibujijwe ko hari andi makuru yakongeramo igihe abona ko hari amahirwe yamwongerera kugira ngo abone akazi yasabaga.

**Umukoro**

Ubu urangije mu mwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye. Andika umwirondoro wawe ukurikije ingingo ziri hejuru aha ufitiye amakuru.

## Amatangazo n'ubutumire

**Itegereze ishusho ikurikira maze usome umwandiko ukurikiyeho ukore ubushakashatsi bwimbitse ku matangazo n'ubutumire.**

**Itangazo**

Mu rwego rwo kurwanya ikibazo k'ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge kigaragara mu Murenge wa Gitaka, ubuyobozi bw'Umurenge wa Gitaka bunejejwe no kumenyesha abayobozi b'imidugudu bose bo mu Murenge wa Gitaka ko batumiwe mu nama nyunguranabitekerezo ku buryo bwo kurwanya ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge ku Cyumweru tariki ya 25/01/2015, saa tatu za mu gitondo (09h00). Kuza kwanyu ni inkunga ikomeye mu kurwanya ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge.

Bikorewe i Gitaka ku wa 20/01/2015

Ubuyobozi bw'Umurenge wa Gitaka.

## A. Itangazo

### 1. Inshoza y'itangazo

Igihe cyose ufite icyo ushaka kugeza ku bandi ukimenyesha ugicishije mu itangazo. Iyo banki zambuwe cyangwa se ibindi bigo biciriritse by'imari bihemukiwe na ba bihemu bakambura inguzanyo, aba ba bihemu bashyikirizwa inkiko batsindwa ibyabo bigatezwa cyamunara. Iyo hari imitungo izagurishwa abahesha b'inkiko b'umwuga batanga amatangazo bahamagarira abaturage kuzaza kwigurira. Bibaho kandi ko iyo umuryango watakaje umuntu uhitisha itangazo mu bitangazamakuru na radiyo bahamagarira abantu gutabara umuryango wagize ibyago. Itangazo ni inyandiko irimo ubutumwa bamanika ahantu cyangwa bugaca mu kinyamakuru kugira ngo bumenyekane hagamijwe kwamamaza, kurangisha no kumenyesha.

### 2. Uturango tw'itangazo

Mu itangazo hagomba kubonekamo ibi bikurikira:

- Umutwe w'itangazo.
- Utanze itangazo.
- Uwo rigenewe.
- Ahantu igikorwa rimenyesha kiri, cyabereye cyangwa kizabera.
- Itariki igikorwa rimenyesha cyabereyeho cyangwa kizabera.

### 3. Ubwoko bw'amatangazo

**Amatangazo yo kubika:** Ni amatangazo atabaza agamije kumenyesha abantu ko hari umuntu witabye Imana akanavuga igihe azashyingurirwa.

**Amatangazo yo kumenyesha:** Ni amatangazo amenyesha abayumva amakuru atandukanye nk'inama, akazi, isoko ry'ibintu, cyamunara...

**Amatangazo yo kwamamaza:** Ni amatangazo atangwa agamije kwamamaza ibikorwa by'umuntu ku giti ke, by'ishyirahamwe, by'inganda, amashuri, kugira ngo bimenyekane bibone ababigana mu buryo bwo kubiteza imbere.
**Amatangazo yo kurangisha:** Ni amatangazo atangwa igihe umuntu yatakaje ikintu, yabuze umuntu kugira ngo ababimuboneye babimuhe cyangwa yatoye ibintu kugira ngo nyirabyo abashe kubibona.

**Umukoro**

Andika amatangazo akurikira wubahiriza imiterere yayo:
- Itangazo ryo kubika.
- Itangazo ryo kumenyesha.

## B. Ubutumire

**Soma umwandiko ukurikira maze ukore ubushakashatsi utahura inshoza yawo n'uturango twawo**

*Ubutumire*

*Twebwe imiryango ya BIZIMANA Jean na NGENDAHAYO Pierre, twiyishimiye*

*gutumira Bwana na Madamu: ................. mu bukwe bw'abana bacu:*

***MUKANDORI Laurence***

na

***KAMANZI Charles***

*Buzaba ku wa 09/08/2016: Gusaba no gukwa i Kagano.*
*Ku wa 20/08/2016: Gusezerana imbere y'Imana muri Kiliziya ya Paruwasi ya Gakurazo*
*Diyosezi ya Kamembe.*

*Nyuma y'iyo mihango abatumiwe bazakirirwa mu nzu mberabyombi y'Akarere ka Kamembe.*

*Kuza kwanyu ni inkunga ikomeye!*

**M. Laurence**
**Tel: 0788...**
**07288...**

**K.Charles**
**Tel: 0788...**
**0724...**

### 1) Inshoza y'ubutumire

Ubutumire ni inyandiko ngufi itumira umuntu cyangwa abantu kwitabira umunsi mukuru runaka. Bene izi nyandiko twazigereranya n'amabaruwa y'ubucuti nubwo zo zidakurikiza imiterere y'ayo mabaruwa. Ubutumire bukoreshwa mu minsi mikuru inyuranye nko gushyingirwa, kubatirisha, kwizihiza isabukuru runaka, gutaha igikorwa runaka, gusangira ku meza, kwishimira kugera ku gikorwa runaka nko gufata impamyabumenyi…

### 2) Uturango tw'ubutumire

Ubutumire burangwa n'imiterere yabwo yo kuba hagaragaramo ibintu by'ingenzi bikurikira:

- Umutwe w'ubutumire,
- Utumirwa,
- Aho igikorwa kizabera.
- Aho utumira abarizwa,
- Amazina y'utumira,
- Igikorwa umutumiramo,
- Umunsi n'isaha kizaberaho,

**Umukoro**

Ishyire mu kigwi cy'umuyobozi w'ishuri ryisumbuye wigamo, wandike ubutumire bw'umuhango wo gutanga impamyabumenyi ku banyeshuri barangiza no kwizihiza isabukuru y'imyaka 25 ikigo kimaze gishinzwe.

## Inshamake y'ibyizwe mu mutwe wa cumi

- Ibiyobyabwenge bigira ingaruka zinyuranye ku muntu ubikoresha, ku muryango we ndetse no ku iterambere muri rusange. Kurwanya ikoreshwa ryabyo no gushishikariza abantu kutabikoresha ndetse no kubirwanya ni inshingano ya buri wese.
- Uwandika ibaruwa y'ubutegetsi akoresha amagambo yabugenewe akirinda: kurondogora, gusuhuza cyangwa gusezera n'andi marangamutima. Ibaruwa y'ubutegetsi iba ari ngufi kandi ikagira amagambo yabugenewe agomba kuyitangira no kuyisoza. Urugero rwayitangira: (Bwana Muyobozi/ Nyakubahwa Minisitiri… Urugero rwayisoza: Mu gihe ngitegereje igisubizo cyanyu kiza, Nyakubahwa, mbaye mbashimiye/ Mu gihe ntegerezanyije ikizere, mbaye mbashimiye/ Mbaye mbashimiye Nyakubahwa/ Bwana / Madamu/ Madamazera…)
- Umwirondoro ni ibiranga umuntu: amazina y'ababyeyi be, aho atuye, ibyo yize, ibyo yakoze, ibyo akora, ibyo akunda ndetse n'ibyo azi.
- Itangazo ni ubutumwa bugenerwa abantu bufite icyo bubamenyesha cyangwa bubahamagarira. Muri ubwo butumwa hakaba hagaragaramo ubutanze, uwo abugeneye, ahantu n'igihe.
- Ubutumire ni inyandiko ngufi itumira umuntu cyangwa abantu kwitabira umunsi mukuru runaka, bukaba burangwa no kugaragaramo amazina y'utumira, utumirwa, igikorwa cyabaye amutumiramo, aho kizabera, umunsi n'isaha kizaberaho n'aho utumira abarizwa.

## Isuzuma risoza umutwe wa cumi

Kora ku giti cyawe, usome uyu mwandiko maze usubize ibibazo bikurikira wubahiriza amabwiriza yatanzwe.

**Umwandiko: Ingaruka z'ibiyobyabwenge mu rubyiruko**

Muvara ni umwana w'umuhungu uri mu kigero k'imyaka cumi n'itandatu. Amaso yaratukuye, iyo agenda mu nzira agenda yivugisha ahekenya amenyo. Umunsi umwe twahuriye mu gatsibanzira kitaruye ikigo k'ishuri cya Mabimba atumagura itabi rizinze mu ikoma ryumye. Yari yambaye impuzankano bigaragara ko ari umunyeshuri. Ndamwegera, ndamusuhuza maze turatangira turaganira.

-Uraho yewe mwa?

-Ndi aha nyine ntundeba se! Ee! Bite meri wange? Ubu nge mba ndi mu maswingi wana ntabwo nshaka amagambo menshi! Akimara kunsubiza atyo mpita menya ko ari umwana wokamwe n'ibiyobyabwenge ndamwegera ntangira kumuganiriza ntuje. Ambwira ko ari umunyeshuri wiga mu mwaka wa mbere. Ikigero ke nticyatumaga wakeka ko yiga mu mwaka wa mbere ahubwo wamukekeraga kuba yararangije amashuri yisumbuye. Ndakomeza ndamuganiriza nihanganira imvugo nyandagazi yakoreshaga kuko nabonaga na we atari we ahubwo abiterwa no kubatwa n'ibiyobyabwenge. Ageze aho atangira gucururuka maze aranyemerera duhuza urugwiro. Icya mbere nifuzaga kumenya ni ibiyobyabwenge urubyiruko rw'abanyeshuri bakoresha ibyo ari byo, igihe babifatira, aho babikura n'igituma babifata.

Nyuma y'ikiganiro kirekire nagiranye na we nsanga ibiyobyabwenge bikunze gukoreshwa n'urubyiruko rw'abanyeshuri ari urumogi, kanyanga n'indi nzoga ntamenye neza yitaga siriduwire. Ansobanurira ko babifata mu kiruhuko cya saa sita. Ibyo bituma badasubira ku ishuri nyuma ya saa sita kubera ko ngo baba babirindutse badashaka kugira amabwiriza ayo ari yo yose bahabwa n'abayobozi b'ishuri. Ikindi kandi yambwiye ni uko ngo akenshi babifata iyo bari mu biruhuko bisoza igihembwe cyangwa ibisoza umwaka; basiga babeshye ababyeyi babo ko bagiye gusobanurirana amasomo ubundi bakigira mu biyobyabwenge. Akimara kumbwira ibyo byanteye amatsiko yo kumenya aho babikura n'uko babibona kandi nta mafaranga baba bakorera dore ko bigurwa n'amafaranga menshi. Ansobanurira ko bayiba ab'iwabo cyangwa bagakoresha amafaranga y'ishuri baba bahawe nyuma yo kubeshya ababyeyi ko batumwe ibikoresho runaka. Ansobanurira kandi ko aho babikura ari henshi ko hari bagenzi babo biga bataha baba babicuruza babizana mu dukapu twabo. Hari n'abaturanyi baba babicuruza bakabigura na bo mu gihe k'ikiruhuko cya saa yine cyangwa saa sita bakabibagurishiriza ku ruzitiro rw'ishuri inyuma y'amashuri ahategereye ubuyobozi bw'ishuri.

Ku giti ke, mubaza icyamuteye kunywa ibiyobyabwenge ansobanurira ko bagenzi be bamubwiraga ko bituma atinyuka, agasubiza mu ishuri ashize amanga kandi ko ngo binatera akanyabugabo. Nkimara kumva ibisobanuro yampaga nsanga ngomba

kumuba hafi nkamufasha kureka ibiyobyabwenge. Muganiriza ntuje mwumvisha uburyo kuba akiri mu wa mbere kandi abandi bangana bararangije amashuri yisumbuye ari ukubera kunywa ibiyobyabwenge bigatuma asiba kenshi ishuri, yakora ibizamini agatsindwa agahora asibira. Musobanurira ko bigira ingaruka ku buzima bw'ubikoresha nko gutukura amaso, kudatekereza neza, kutagira ikinyabupfura, kudasinzira iyo atabikoresheje… Ikindi kandi musobanurira uburyo ibiyobyabwenge bigira ingaruka ku iterambere ry'Igihugu mugaragariza uburyo ubikoresha adakora kubera kubura imbaraga kandi ko n'amafaranga abigura aba akwiye guteza imbere igihugu mu bundi buryo. Ariyumvira hashize umwanya aransubiza ati: "None se nakora iki?" Mubwira ko yabireka kandi akagaragaza n'abandi bagenzi be babifata ku ishuri ndetse akanavuga uburyo babibona n'aho babikura. Hashira umwanya munini yiyumvira ageze aho arambwira ati: "Nge ngiye kubireka kandi n'amaniga yange ndayagira inama abireke. Ni byo bituma ntatsinda mu ishuri kandi bigatuma mpora mbeshya ababyeyi, mbiba amafaranga! Ahubwo urakoze kuba ungiriye iyi nama. None se ko nabitangiye bambwira ko nzashira ubwoba nkajya nsubiza neza mu ishuri none nkaba maze imyaka ine mu wa kabiri bimariye iki? Ndabiretse! Ahubwo n'utu tubure nari nsigaranye reka ntujugunye ndetse n'aka ka siriduwire reka nkajugunye. Ubu nange mfashe umugambi wo kugira inama nk'iyi ungiriye urubyiruko rw'abanyeshuri bangenzi bange ndetse n'urundi rubyiruko duturanye rutiga, na bo bareke ibiyobyabwenge twiyubakire Igihugu."

Akimbwira atyo mukora mu ntoki ndamushimira mubwira ko nzajya nza kumusura kenshi nkamuganiriza. Aranyemerera ansezeraho arataha.

Nyuma y'icyo kiganiro na we, binyereka ko abaturanyi n'ababyeyi ari ngombwa cyane ko bakurikirana imyigire y'abana babo ku ishuri. Bakamenya igituma batiga neza kandi bakagenzura niba amafaranga yose abana babo babasaba bavuga ko bayatumwe ku ishuri biba ari byo koko. Buri mubyeyi ahuze urugwiro n'umwana uwo ari we wese abona ko afite ikibazo, amuganirize ndetse anamugire inama. Abayobozi b'ishuri bakurikirane imyigire y'abanyeshuri biga bataha iwabo, bagenzure ibyo bashobora kuzana ku ishuri, babaze ababyeyi impamvu abana babo bataboneka buri munsi ku ishuri iyo hari abo babonaho iyo ngeso yo gusiba kenshi. Abayobozi b'ishuri bagomba gushishikariza buri munyeshuri kugaragaza bagenzi be bakoresha ibiyobyabwenge cyangwa se abakekwaho kubikoresha kugira ngo bagirwe inama. Ni ngombwa gufatanya n'ubuyobozi bwa leta bakagenzura abacuruza ibiyobyabwenge babiha abanyeshuri bakabashyikiriza inzego zibishinzwe.

## I. Ibibazo byo kumva umwandiko

1. Ni nde uvugwa muri uyu mwandiko? Aravugwaho iki? Iyo umurebye ubona arangwa n'iki? Kubera iki?
2. Vuga ububi bwo kunywa ibiyobyabwenge ushingiye kuri uyu mwandiko wizwe.
3. Vuga ibyiza byo kwirinda gukoresha ibiyobyabwenge uhereye ku byo wasomye mu mwandiko.

4. Ni izihe ngamba zivugwa mu mwandiko zo kurwanya ibiyobyabwenge mu rubyiruko no mu mashuri by'umwihariko?
5. Vuga ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka ziri mu mwandiko umaze gusoma.
6. Ni iyihe nyigisho ukuye muri uyu mwandiko?
7. Gereranya ubuzima ubamo n'ibivugwa mu mwandiko, ugeza ku bandi inyigisho wakuye mu mwandiko.
8. Muvuge ingaruka z'ibiyobyabwenge mu muryango nyarwanda.
9. Ibyinshi mu biyobyabwenge ni ibinyobwa biba bitujuje ubuziranenge. Hakorwa iki kugira ngo ubinywa asobanukirwe ibijyanye n'ubuziranenge?

## II. Ibibazo by'inyunguramagambo

**a)** Shaka ibisobanuro by'amagambo akurikira ari mu mwandiko:

1. Agatsibanzira
2. Atumagura
3. Impuzankano
4. Mu maswingi
5. Kubatwa n'ibiyobyabwenge
6. Imvugo nyandagazi
7. Gucururuka
8. Duhuza urugwiro
9. Babirindutse
10. Itubure
11. Siriduwire

**b)** Soma, uhuze ijambo rivuye mu mwandiko n'igisobanuro cyaryo ukoresheje akambi.

| Amagambo | Ibisobanuro |
|---|---|
| Agatsibanzira | Gusabana |
| Impuzankano | Gusangira |
| Guhuza urugwiro | Inzira nto iri hagati y'imirima abagenzi bacamo bajya guhinga cyangwa bajya mu ngo zabo |
| | Akayira gato imodoka zicamo. |
| | Ni imyenda isa iba iranga abantu runaka; abanyeshuri, abasirikare... |

## III. Umwitozo wo guhanga

1. Ishyire mu kigwi cy'umunyeshuri urangije amashuri yisumbuye mu ishami wiga maze wandike ibaruwa isaba akazi kajyanye n'ibyo wize. Ku mugereka w'ibaruwa wanditse ushyireho umwirondoro wawe.
2. Ishyire mu kigwi cy'umubyeyi maze wandikire inshuti yawe uyitumira mu bukwe bw'umukobwa wawe ugiye gushyingirwa.

# Imyandiko y'inyongera

## Inkuru ndende "Iyo mbimenya"

Umunsi w'ubukwe wakeye nk'indi yose ifite urubanza. Iwabo wa Utamuriza, abakobwa babyuka bakubura, abagore n'abagabo baza koza ibicuma, kubaka igisharagati gutegura ibyicaro no gusuka inzoga. Abandi bavoma amazi barateka. Utamuriza nta kindi yakoze usibye kwitegura gutaha mu rwe. Iwabo wa Mariko na ho byari uko. Itandukanyirizo ni uko hamwe hari huzuye igisirimu kinshi, ahandi higanje igiturage. Ibidatunganye abiharira abandi, maze Mariko azinduka yitegura kwakira umugeni gusa. Byose byari kuri gahunda, isaha igeze imodoka iraza, abakobwa barayitaka, birangiye Mariko ayijyamo bamujyana iwabo wa Utamuriza. Yari agiye kumwizanira ngo binjirane mu ngoro y'Imana aho bari busezeranire kuzabana akaramata. Mariko yasohotse Kabanyana amwitegereza mu maso. Umutima waramubwiraga uti: "Birarangiye nta kundi. Ntari bugaruke atazanye na Utamuriza yakunze." Abasigaye na bo bajya mu modoka bahitira ku kiriziya bategereza abageni. Baje batinze, baza ari beza, ari abageni bakeye kandi bakwiranye.

Ubukwe bwagenze uko bisanzwe, burangira neza. Iwabo wa Utamuriza basibira kabiri, ku wa gatatu baza kumutwikurura. Bamuzaniye ibintu bitagira ingano. Abikorezi bari ishyano ryose. Baranywa, barabyina barizihiza maze uwahageze wese ataha yishimye. Nijoro abageni bamaze kugaburirwa bajya kuryama.
Bageze ku buriri Mariko abwira Utamuriza:

– "Ndananiwe Nyagasani we! Icyakora biramaze ubwo byose birangiye."
Utamuriza amusubiza gahoro:
–"Nange ni uko."
Mariko yumva iyo mvugo atayimenyereye kuri Utamuriza. Yari yahinduye ijwi kandi avuga asa n'usama umwuka. Amubazanya igihunga:
–"Se ko numva uvuga wahagira ni amahoro?"
Utamuriza yongera kuvuga buhoro kurushaho:
–"Yewe ndumva ntazi uko meze. Nafashwe kare, umutwe uratimbya cyane ngira n'iseseme ariko ndihangana ngo ntagukura umutima." Mariko byari bimubereye urujijo.
Yari azi neza ko umugore we atatashye iwe atwite n'ubwo byari biharawe, bityo rero ntiyari kubyita kugubwa nabi n'inda. Byongeye kandi yaramukoraga agasanga yahindutse ubutita. Nta muriro yari afite. Apfa kumubwira byo kumurema agatima:
–"Ni ukunanirwa wari umaze iminsi urara amajoro mu myiteguro. Ryama usinzire."
Utamuriza yongera kuvuga rutava mu kanwa noneho.
–"Biranga bigakomera. Umutima urenda kunsha mu kanwa." Mu kanya gato arabyuka amera nk'usaze. Avuga cyane aranguruye.

–“Ye baba weee! Mfata Mariko we,  mfata umutwe wange urasandaye we. Ariko se Imana impoye iki?”

Kuva ubwo Utamuriza araruca ararumira. Mariko abura icyo afata n’icyo areka, akubita hirya akubita hino, aratabaza ariko abenshi bari babyumvise bakabyita ko ari abasinzi zaraje mu kigunda. Arakingura maze abari baryamye aho buzura mu cyumba. Utamuriza yari yacecetse ahumekera hejuru gusa. Ubwo bari bohereje umuntu kujya kubyutsa se wa Mariko. Barahurura we n’umugore we, azana icyumvirizo yagiraga mu rugo iwe, apimye umukazana we azinga umunya. Ntibirirwa bajya kubyutsa ababikira ngo baratira imodoka, abasore b’ibigango batwara Utamuriza mu maboko bamujyana ku ivuriro. Ntiryari kure. Utamuriza baramupima ariko bayoberwa indwara imwanuye. Bamutera udushinge bamushyiramo na serumu. Bamwe barara aho ku bitaro bamanjiriwe, abandi barara mu rugo bicaye. Utamuriza yaraye atazi iyo ari, wari umutima ugihirita gusa, Mariko amurara iruhande yumva ubwenge buzunguruka.  Bwarakeye abantu barahurura ariko abaganga ntibabemerera kumureba. Utamuriza yamaze umunsi yirenza undi nta kirahinduka, icyumweru kirashira, ikindi kirataha. Kwari ukureba ku jisho gusa naho ubundi yari yitungiwe n’ubuhanga bw’abagerageza kumuvura.

Mariko yabanje kwanga kumuva iruhande, n’ubwo ababyeyi n’inshuti bamwingingaga kunyuzamo akajya kuruhuka. Muganga yageze aho amwumvisha ko umugore we atazakanguka vuba noneho abona kwemera rimwe na rimwe kujya ataha ku manywa akirambika. Muri ako kanya kanzinya abantu ntibamuhaga amahoro. Baboneragaho kumusura maze uhageze wese akamubwira.

–“Shahu nabaye rwigere urumpe. Nabonye kibonumwe. Nabaye nk’urobye zahabu y’igiciro kinini maze iranshika yisubirira mu nyanja. Nategereje Utamuriza imyaka itabarika. Naba ntamureba ibitekerezo bikaguruka ari we bisanga, twaba turi kumwe nkamureba ubutamuhaga. Namwakiranye ibyishimo n’ubwuzu, mwakirana ikizere ko ngiye kubana na we mu rukundo no mu mahoro. Ariko se sha hari aho yafashwe kuriya nkimuririmbira uduhozo?”
Nyina wari ufite ukwemera kurenze urugero yamuhozaga amubwira:

–“Kuri iyi si yacu ibibi n’ibyiza ntibisimburana ahubwo birasobekeranye mu ruvange rw’urujijo. Uyu munsi uraseka ejo ukarira iyo bitabaye mu kanya. Umwana avuka hapfa uwundi. Wishima ubuzima none, ejo izuba rikarenga uhindurije nk’ubwire bwiriye ubusa. Ugakonja ukikunja ugasuherwa ugasigara ufite isura nk’iya rusake irwaye umuraramo. Ubuzima butwereka ibyiza butuzigamiye n’agahinda, budusekera kandi buduhema. Sinakubwira ngo ibagirwa ibyatubayeho kuko twese abawe bikidushegesha n’ubwo umusonga w’undi utakubuza gusinzira. Ndashaka kukubwira ko ibyago ubifatanyije n’imbaga itabarika, nyamara mudashobora guhura ngo muyage. Ihangane mwana wange utware umusaraba kigabo.” [...]

Hashize amezi agera kuri atatu bageze imuhira Mariko yari amaze kugarura agatege gatogato. Afashijwe na nyina yahoraga asenga Nyagasani amusaba kuzamukorera igitangaza, akamuguranira umusaraba, akamuhereza wa wundi we yabwiye abantu ko woroshye kuwutwara. Umunsi umwe hari ku cyumweru, arabyuka ajya mu misa.

Ihumuje ahita asohoka arataha. Yageze mu nsi ya Kiliziya ngo akebuke inyuma abona Mukarutabana murumuna wa Utamuriza wagendaga amwiruka inyuma ngo amusuhuze.
Arahagarara bararamukanya barangije Mukarutabana yahise amubaza:

–"Mu rugo se baraho?"
–"Baraho se baraho iki? Ni ukubyumva ndizera ko namwe muraho."
–"Twari turaho. Umusaza mukuru wa sogokuru ni we warembye cyane. N'ubu nasanga yashizemo umwuka."
–"Iyaba ari bo barwaraga gusa ndetse byarimba akaba ari bo bapfa. Biti ihi se bakamugara maze abasore ntibavutswe ubuto bwabo by'amanzaganya."

–"Iyo Imana itaza kuduhisha ibanga ry'ibyago, ubuzima bwari kutubihira cyane. Isi yari guhindura isura. Abashaje bakiheba bose, abato bakiterura ngo n'inkuba yo mu bicu ntiyamanuka ngo izababashe. Kurobanya mbona ari ngombwa kandi ari na byo byiza n'ubwo ibyago wabyumva ahandi." Mariko arijima azinga umunya avuga arakaye.

–"Iyo uza kuba utavuka mu nda imwe na Utamuriza mba nkwise umurozi w'ibisebe. Koko ugatinyuka ngo ubona ari byiza ko n'abato bagwirirwa n'amakuba? Kandi uzi neza ukuntu mukuru wawe asigaye ashinyagurirwa n'iminsi n'ukuntu yari ageze mu rwunyunyu rw'ubuzima?"

Mukarutabana yubika umutwe maze asububiza Mariko ababaye:
–"Njya kuvuga ntyo sinatekereje by'umwihariko Utamuriza mwene mama. Ge navugaga ibyo mbona mpereye ku batuye iyi si bose. Naho mukuru wange yarambabaje ndarira ngeze aho ndayihanagura. Nsigaye ndi ikinege kandi mufite. Ibyishimo n'agahinda byange nabisangiraga na we, ubu narabyikubiye mbibika mu nda."

–"Nta gihe ibyago twagize bitazadutera agahinda. Ni uko nta cyo twabikoraho. Ariko kandi birushaho kutubabaza iyo dutekereje ko yazize amaherere n'inda yuzuye umujinya n'urwango."

Mukarutabana ntiyari umwana. Yumvaga neza icyo muramu we ashaka kuvuga. Arerura aramubwira.
–"Ubugome ntibuteze kuzashira mu bantu igihe cyose isi izaba ituwe na bo. Ariko se ko numva ubinyura hirya ubicamo imigani, mwaba mukeka namwe ko Utamuriza yazize uburozi?"
–"Nkurikije uburyo umbajije ndumva ariko twese twabifashe. Ariko se umunsi dusezerana ko yari akeye udashobora gutekereza ko yarangije kwandura?"
Mukarutabana avugira hejuru.

–"Ugiye kuvuga ko yahagurutse iwacu yararozwe? Sigaho sigaho. Utamuriza yazize iwanyu, arogerwa mu rugo rwa sebukwe. Ahubwo nimutitonda abo mwizeye mukabashinga ikambere bazababamara." [...]

*Bifatiye ku bya Niyitegeka Mukarugira Yuliyana, Iyo mbimenya, (imp. 88-101)*

## Igisigo k'icyanzu: Naje kubara inkuru

Naje kubara inkuru
Yaraye i Murori
Kwa Nyiramuyaga na Muhaya
Murorwa yacyuye amahano
Za busunzu zirayishoka,
Ikamburwa n'ibihunyira
Ruhangwambone rwa Ruhoramugambo,
Umuswa uranyanitse mu kigunda;
Yapfuye urwa Ruvuzo

Yo yigeraga Mfizi ya Makuka
Ikayigerera i Buringeri
Yacitse nka Mushunguzi
Yaguye mu rukubo nk'impabe
Yatsinzwe nka Karihejuru.

Naje ntabara impuha
Impundu ziravuga umurenge
Mu mirambi ya Kigali
Ziranamije ku Muturagasani.
Kandi mbara inkuru ntikuke
Y'uko wakukiye Mutiri, Mutabazi,

Ugatema ibyaro amajosi.
Ngiyo ya sugi
Irasogombwa amahanga,
Irahinga iz'amakeba,
Nkavuga imyasiro,
Wasiye Nyamiringa,
Mirindi ya Rumeza,
Wayambikiye agashungo
Iyo ngoma yawe.
Nimuyihe rugari
Yibonereho Ruhangwambone
Nyibaze ay'icyo kirara
Kitagira umuraza
Mu mirambi ya Rubaho
Cyaroye kikica umukenya
Kitaramara kabiri
Kimbwire undi waryiswe iryo zina,
akazisazira nyuma.
Na ndetse we Ruhangwambone

Rwa Ruhuzambone
Uba udateze amarengero
Ugacurisha imihoro?
Nimuyihe rugari,
yibonereho Ruhangwambone!
Nyibaze; ko amazina yari menshi,
Mu kurora ukisunga iriheze
Rya Ruharararaburozi rwa Mpinga?
Yo mu guha impaka uwatwambuye Yuhi,
Imvano yava kuki?
Ntizi ko Rugaju
Ari we waduteye imbeho n'isuri.
Maze tugasanganwa Imana
Ibura mwabo ikabona twebwe?
Iyacu ni Rubanguka
Rwacyamuye ibihugu
Ni we "Rugira" wahonokaga mu Buhinda.
Na none niberwe
Ayigire intindo,
Ayitegeke nka Rwuma
Maze ive mu rweguriro zirishe
Niremba ayigire insezo,
Ayisenyere ijabiro ijabo rishire.
Izaze akuya kayirenze
Yicuza ayo yakoze,
Ikungagizwa mu myiri bayinyaze!
Nimuyihe rugari,
Yibonereho Ruhangwambone!
Izaza yumva amatare
ayivuga mu mutwe
Mu mpinga ya Butare
Amatwi yazibiranye mu minyago,
Mutukura itekanye na Mukeshajabiro,
Nimuyihe rugari,
Yibonereho Ruhangwambone!
Izaza ishorejwe amacumu
Mu mpinga ya Gatsibo;
Amacumu yabaye inkwaruro
Maze ishime ko itagira
I Bwangaguhuma kwa Gahaya:
Ubwo yisunze izina ritagira amarengero
Amajyo azayibera amabuye.
Nimuyihe rugari,
Yibonereho Ruhangwambone

Izaza yumva insengo
Zivuga iwacu mu ngoro
umuryasenge uyirya
Yabuze amaboko
Yo kwishima mu gihumbi;
Izaba yayakonje Mutukura,
Yayageretse ku ya Mutaga w'i Nkanda!
Ruhangwambone nimuyihebe
Nta nkandagiro izeye!
Nimuyihe rugari,
Yibonereho Ruhangwambone!
Mbese wowe ntiwahagiye
Ku y'i Butemabuto kwa Mataremato
Yaje gutegura ino
Matungo ayigira intindo?
Nimuyihe Rugari,
Yibonereho Ruhangwambone!
Mbese wowe ntiwahagiye
Ku y'i Buvuganyanzara kwa Kivugaba¬gore
Yahanzwe no kuvuga rimwe
Akarimi kayo kagwa mu matsa?
Uzarebe aho izingiye Mizinge:
Ntikizirikana ay'imusozi.
Mba ndi ishami ryabyaye Nyirarugaju?
Nimuyihe rugari,
Yiboneroho Ruhangwambone!
Mbese wowe ntiwahagiye
" Ku y'i Busobanyamakaraza"
Iri ni ishavu ringana aya mazi
Rikayirara mu muroha
Yarahebye n'abayiyagira
Ngo bayihe ubuhura!
Igumye iganye na Ntenga
Bateze inyenga. Rero simbeshya
Ni ko ntanga abagabo benshi ba Mikore:
Rukabuza arumva na Myambi.
Sinzakaraba no kwa Rujyo:
Makomere arabizi na Makuka,
Na Rukaniramiheto;
Simbeshya: uzahagira ku rw'i Bumpaka
uzatwika ari umugero
Rugina ikarwubika
Rugahinduka umugina.

*Bifatiye ku byavuye mu gitabo k'Ikinyarwanda, umwaka wa Gatandatu, 2008 urup.46-48*

## Igisigo k'ikobyo: None Imana itumije abeshi

Twitabe Abami b'i Tamba-nguge
Ngo dukorane twese Abanya-nganzo.
Ngo twitabe Nyabatende
Ingoma ya Mutara,

Dutarame ineza mwa Gahindiro imbere.
Ndabukire umwami wimye Rugina
Mwebwe Bagina ba Mugina na Mugera-Nduga.
Ngo adasuzugurwa no hanyuma.
Uwanze gucibwa inka arabyara

Tugaca ibyaro imigisha.
Yakabyawe n'Umukwiye
Nyina akaba umukono wavutse zakunze
Tukamukurira inyovu.
Ndabukire iyi Mana yunamuye u Rwanda

Rwabiza-ngoma rwa Ngozi ya Karume,
Inka zagashe kuvumera
Ngo zitararana i Kankobe.
Kamina ka Nyiramikore
Yikoze gutabara.

Burya ntibwari ubutoni busa
Kwa Bugingo na Nyirabuhanzi,
Na we yabonywe kare na Bwimba.
Havutse n'intwari,
Ya Ntambara ya Cyamatare

Uwaduturuye Rubanda.
Mugabo muzima udushingiye umugani
Ungana uwa Gisare,
Cyadusigana amapfa kabiri
Umunsi wima uraturamira.

U Rwanda rwa Rwango-ruke
Uraduhumurije Rubanda.
Noneho udukuye mu iziga
Muzigirwa wa Nyiramuzima wa Mutima.
Reka nkuvuge,

Warimye unyuze Rubanda,
Usa na ba so abaguhweje.
Muyange na Nkandanshya
Warimye umaze Rubanda agahinda.

None ubu yatugombye Mugomwa wa Mugoba-ntaka,

Aradukumbura atuma Mwanga-kuyobokwa
Ngo tuze tuge gutamba kwa Kirezi.
Ikirozi kiradutse ku Mukundansumba.
Karame, Bugiro bwa Rugaba
Nkwitabanye n’izange nshuke,

Kabone n’aho nasaza
Uragasagamba ubugeri.
Ubugingo bwaza nkigaba iyo nahatswe
Mba ngiye nta mikoro,
Nkazakamira aba.

Nkubwiye uko bizamera
Ngo nticarana igihemu,
Nkakwanga ndagahumanya iyi ngoma.
Wakwima ngo ngende uyu mwanya,
Mba ngiye anyise umwanzi

Bugabo bwa Kanyurangeri.
Sinagusiga mu rwangano rungana inzovu,
Uhawe Nzobikeye
Nzaguhiganira inzigo.
Nibarebe iyo bizika

Ubwo wenze ingoma,
Nta gukira kwabo
Nje kukurakaza ishema.
Ko yagaganije imvura
Ruvuza-ngoma rwa Mikore

Ko ikubye ikanyagira
Abanyakantu mu mubiri
Bikwiza he abatase,
Ko itambagije amarebe
Igatongana ku Mugongo ruguru,

Ko mbonye ijuru rirakaye bagakubana
Nkomati azabamaza inkoni.
Ngo hariho n’abandi
Basangiye amahomvu,
Mahe ya Ntarwango aza kubahonda.

*Bifatiye ku byavuye mu gitabo k’Ikinyarwanda, umwaka wa Gatandatu, 2008 urup.86-88*

## Igitekerezo k'ingabo: Igitero k'imigogo

Iki gitero cyasakiranije by'umwihariko Abanyarwanda n'Abanyankore. Icyakoze kivugwamo n'ayandi mahanga.

### Inkuru y'iki gitero yabarwa mu bice bibiri

Inzira y'Abanyankore
Inzira y'Abanyarwanda
Iki gitero kandi cyabayeho mu gihe umwami Kigeli IV Rwabugili, yari mu Bunyabungo n'ingabo ze hafi ya zose. Nyuma ariko yaje kubimenya agaruka mu Rwanda kurwanya Abanyankore.

### "Ehururu ya Rwanda": Abanyankore batera u Rwanda

Dore uko Ntare V Rugingiza rwa Migereka, umwami mu Nkore yateguye gutera u Rwanda.
Yatumije ingabo n'abatware agira ati:"Ejo muzohereze abantu bakwiriye ingerero, banzanire abatware b'ingabo, baze mbabwire, bazahigire gutera u Rwanda, bahigire gutera Rwabugili." Ati: "Rwabugili ni we njya numva bavuga; Rwabugili bajya bamunshimira cyane; ni we njya numva bavuga ngo agira igihugu kiza kandi kinini, ngo agira inka nziza nyinshi, ngo na we aratora nka nge, ngo na we afite intore." Ati: " Maze muzahigire gutera Rwabugili. Nimumara kumunesha nzizera ko mfite ingabo. Ikindi cya Rwabugili kimbabaza ni uko bangereranya na we ngo ni we duhwanye."
Arahaguruka Igumira rya Bacwa, Ruharabwoba, aravuga ati: "Gahorane Imana! Mpigiye gutera Rwabugili! Nzamutera bikumare agahinda. Iki gitero ni icyange. Nzatura mu gihugu cya Rwabugili, nzatunga inka za Rwabugili. Rwabugili nankundira tukarwana, ntampunge, nzamufata mpiri mukuzanire!"
Maze arahaguraka Matsiko mu Nyana ati: "Mpigiye gutera Rwabugili. Niyumva natungutse n'umutwe w'Inyana, akankundira tukarwana, ntampunge, nange nzamufata mukuzanire aha!"
Arahaguruka Itiri rya Gicobwa, Rugambwishayija, umutware w'Ubwuma n'Abarwanyi. Ati: "Nange mpigiye gutera Rwabugili niwumva yatungutse mu mutwe w'Ubwuma n'Abarwanyi, akankundira tukarwana, nzamufata muzane hano!"
Arahaguruka Kijoma cya Kayisinga, Rugatwankurayijo, umutware w'Ingangura ati: "Mpigiye gutera Rwabugili. Niwumva atungutse mu mutwe w'ingangurarugo, akankundira tukarwana, nzamufata muzane aha!"
Arahaguruka Rugumayo rwa Kanagayiga Rusheshangabo Rutacwekera, umutware w'Abanganshuro. Ati: "Mpigiye gutera Rwabugili natunguka mu Banganshuro nzamufata mukuzanire."

Arahaguruka Rwirangira Rutakirwa, umutware w'Ibirehe, arahiga, ararangiza.
Arahaguruka Rwishumba rwa Mwendo, arahiga mu Batenganduru, ararangiza.
Arahiga Bwijire mu Badahunga. Na we ararangiza.
Abatware bamaze guhiga, abahungu na bo barakenyera barahiga.
Arahaguruka Nkoko ya Gahunga, Rutakomwa.
Arahaguruka Irabiro rya Gahuta, Rutarindimuka.

Arahaguruka Bayija ba Kambiri, Rugomwa.
Arahaguruka Bangonera ba Ndondoza Ihigiro.
Arahaguruka Kamurase ka Bwisheke, Rutakangarana.
Arahaguruka Kakuba ka Kangonya, Rutagengwa Ruhuzabiri.
Arahaguruka Cyanyangutura cya Manunga, Ruteranyangabo.

Bamaze guhiga umutware w'igitero, Igumiro, asaba iminsi, ati: "Iminsi yacu ni itandatu, uwa karindwi tugatabara i Rwanda." Baragenda bamara gatandatu, ku munsi wa karindwi bataha ibwami, barara mu mihigo; buracya birirwa bahabwa intwaro: abahabwa imbunda barazihabwa, abahabwa amacumu n'imiheto barabihabwa. Uwo munsi bigaba Rugando, baza Kazinga, baza Mwizi na Kankaranka, banyura Rujebe rwa Kabuganda, i Gorora rya bene Rukari, bananyura i Rukoni rwa Cyabukemwa, bagera Rwampara. Amashyo ya Nshenyi arikanga, arahunga, amwe yambukira mu byambu bya Rina n'Ibanda, andi yambukira mu byambu bya Butsinda na Bugomora, andi ahunga aza i Rwanda.

Abanyenkore bakomereza i Ngugu, banyura Rubingo, baraza n'i Kabuhunge, barakomeza i Kiru, Ibare rya Rutsizi, bagera i Rwimukoma, barakomeza i Mirama, baza Ruhana, baza Kayenzi, Murambi, mu Rukanja rwa Kigina, barambuka batera i Ndorwa y'u Bugahe, batera i Nkungu, batera i Rwamuniga, batera i Tobo, i Kigando, i Ruhirima, i Kazaza, i Kamutinga i Kangoma, mu Byashamira bya Ngoma, baragumya baranyaga, bafata abagore n'abana. Abandi bambukira mu byambu by'Iyimuriro, barazamuka no mu Mbuga, bagera i Ngungu za Karubereye, barakomeza n'i Ntoma za Nyarugeyo, bagera i Kijojo, i Masha, i Bare ry'Inzuki, rya Gasinga, i Bunyinya, i Nyagatare, mu Nsheke za Gahija na Rugarama, batera Gasheshe na Rutaraka kwa Rwabugili, barahanyaga, batwara abagore n'abana.

Abandi Banyankore banyura mu Gitengure cya Masha, na Gishwamba na Rwantera, bambukira mu cyambu k'imikinga, barazamuka Bukegete, i Rurenge n'i Gashura. Batera i Rubambantare, i Nyamikamba, i Rwijo n'i Bukire, barahanyaga, batwara abagore n'abana.

Abandi baciye iy'Iheru, batera inkiko y'Uruyange. Banateye i Rwigishugi, batera i Bushara, i Nyagasharara, batera i Rwubuzizi, i Ndengo, i Kanyami, i Gikagata, i Karama, i Butema, i Mutumba, bambukira mu cyambu cya Rukukumbo, batera inkiko y'Abarota, batera i Shabana, i Buguma, i Mukama mu Cyabaharure, mu Cyagaju, i Cyanyambi, i Kagonga, i Kigina, i Gakoma, batera mu Cyabwana, baranyaga, bajyana abagore n'abana.

Abandi Banyankore bambukiye mu cyambu cy'amasangano cya Rwinturege, abatera i Bushoga, i Butwaro, i Gakirage, i Twamugabo, i Kibogo, i Cyabayaga, i Kagara, i Muhingo, i Gituki, mu Nyabwunyu, banatera inkiko y'Abatanguha, baranyaga batwara abagore n'abana.

Abateye i Rutaraka batera inkiko y'Abashakamba, batera i Kabirizi, mu Kajumu, i Kagabo, mu Rutoma, i Rubungo, mu Kigarama, i Buyigi, bazamuka rwa Rwakayumba, batera Mikirage, mu Rurama, i Kimbugu, baza ku ibara rya Murera, batera mu

Kabahoza, mu Kamuri, i Kamucemete, batera i Karambi, mu Burambira, mu Bugamba, mu Mpashane, bazamuka ku i Bare rya Ngarama, ibitero byose bisanganira mu Bitoma bya Nyambungo.

Igumira ahamagara abatasi ati: "Ko mureba narangije igihugu cya Rwabugili, nkaba ntaramubona yagiyehe?" Bati: "Rwabugili yatabaye i Bunyabungo." Ati: "Ese avuye aha ngaha agera i Bunyabungo amaze kangahe?" Bati: "Ntitubizi, twumva ko ari kure." Ati: "Ese avuye aha ngaha agera kuri Nyabarongo amaze kangahe?" Bati: "Amaze gatatu." Ati: "Ngiye kwicara kuri Nyabarongo. Rwabugili azahansange." Abatasi baramurahira bati: "Uvanyeho kugera kuri Nyabarongo, nta n'ubwo wagera kuri Muhazi, ari rwo ruzi ruri hafi." Bati: "Kandi ntugire ngo warangije igihugu cya Rwabugili, ubu uracyari ku nkiko y'i Ndorwa, nturagera mu Rwanda." Ati: "Ngiye kwicara aha ngaha Rwabugili azahansange."

Abatware bati: "Cyura iminyago!" Na we ati: "Ese ngende nta Rwabugili? Ntare nazamubwira ngo iki?" Bati: "Cyura iminyago, uzaba ugaruka!" Nuko agenda agononwa, ataha hafi. Ataha Gakoma, buracya, ataha Gashenyi, buracya ataha za Ruhirima na Kigando, buracya ataha hakurya ya Ruhamo. Ingabo z'Abanyankore zigera iwabo ibwami ziriyereka.

Ntare abaza Igumira ati: "Ko numva warangije igihugu cya Rwabugili mwarabonanye?" Ati: "Oya, nasanze yaratabaye ahantu hitwa i Bunyabungo, nshaka no kuhamukurikira mbuzwa n'abatware n'abatasi, ngo mfite iminyago da!" Ntare ati: "Ntabwo bakubeshye, uwagize ishya ni uwabonye iminyago. Niba Rwabugili adakurikiye inka ze n'abantu be, uzamare iminsi mikeya uzasubireyo."

## Abanyarwanda bo ku nkiko

Twamaze kuvuga ko igihe Abanyankore bateye ku nkiko y'i Ndorwa n'Umutara, Kigeli IV Rwabugili yari mu Bunyabungo, ingabo zose z'u Rwanda zajyanye na we. Bisobanura rero ko n'ingabo nyinshi zo mu Ndorwa no mu Mutara zari zaratabaye, hasigara abarwanyi bake. Ingabo zagerageje gushwashwanya ngo zirwanye Abanyankore ni izo mu Badahemuka ba Ruvuzacyuma n'Abaruta ba Rwatangabo. Bagerageje kurwanya ariko baraneshwa, bica gusa Abanyankore barindwi. Mu miryango y'Abanyankore harimo ubushyo bumwe bw'inyambo za Rwatangabo zari zaragishiye hafi y'inkiko.

Abahima (Abanyankore) bageze i Rutaraka, ni umusozi wari wubatseho urugo rwa Rwabugili rwagengagaga impugu za ruguru, umutware w'urwo rugo ari we Kinyamakara cya Ndezi yari mu ruzinduko. Yaragarutse asanga urugo rw'umwami rwaratwitswe kandi n'umugore wari ushinzwe urwo rugo ari we Nyiranziza muka Mpore ya Semandira yarajyanywe mu minyango. Kinyamakara abonye ko atazabihonoka acikira mu Nkore ajya guhakwa kwa Ntare V Rugingiza rwa Migereka, agezeyo aramubwira ati: "Maze kubona neza ingabo zawe n'imirasanire yazo, kuko natabaranye na zo! None rero dore naragucikiye kugira ngo ndokore amagara yange, sinakubeshya! Utatishe neza, uzamenye niba Rwabugili azagutera, maze nubyumva

uzahunge hakiri kare! Akurusha ingabo nyinshi, akurusha intwari, ntiwashobora kumurwanya." Koko rero n'abandi batasi ni uko babivugaga, Ntare yohereza umutasi wo kumunekera Rwabugili by'imvaho, atuma uwitwa Muhanika. Uwo mutasi yaje yiyita ko acikiye mu Rwanda, maze akihagera akeza Rwatangabo rwa Nzigiye, umutware w'Abaruta bari bagwiriye mu Mutara. Aguma kuri Rwatangabo agitegereje ko Rwabugili agaruka.

**Ihaguruka ry'igitero k'imigogo nyirizina.**

Amakuru y'igitero k'Ehururu ya Rwanda, Kigeri IV Rwabugili yabimenyashejwe n'umuhima witwaga Bukomangando. Uwo yari atumwe na Gatarayiha watwaraga Abagina bo muri Mpororo kuko uwo Gatarayiha (na we yari umuhima) yayobokaga umwami w'u Rwanda. Bukomangando asanga Rwabugili ku Miraho mu Bunyabungo, Rwabugili amaze kubyumva bamuturira mu bwato uwo munsi akomokera i Rubengera mu Bwishaza. Ategeka ko ingabo zose zari mu Bunyabungo ziturirwa, kandi ko abatware bose bahuruza ingabo nyinshi akazahurira na bo i Gatsibo. Rwabugili ntiyasibira i Rubengera ahita mu kibaya cya Rusiga, hagati y'Ubwishaza n'u Budaha. Bukeye ataha i Kageyo kwa Kingogo, bukeye ataha mu Buhanga bw'i Murera ahavuye ataha mu Rusumo rwa Kabona ka Mugara, hareba i Bukimbiri. Bwarakeye ataha i Mpinga kwa Ruharamanzi, mu Buberuka, bukeye ataha i Karehe mu Buyaga kwa Gahunde ka Nyakaja. Bukeye ataha iwe i Gatsibo.

Akigera i Gatsibo, wa Munyankore w'umutasi Muhanika yimura Rwatangabo aza kwisohoza kuri Rwabugili kugira ngo amutate ubutamutirimukaho. Rwabugili na we akigera i Gatsibo yohereza mu Nkore umuntu wo kumutatira ibyo kwa Ntare, uwo mutasi akaba Kambwa ka Rwakarengwa wo mu ngabo z'Abadahemuka za Ruvuzacyuma rwa Semuzigura. Igihe ingabo zigikorana Rwabugili ava i Gatsibo ajya iwe i Sakara ho mu Gisaka agezeyo ahamara iminsi ine, hanyuma agaruka i Gatsibo kureba ingabo zari zimaze kuhagera. Ubwo ava mu Gisaka ashagawe n'ingabo z'Abarasa ba Mugugu wa Shumbusho, zarimo amatorero abiri: intwari z'inkotanyi n'itorero ry'abo mu Ndushabandi za Rwatangabo rwa Nzigiye ryari riturutse mu Migongo ndetse n'Abadahigwa ba Runyange bo mu Mirenge. Imitwe yari yakoraniye i Gatsibo yari iyi:

I Nyaruguru za Muhigirwa wa Rwabugili: zarimo amatorero atandatu: Intwari, Ijuru, Abaganwa, Interarubango, Interacumu n'Ishabi.

Uruyange za Kabare ka Rwakagara, zarimo amatorero ane: Uruyange, Ingorabahizi, Indinda n'Abagina.

Indushabandi za Rwatangabo rwa Nzigiye: Abarota n'Abahigi.

Abashakamba ba Rutishereka rwa Sentama, barimo amatorero atatu:

Inyambo II, Imbungiramihigo II n'Abashakamba (bari barasubiye ku mazina y'amatorero ya kera).

Inyange za Cyoya cya Ngwije (umutware w'i Burundi wari waracikiye Rwabugili) zarimo amatorero atanu: Injyamubiri, Abasoni, Itanganika, Abarara n'Amatara.

Hari kandi n'imitwe itari ifite amatorero, ahubwo abarwanyi bayo bakibumbamo nk'itorero rimwe.

Ni yo iyi:
Imbanzamihigo za Rwidegembya rwa Kigenza.
Intaganzwa za Nturo wa Nyirimigabo.
Imvejuru za Mushikazi na Runigamugabo.
Inyakare za Kanyangemwe ka Rwogera.
Abarinda ba Rwabirinde rwa Rwogera.
Abashumba ba Rugagaza rwa Mabano.
Abanyansanga ba Ruhara等ramanzi rwa Shumbusho
Abamaragishyika ba Rwinyonga rwa Kigeli IV Rwabugili.
Urugo rw'umwami, Ingangurarugo, rwari rugabwe na Bisangwa bya Rugombituri. Ni rwo ngabo z'umwihariko za Rwabugili. Zarimo amatorero arindwi: Ingangurarugo, Inshozamihigo, Ibisumizi, Irityaye, Intarindwa, Urwiririza n'Abarashi (bo mu Gahunga k'i Murera).

Rwabugili amaze kwerekeza ingabo i Gatsibo azamuka ajya kwa Rutaraka. Muhanika, wa mutasi wa Ntare asanga ingabo ari nyinshi cyane, kandi atumva neza iby'amatorero, yibwira ko ibyo bintu byose ari ikivangitirane. Bageze rero kwa Rutaraka, ashaka gusuzuma niba byahurura byose maze ajya mu mpiga abwira umugaragu we kuvuza induru avuga ngo: "Abahina banyaze ingishywa." Iyo nduru ngo ivuge, mu kanya kangana urwara, za ngabo zihurura nk'umuntu umwe, zivanguyemo imitwe, umwumwe n'amatorero yawo maze abibonye bimutera ubwoba ingabo na none zimaze guhurura zisanga iyo nduru yari impuha, ariko ntizamenya uwayivugije. Muhanika ashaka gutera Rwabugili ubwoba aramubwira ati: "Umva naragucikiye sinagushuka ibyo urabizi. Wenda wihorere kuko utazashobora Ntare kuko akurusha ingabo nyinshi kandi z'intwari zikubitiyeho no gutwara imbunda."

Rwabugili amaze kubyumva, aho kuguranura, nk'uko Muhanika yabikekaga, ahubwo noneho ategeka abatware kongera ingabo. Igihe bagitegereje ko ingabo zindi zihuruzwa ajya kwihigira ahantu hitwa Bitete ho mu cyanya cya za Gabiro. Abatware bamaze kongera ingabo noneho imbaga iradubika.
Hagati aho, ingabo zigitegereje ko umwami ahiguka n'uko izindi ngabo ziza banga kwicara ubusa, bahimba imikino. Bicamo ibice bibiri, kimwe kitwa Abanyankore abandi biyita Abanyarwanda. Abanyankore bimika umwami wabo, umugabo Busizori wo mu Bagina, naho Abanyarwanda bimika Musinga wa Rwabugili, nuko bararwana, ariko by'imikino. Amaherezo Abanyenkore baratsindwa n'umwami wabo afatwa mpiri, Abanyarwanda baza kumwiyereka babanje kumusiga amase umubiri wose, mu mutwe no mu maso.

Rwabugili abonye ko ingabo zivuye inyuma arahaguruka. Ingabo zihagurukira ahantu hitwa Karwera, zirara ku cyuzi mu gishanga kitwa Rufiha. Iryo joro Muhanika aracika ajya kubwira Ntare icyo yamutatiye. Babonye ko acitse baba ari bwo bamenya ko yari umutasi. Ariko ataranagera kwa shebuja, Abagina bo ku Nkiko bari baraburiye Ntare ko igitero cyahagurutse.

Bamaze kubimenyesha Ntare, Kinyamakara cya Ndenzi arongera aramubwira ati: "Niba uzi ubwenge hambira uhunge! Mwarwaniye mu Bukanga murasana n'Abaganda, mbarasanamo, ndeba imirasire yanyu, murongera murwana n'Abanyoro mpari, byose mbireba. Rwabugili akurusha ingabo nyinshi, akurusha n'intwari, uhunge hakiri kare. "

Ntare akoranya ingabo ze, kugira ngo ziyereke, maze Kinyamakara arebe. Zizimagiza Mbarara zigeza mu Biharwana, Ruyonza na Kamukuza no mu Ruharo n'i Syanyu. Ntare ati: "Kinyamakara ziriya ngabo ntizatsinda Abanyarwanda?" Kinyamakara ati: "Imitwe yawe itatu izajya itsindwa n'umwe wo mu Rwanda." Ni bwo Muhanika ahingutse ati: "Ntare rero nimuhambire duhunge!" Ingabo ziduteye, ahari si abantu babyarwa ubanza Rwabugili abahinga, akabasarura nk'imyaka! Uko nababonye ni abagabo bateye ubwoba! N'urugo rw'umwami rutiriwe ruza cyangwa ngo hatere urugo rumwe rw'umwana w'umwami, umutwe waho umwe ntabwo wawuherana."

Abatware n'Abanyankore bandi bagaya Muhanika ngo yatase Kinyamusozi, azana ubwoba aho guhindukira atera ingabo zabo agatima ngo azikaze, zizarwane zidafite igihunga.

Mu ihaguruka rya Rwabugili Mugugu wa Shumbusho, wari umutoni ukomeye agira umwami inama ati: "Wari ukwiye gutuma Kabare akajya kuvana Nyiramibambwe i Giseke, akamuzana i Gatsibo akaba ari ho aza gukorera imihango y'inteko kuko atari kure cyane y'Igihugu duteye. (Uwo Nyiramibambwe yari umwamikazi wa Rwabugili, umugabekazi).

Impamvu Mugugu yagiriye umwami iyo nama ni uko yari umwanzi wa Kabare n'uwa Kanjogera mbere atarimikanwa na Rutarindwa. Yifuzaga ko Kabare yazagwa mu bico by'Abahima bakamwica maze akabura ishya ryo muri icyo gitero. Kabare yasubiye guhagurutsa mushiki we, maze ingabo ze z'Uruyange zitabazwa n'abafasha be.

Umugaba w'icyo gitereo yari Nyamuhenda wa Kajeje. Ni we wari wararenzwe, izina rye ry'ubugaba rikaba Kigeli Ndabarasa Nyamuhenda. Bageze mu Ndorwa bakora imihango yo gucungura amaboko, bamugerekaho n'undi mugabo Mibambwe Mutabazi Ruvuzacyuma rwa Semuzigura wari ugabye ingabo ze z'Abadahemuka.

Dore impamvu yatumye batoranya ayo mazina y'ubugaba. Kigeli III Ndabarasa yari yarigeze gutsinda i Nkore naho Mibambwe I Mutabazi yaratsinze Abanyoro. Uwo mugaba mushya bamwungukira ingabo za Mugugu wa Shumbusho. Nyamara izo ngabo za Ruvuzacyuma ntizahabwa inzira yazo ngo zitandukane n'indi mitwe, byose byagendeye hamwe n'ubwo abagaba bari babiri, ari Nyamuhenda uzibereye inteko.

Igitero gihagurutse ku Rufuha, bataha Nshenyi, bukeye bataha i Gorora, bukeye bataha i Ngwayera ya Mayenja, bukeye bataha mu mateme ya Gihone, bafata Rwampara ho mu Nkore. Bukeye ingabo z'inkwakuzi zirasuka i Mbarara kwa Ntare, zisanga barogoreye kera, umwami n'ingabo ze zose barahunze berekeza mu nkiko y'amajyaruguru igana i Bunyoro. Rwabugili ashinga ihema rye mu rugo rwa Ntare i Kambere, bahamara iminsi itandatu.

Muri uwo murwa  wa Mbarara hari hubatswe amaduka, ahari y'Abahinde, bene yo na bo bari bahunze banasahuye ibintu byose. Abanyarwanda batinya kwinjira muri ayo mazu ariko Rwabugili aratinyuka n'abandi baboneraho (aho ni ho havuye wa mugani w'urutare yinjiyemo rukamwifungiraho). Bahamaze iminsi itandatu, Mugugu arahaguruka n'umugaba we Ruvuzacyuma, barara bambutse uruzi rwa Gashara banyuze ku iteme ritinzwe kizungu. Ku munsi wa karindwi,  Rwabugili na we arahaguruka, urugo rwa Ntare bararutwika. Bamaze kwambukira kuri rya teme bararisenya. Ingabo zigandika mu Masha na Nsanga. Izindi ngabo zica i Ngando ku kanyanja ka Rwisirabo.

Muri icyo gihe umunyankore witwaga Bwafamba aza gukorera ishyano Ntare wahungaga. Yaka abagaragu be imyambaro yabo ishaje ayizanira Ntare ati: "Dore imicuzo y'Abanyarwanda nazaniwe n'abatasi bange! Wowe ntiwatangazwa n'ukuntu bavuye iwabo iyo gihera bakagera ino bataricwa n'inzara? Reka tuge kubahuhura!" Ntare ati: "Umva rero, numvise ko Abanyarwanda bakora impamba cyane, nimukorane mubanze muhige!"

Bwafamba amaze gushuka Ntare, barara mu mihigo ngo bagiye guhurura Abanyarwanda. Ntare agabanyamo ingabo ze imitwe. Abanza kohereza Abanga, Abatenganduru n'Inyana. Barara baza ijoro ryose kugira ngo bazasakirane n'Abanyarwanda hakiri kare ubwo kandi ni bwo Ntare yatabaje Mwanga umwami w'Ubunganda amutumyeho Rutarurwa. Mwanga aramuhakanira kuko igihugu cyari cyarabaye icy'abazungu atagifite ububasha bwo kohereza ingabo aho yishakiye. Intore zimwe za Ntare zari zifite imbunda za Cyarabu
(Bitanga makoba).

**Urugamba rwa mbere i Kanyamisisa**

Abanyarwanda barakomeza berekeza ku nkiko y'i Bunyoro aho Ntare yari yarahungiye. uretse n'abatasi inkora y'inka na yo yari ihagije kubayobora inzira.

Batangira kuzamuka umusozi wa Kanyamisisa izuba rirashe bururukiriza ingobyi ya Rwabugili munsi y'igiti cy'umunyinya. Itorero ryo mu Ngangurarugo ryitwaga Irityaye risabwa kujya imbere y'indi mitwe. Asokamo abarwanyi babimenyereye: inkotanyi zo mu Barasa no mu Bahirika bo mu Ndushabandi n'Ijuru bo muri Nyaruguru igice cy'Akamaragishyika ba Baryinyonza n'igice k'Indinda zo mu Ruyange.

Bakimanuka inyuma y'umusozi wa Kanyamisisa umwami yari atetseho, bahubirana n'igitero cy'Abanyankore bahita bapopera imbunda za Makoba nyamara Abanyarwanda bakaba basanzwe bazizi kuko Rwabugili na we yari afite itorero ryitwa Ibyinigiri ry'abantu mirongo itandatu bari bazifite.

Abanyarwanda bahise bagwa bubamye, amasasu afata ubusa. Abanyarwanda barababyukana ntibatuma babasha kuzicucumamo ubuganga maze bituma Abanyankore barwanisha intwaro zisanzwe za gakondo. Abanyarwandwa bakubitwa inshuro kuko batinyaga guterwa amacumu y'amahima ku mukondo w'Abanyarwanda hagaruka Butare wo mu Bamaragishyika na Rwabagabo na Rukarakamba rwa

Rusekampunzi bo mu Ndushabandi na Runyundo wo mu Ngangurarugo ku ruhembe rw'Ijuru hagaruka Buyenge bwa Rwankubito. Bongeye gukubitwa inshuro bwa kabiri hagaruka abungabo.

Bongeye gukubitwa inshuro ubwa gatatu, Buyenge bwa Rwankubito agaruka ahamiriza inka yitwa Urukatsa ati: " Mbese Ijuru ko mwananiranye murongera kandi guhungana iyi nka y'urukatsa?" Ijuru bamugarukiye umwe muri bo arafora, uwo ni Muhizi wa Ruhogo, injishi y'umuheto we iracika. Yicara hasi ati: "Ushaka guhunga niyihungire ariko muzabwire umugore wange ko napfuye nanga guhunga." Yiyicarira aho, apfundika injishi y'umuheto we arongera arawubanga, abandi bamurwanaho, urugamba rurahama ntirwongera gucubangana.

Urugamba rwo ku Mukondo rwari rugicubangana, nibwo Zimurinda rya Semurima ahindutse, kuko atari yaje mu b'inkwakuzi. Atota Ruyundo rwa Kajeje ati: " Ruyundo rwa Kajeje, gira umwami! Aragarukana n'ingabo." Ruyundo ati: "Ceceka nabaye ngenyine ubwo ahageze ntibyongera." Bongera gukubitwa inshuro gatatu Zimurinda akabatanga kugaruka, ubwa kane ati: "Noneho ndasa na Rwabugili!" Ati: "Mbese aho si ge mfura iri hano genyine?" Ayo magambo arakaza rubanda, bitugatugira Abanyankore, bakamya inshuro zabo maze Abahima bibuka guhunga bamaze gukamuka.

Aho umwami yari ari, yumvishe urwamo yamenye ko ruhinanye maze bihutisha ingabo zindi ngo zivune abagiye imbere. Muhigirwa wa Rwabugili yumvishe imbunda zicecetse aravuga ati: "Izo mbunda zivuze rimwe zigahora, ubanza Inkaka yahageze!" yashakaga kuvuga Munanira wa Migabo wo mu Ijuru. Ingabo zagiye kubavuna zasanze birangiye mu mwanya mutoya cyane. Basanze haguye Abahima mirongo kenda n'umunani. Abo mu Nyana ni bo bari bahashiriye cyane. Matsiko umugaba wazo na we arahagwa hamwe na Itiri rya Gikobwa. Abo ni bo abatatsi bashoboye kumenya.

Biratangaje ariko ngo ntamunyarwanda uzwi wahaguye.
Kaningu akomeretswa nabi n'icumu mu ntantu, ariko ntibashobora kumusonga kuko Rutarikandagira rwa Rutishereka wo mu Rityaye yamwimanye. Aho barambitse Kaningu bamworoshe ikirago. Rwabugili abibonye ahahingutse ati: "Kiriya kirago kinteye ubwoba!" Nta ngobyi bari bafite yo kumuhekamo. Ingobyi za ba muka Rwabugili n'iz'abana be zirahita, hanyuma iya Musinga ihingutse ategeka ko bamwururutsa. Agendesha amaguru, ingobyi bayihekemo Kaningu. Ibyo binyura rubanda cyane. Uwo munsi ingabo zigandika ahitwa i Shongi na Rutaka. Muri iryo joro, bene Shamurari batera ingando z'Abanyarwanda bitwaje imbunda za Makoba. Amasasu bayaboneza ihema rya Rwabugili bararitobagura cyane bagira ngo ni ryo arimo. Iyo yabaga ari mu mahanga mu bitero, bashingaga ihema rye, akajya kurara mu ngando. Hirya ahataryegereye, aho batamukekera. Amasasu yica abantu batatu: umugaragu wa Nyagatoma wa Gashonga n'uwa Rumagishwa n'uwa Musinga wo mu bahetsi be. Hapfuye kandi n'inka ebyiri: iya Nyagatoma n'iya Rwanyapfumu. Hakomerekeye n'abagaragu babiri. Abanyarwanda bapfa gushwashwanya imyambi, kuko hari mu mwijima, bakarasa aho umuriro w'isasu uturutse. Bica Abanyankore

barindwi. Ntibamenye umubare w'abakomeretse. Bukeye bw'aho bakambura bajya kugandika ahitwa Ruyonza na Rwibitetero, bakomeje inzira Ntare yanyuzemo agana ku Nkiko y'i Bunyoro.

Ku munsi wakurikiyeho, umugaba w'igitero Nyamuhenda wa Kajeje, akajyana n'ingabo z'inkwakuzi imbere bashaka kujya kugaruza inka Ntare yahunganye. Basanga ku nzira intumbi ebyiri z'Abanyankore bari barakomeretse muri ya mirwano ya nijoro. Ingabo zigeze ku Ibare rya Ngarama zisanga Abanyankore baratwitse uruhira rukagatiye agahugu kose, kugira ngo umuyonga uvaneho inkora ya za nka kuko ari yo yagendaga iyobora ingabo z'Abanyarwanda. Ingabo zibuze inkora y'inka yaziyoboraga ziragaruka zisanga Rwabugili mu ngando ya Ruyonza, batabaruka ubwo, bazaga barara buhorobuhoro.

Bukeye bahura na Kabare azanye n'ingabo nyinshi cyane zenda kungana umubare n'izari kumwe n'umwami. Abanyarwanda babonye umutware ukomeye bamwihomaho ari benshi n'abatari ingabo ze kuko bakekaga ko icyo gitero kigiye mu Nkore kizazana iminyago myinshi bakanga gucikanwa. Bamaze guhura na Kabare bataha ahitwa Rwanjura na Kayigoshora. Bamaze gukambika imvura irara igwa ijoro ryose. Mu gitondo mu ihema rya Rwabugili bahicira inzoka y'impiri nini cyane yaje kuhugama. Bahahagurutse bataha ahandi baharuhukira iminsi irindwi. Kanimba ka Ruzima ahatungukana ingabo zindi zingana n'izari zazanye na Kabare. Zari zahagurukijwe n'impamvu imwe na ya yindi yahomye benshi kuri Kabare: gushaka iminyago.

**Urugamba rwa kabiri kuri Nyagakoni**

Igihe Kanimba abagezeho, ku munsi wa karindwi, yasanze umwami arimo ahaguruka. Bashyira nzira bataha i Nyagakoni, Abanyankore bahita Nkoni. Aho ni ho ibintu byari bigiye gucikira. Haje umugabo Munanira wa Rutimbo wo mu Mutara wo mu itorero ry'Indinda ryo mu Ruyange rya Kabare. Abwira Kabare na Ruhinankiko na Rutishereka na Mushyo ati: “Nimubwire umwami murobanure ingabo, kuko igitero cy'Abanyankore kiri hafi.” Abo batware bohereza Sebaganji ba Bukwege ngo ajye kureba ingando impande zose mu gihe bo bari bagisiganuza Munanira wa Rutimbo ngo babone kujya kubibwira umwami.
Ubwo bacaga ingando, ingabo za Ntare zari zabatanze kugera kuri Nyagakoni, zihisha mu gashyamba kari kahegereye.

Ingabo z' Abanyarwanda zo zigashaka kuza kubagwa gitumo ngo zikore ishyano. Ingando zimaze gushingwa, ibitsimbanyi bijya gusenya inkwi Muri ka gashyamba. Bihingutse bikora mu ntozi kuko cyari igihe cy'utujojoba. Abanyankore babyukana imbunda zivugira rimwe, bya bitsimbanyi bipfamo umubare munini. Abanyankore baza babihomereye, babiroha mu ngando. Ingabo zose zenda intwaro icyarimwe, n'imitwe ntiyarobanurwa kuko nta gihe bari bafite, maze bose bahaguruka uruvange; ndetse n'abatware bose benda intwaro zabo bigira ku rugamba. Amakamba bari bambariye ingabo zabo bayashyira mu bikondorero, bayakindikirizaho. Abanyarwanda bakubitwa inshuro, basukwa mu ngando.

Usanga rero ari ingabo zari zimeze nk'i Kivu. Nuko abatware barakomera bati: "Muramenye ibi bintu byo kurwanira mu ngando, zirimo umwami bitaza gukora ishyano! Nimushyire ku icumu, upfa apfe ukira akire!" maze Abanyarwanda basubiranayo Abanyankore, babamerera nk'uruzi rwakutse rutakigize ikirukoma imbere, rukarengera ibyo rusanze mu nzira byose. Imbunda z'Abanyankore zisumye imbaga y'abantu irazicecekesha. Abanyankore bibutse guhunga birananirana. Abanyarwanda babarindimurira mu kibande kitwa mu Ruhumba rwa Ruyojo, babakukana hakurya nta mu nyankore ugishobora no guhindukira ngo arebe inyuma ye. Uwakubeshya yavuga ko Abanyankore bashoboye kurokokamo abantu bageze kuri mirongo itatu abagerageje kurwana akanya hafi y'ingando ni umurari umwe wari waciye indi nzira akarasukira ku ngando y'Abashakamba n'iya Ndushabandi. Abo ni bo bahunze bwa nyuma, barokoka icyo cyorezo, kuko bari bateye baturutse inzira yabo ukwabo.

Abanyarwanda bazwi bahaguye ni Sebwayi bwa Nyamushanja wa Rwakagara na Rujunga na Kabeba ka Rutihunza wo mu itorero ry'Abaganwa rya Nyaruguru na Bihekenya w'umusyete wo mu Ngangurarugo.  Abahakomerekeye ni Sahaha wa Bukwege na Rurinda rwa Rushema na Nterarubango ya Mbungira na Nkeramiheto ya Rushenyi na Rwabigwi rwa Bitinganyi. Abanyankore bo ntiwakwiririrwa ubaza abapfuye. Bahagiriye icyorezo kitigeze kiboneka. Ab'ingenzi bashobora kumenywa ni abatasi. Uwambere ni Rumukwe wa Ntare. yari afite imbunda ya kizungu ihambiriyeho idarubindi ikarasa kure cyane. Rwabugili yarayenze aba ari yo arashisha kugeza amasasu yayo arangira. Iyo mbunda yabitswe ibwami iza guhira ku Rucunshu mu ipfa rya Mibambwe IV Rutarindwa. Undi ni Rwarangira, yishwe na Rwangampuhwe rwa Mutazibiza wo mu Barasa. Abandi Banyankore bahaguye bagashobora kumenywa n'abatasi ni Rwishunda rwa Mwendo wishwe na Biganda bya Rwamuhunga, Bikangu Ruregeya Rutasharara(Ruutagwikinya), Ngurube ya Mukabasinga, Ruberera Irabiro rya Gahuta Rutarindimuka, ka Murase ka Bwishike, Rudakangarana, ka Mugundo ka Bishike ihebuza makungu, Gaturu ka Kigaraga Rupfubya, Gatuka ka Rujuga Rujumera, (mwibuke ko n'Abahima bitiririrwa banyina n'andi benshi).

### Indunduro y'igitero mu ruhande rw'Abanyarwanda

Bageze ku ruzi rwa Gashara basanga rwuzuye. Rwabugili yanga kurindira ko rwuzuruka. Ategeka ko bamuheka bakamwambukiriza mu ngobyi. Abantu bose bagira ubwoba, baranga, bati: "Kwiyambutsa ubwacu biraruhije none uragira ngo twambutse ingobyi?" Ariko aranga baramuheka, abarebare bogana ingobyi ye iri mu mazi, bakagera n'aho barengerwa. Si bo babonye bamugeza hakuno y'uruzi, abantu bose bari bafite impungenge!

Bamaze kugandika, abatasi bamumenyesha ko umuzungu w'umwongereza ari hafi aje gutabara Ntare. (Rwabugili ntiyari azi ko yavuye mu gihugu ke cyagenzurwaga n'abadage, agatera mu cy'abongereza bo bari bamaze imyaka mu Buganda). Rwabugili amaze kubyumva ati: "Mwumvise ko abazungu ari intwari cyane. Ntarwanye na bo sinaba ndi intwari." Abatware baramubuza: bibukaga urwo babonye i Kageyo igihe

cya bwana Voni Gotseni (Von Goetzen). Rwabugili ariko yanga kuva mu ngando. Abatware barategeka barazitwika . Umwotsi umaze gukorana aremera arahaguruka, barahumeka. Bataha kwa Ruromba bukeye ku Rufuha, hanyuma i Karwera, bukeye Rukungwa na Nyamikamba, bukeye ku Muvumba, bukeye i Bugamba kwa Rwamwaga n'umugaragu wa Rwatangabo, bukeye mu Rugarama rwa Gatsibo.

Mu gitondo Rwabugili agera i Gatsibo. Umugaba w'ingabo ariyereka, agororerwa inka ebyiri. Barara bahigira Nyiramibambwe. Bukeye Rwabugili ajya ku Karubanda ati: "Rubaanda rwange, narabashimye. Ndabasezeye nimutahe." Asigara i Gatsibo na Kabare na Ruhinankiko na Bisangwa, abandi baratabaruka. Ngibyo igitero k'igogo.

**Indunduro y'igitero mu ruhande rw'Abanyankore**

Wa muzungu w'umwongereza, bivugwa ko yaje akagera i Nyagakoni akahasanga amahanga ya za ntumbi; ngo akaba yaravuze ati: "Abantu bashoboye kwica abangana gutya bagomba kuba bafite intwaro zikomeye zitari iz'abirabura zisanzwe!" Ni uko ngo aravunura yisubirirayo.

Ku birebana na cya gitekerezo twabanjije kuvuga Ehururu ya Rwanda, uretse gusoza kivuga imitwe y'Abanyankore bashiriye i Nyagakoni cyongeraho kiti: "Abatware ba Ntare barashize, imitwe ya Ntare irashira, abasigaye bakijijwe n'uko bwari bwije, baragenda bagera aho Ntare yari ari, bati: "Uko utureba uku ni ko tuje ntugire undi utegereza! Abatware bawe bashize, imitwe yawe yashize!" Ntare ahamagara Kinyamakara, azana inzoga ati: "Abanyarwanda ndabashimiye cyane muri abagabo. Watubujije kurwana na Rwabugili, turakunanira n'abatware bange; none uko Rwabugili namubwiwe ni ko mubonye! Rwabugili yazanywe no kunyikisha irungu!" Nuko Ntare asigarana inka zitagira abantu.

*(Bafatiye ku bya Padiri Kagame Alexis)*

## Urugero rw'ubucurabwenge

1. Uyu mwami twimitse ni Mutara, izina rye ari umututsi ni Rudahigwa. Nyina ni Nyiramavugo, izina rye ari umututsi ni Kankazi ka Mbanzabigwi ya Rwakagara, rwa Gaga rya Mutezintare, wa Sesonga, ya Makara, ya Kiramiro, cya Mucuzi, wa Nyantabana, wa Bugirande ,bwa Ngoga, ya Gihinira, cya Ndiga, ya Gahutu ,ka Serwega, rwa Mututsi, akaba umukobwa w'Abega. Nyina ni Nyiranteko ya Nzagura ya Mbonyingabo akaba umukobwa w'Abashambo. Aho ga nyine Abega bakabyarana abami n'Abanyiginya.
2. Mutara ni uwa Ruganzu, izina rye akiri umututsi akaba Ndori. Nyina ni Nyiraruganzu, izina rye akiri umututsi akaba Nyabacuzi ba Kibogora: akaba umukobwa w' aAbakono. Nyina akaba Nyirarugwe wa Nkuba ya Bwimba bwa Gitore cya KigeriMukobanyaumwami wa rubanda: akaba umukobwa w'Abanyiginya.Aho ga nyine Abakono bakabyarana abami n'Abanyiginya.

*(Bafatiye ku bya Padiri Kagame Alexis)*

# Inyunguramagambo nshya

**A**

- **Abatasi:** abantu boherezwaga mu gihugu kitari icyabo biyoberanyije kugira ngo bamenye amabanga y'ibijyanye n'ingabo ndetse n'intwaro bafite kugira ngo nibakenera kubatera bazamenye uko babyitwaramo.
- **Abavuzi b'amacumu:** abantu bajyanaga n'ingabo ku rugamba kugira ngo nirurangira bazavuge uko igitero cyagenze. Abavuzi b'amacumu birinda kuvuga abapfuye cyangwa abahunze.
- **Abo byagize imbata:** Abo byigaruriye, abo byagize abagaragu, badashobora kubyigobotora, kubireka.
- **Abo byakoronije:** abo byahinduye abagaragu, abo byagize imbata.
- **Agakungu:** ihuriro ryanduza ingeso mbi.
- **Akabande:** igice cy'umusozi giteze buke kiri hagati y'imisozi ibiri.
- **Akanozangendo:** inzoga baha abashyitsi babasezeraho, babifuriza kugera imuhira amahoro.
- **Akanyabugabo:** agashema umuntu yigiramo kakamutera agasumbwe.
- **Akanyamuneza:** umunezero, ibyishimo bihera imbere umuntu yiyumvamo.
- **Akenura inka:** yita ku nka, akorera inka ibyo zikenera kugira ngo zibeho neza birimo.
- **Amadeni:** imyenda.
- **Amafiri:** ibyishimo bidafite aho bishingiye.
- **Amagambo azaba ashize ivuga:** byose bizaba birangiye.
- **Amagi y'umuzungu:** indundo y'amagi abaturage bagemuriraga ababirigi baraye ku gasozi runaka.
- **Amajune:** ibyago, ibibazo, akaga.
- **Amapfa:** icana cyane ry'izuba ibimera bikuma, amazi agakama mu bishanga mu migezi n'inzuzi.
- **Amaso si aya:** nta bwo ari ubwa mbere nkubonye.
- **Amazi atararenga inkombe:** igihe kikiriho, ibintu bitarabakomerana ; bitaracika, bigifite igaruriro, bigishoka.
- **Arabacika:** arapfa, yitaba Imana, avamo umwuka, aratabaruka.

**B**

- **Babaye imbata:** babaye abagaragu.
- **Babaswe n'urumogi:** urumogi rwarabigaruriye ntibashobora kurureka.
- **Bamwemerera batazuyaje:** bamwemerera badashidikanyije, batagononwa.

- **Barasuhuka:** bimukira, bava aho bari batuye bajya ahandi hantu.
- **Bareteta:** ubwoko bw'inzoga y'inkorano
- **Basaranganya:** basangira uduke abantu bafite, basangira ibyo kurya bike bari bafite.
- **Batadukoma mu nkokora:** batatubangamira, bataduca intege.
- **Bihungabanya (ubuzima):** bibugirira nabi.
- **Bimukora ku mutima:** yumva arabikunze cyane.
- **Bimwanga mu nda:** bituma adatuza, gutuma umuntu yivuguruza ku mugambi yari yafashe agafata indi.
- **Binikiza inka:** batangira gukama inka.
- **Bugarijwen'ibiyobyabwenge:** bamerewe nabi kubera ibiyobyabwenge, kubera ibyo bafata bigatuma bitwara nk'abataye ubwenge, nk'abatari bazima.

**C, D, E, F**

- **Canamake:** imbabura cyangwa iziko bitamara inkwi.

**G, H**

- **Guca inshuro:** gukora umurimo uri buhemberwe ibiribwa, gukorera icyo uri burye.
- **Gucocera:** kwambara ibirere cyane cyane igihe umuntu agiye gukora ikintu cyamwanduriza imyambaro, kwambara imyambaro yashaje cyane.
- **Gucurwa inkumbi n'indwara:** kwicwa n'indwara
- **Gufata ingamba:** gushaka uburyo bwo kurwanya ikintu runaka
- **Guha urwaho:** gutuma ikintu bigerwaho, gutanga umwanya.
- **Guhabwa akato:** kutagira umuntu ukwegera ukaba wenyine ku bw'igihano cyangwa ari nk'indwara yandura.
- **Gucibwa ihazabu:** guhabwa igihano cyo gutanga amafaranga ku cyaha wakoze.
- **Guca ukubiri n'ikintu:** kutagira aho wongera guhurira na cyo.
- **Guhagurukira umuntu:** kumufatira ibyemezo bikarishye, bikaze.
- **Guhana umugambi:** kumvikana n'umuntu ku kintu mushaka gukora, ku buryo cyangwa ku gihe kizakorwa.
- **Guhara amagara:** kwiyemeza gukora ikintu ukaba wanakizira.
- **Guhashya mu maguru mashya:** kurwanya kandi ugaca intege ikintu hakiri kare.
- **Guhomba:** gucuruza ukabura inyungu n'igice cy'ayo washoye cyangwa yose.
- **Guhohotera abandi:** kubagirira urugomo, kubagirira nabi.
- **Guhora muri bombori bombori:** guhora mu mahane.
- **Gukomeza umutsi:** kwihangana.
- **Gukumira:** kubuza gukora igikorwa runaka.
- **Gukura se:** gusimbura se.
- **Gushingana akavumu:** kubakana urugo, gushyingiranwa.
- **Gushora imari:** Gushora imari ni ugushyira amafaranga menshi ahantu cyangwa mu bintu ugamije kunguka.
- **Gusonga:** guhwanya ikenda gupfa, kongerera umuntu ibyago cyangwa ububabare yari yisanganiwe n'ibindi.

- **Guta agaciro:** gusubira inyuma mu kamaro cyangwa mu gushima.
- **Guterura ikiganiro:** gutangira kuganiriza abantu, gutangira ikiganiro.
- **Gutesha agaciro umuntu:** kumwambura ubumuntu, gusubiza umuntu inyuma mu kamaro cyangwa mu gushima.
- **Gutora agatege:** gutangira kugira akabaraga/imbaraga.

**I, J**

- **Ibiribwa bihumanye:** ibiribwa byanduye bidafite ubuziranenge
- **Ibizazane:** ibibazo bitandukanye, ingorane zizitira umuntu kugira icyo ageraho.
- **Ibyambu:** ahantu abantu baca bambuka umugezi, ikiyaga cyangwa igishanga, kwaba kugenda ku maguru mu bwato cyangwa banyuze ku kiraro.
- **Icyanzu:** ubusanzwe icyanzu ni agasesero ko mu rugo kazwi na bene urugo, katari irembo rizwi na bose, ribonwa na bose.
- **Igikatsi:** ishinge bengesheje ibitoki maze bakabikamuramo umutobe wose. Bivugwa kandi ku kintu cyose cyashizemo amazi.
- **Igikingi cy'umuntu:** umurima munini umuntu ahinga akawubyaza umusaruro.
- **Igikingi cya sogokuru:** igikingi ni umusozi cyangwa igice cy'umusozi gihabwa umutunzi ngo akigire urwuri rw'inka ze.
- **Igishoro:** ibintu cyangwa imari umuntu ashyira mu bucuruzi kugira ngo bizunguke.
- **Impagarara:** ibintu by'ibizira byaduka ku muntu cyangwa mu bantu benshi bigatuma babura amahoro.
- **Impagarara:** ibitekerezo bituma wumva udatuje mu mutima.
- **Impiru:** agati kabaje nk'agahiri barashisha nk'umwambi.
- **Indangagaciro:** umuco umuntu cyangwa abantu baba bafite utuma bashobora kwitwara neza mu bandi.
- **Inda z'indaro:** inda abakobwa batwita nta bagabo bazwi bafite cyangwa bari bagira.
- **Indiri:** aho ikintu kiba (kirara)
- **Ingaruka:** impinduka mbi, inkurikizi.
- **Ingorane:** ibibazo.
- **Inka z'inyarurembo:** inka zahukaga zigataha mu rugo rw'umwami cyangwa rw'umutware. Kera ubundi inka ziberaga mu nzuri. Izatahaga mu rugo rutari urw'umutware zitwaga Inka z'intahira.
- **Inka z'umugogoro:** ni inka zakamirwaga umuzungu warayе ku gasozi kariho abatunzi, bashoboraga gukama zahumuza bakazicyura, bitashoboka bakiyemeza kujya bagemura.
- **Inka zihumuje:** inka zimaze gukamwa.
- **Inkiko:** imipaka y'igihugu.
- **Inkingi yitwa kanagazi:** inkingi yo mu nzu ya Kinyarwanda yashyigikiraga uruhamo rw'umuryango.
- **Inkingi ya mwamba:** inkingi y'inzu bateraho ingiga y'igiti bashoreraho amaburiti. Mu mwandiko ni ukuvuga ikintu k'ingirakamaro cyane, ibintu byinshi bifite akamaro bishamikiyeho.

- **Inkuyo:** ibyatsi bakoresha bahanagura inka.
- **Intandaro:** inkomoko y'ikintu runaka.
- **Inzu mberabyombi:** inzu iberamo ibirori, bitandukanye.
- **Ipfunwe:** ikimwaro.
- **Iraha:** ibyishimo by'akanya gato.
- **Ishyanga:** imahanga, ahantu ha kure y'aho wari usanzwe utuye.
- **Ishyo ry'inka:** inka nyinshi.
- **Itabaro:** ku rugamba.
- **Itongo ry'umuntu:** aho yigeze gutura, urugo rwasenyutse.
- **Itoto ridahuna:** umubiri utoshye udashobora guta ibara, udashobora gutakaza ubwiza bwawo.

**K, L**

- **Kokamwa n'ubukene:** gukurikiranwa no kuba ikintu iki n'iki kibuze cyangwa ari gike cyane.
- **Kondora umuntu:** guha umuntu wazahajwe n'inzara cyangwa uburwayi amafunguro atuma agarura agatege.
- **Korosora uwabyukaga:** kubwira umuntu gukora cyangwa kugira icyo na we yifuzaga.
- **Kubura agaciro:** kubura uburyo; kwipfusha ubusa; kwigira imburamumaro.
- **Kubwira umuntu inzozi:** kumubwira ibintu bidashoboka; kumurondorera ibyo warose.
- **Kubyinira ku rukoma:** kwishima cyane, kwizihirwa, kumva utuje.
- **Kudandaza:** kugenda umuntu adandabirana; gucuruza utuntu duke.
- **Kudashakira ubwinshi mu mazi:** kudashyira amazi menshi mu kintu.
- **Kudindira:** gutinda ku cyo wakoraga bitewe n'ikintu kigutunguye bigatuma ukererwa nturangize cyangwa ntugere ahantu wagombaga kugera mu gihe gikwiye; guhagarara gukura mu gihe iki n'iki cy'ubuzima.
- **Kudusaba amaboko:** kudusaba umugeni, kudusaba ingufu.
- **Kugandika:** kujya ahantu ku gasozi ukagumayo. Bikunze kuvugwa ku bantu benshi.
- **Kugarizwa n'ubukene:** kumererwa nabi kubera ubukene.
- **Kugishisha inka:** kujyana inka ahantu kure hari ubwatsi aho zarishaga buhashize.
- **Kugundira:** kwimana ikintu ku buryo kukikwaka byavamo imirwano.
- **Kugwa mu kantu:** gutangara cyane.
- **Kujunjama:** kubaho utavuga by'uburwayi bwo mu mutwe
- **Kujya iyo bigwa:** kwerekera kure cyane, mu mahanga ya kure.
- **Kunuma:** guceceka ntukome.
- **Kunywana:** kunywana ni ugukora umuhango wo kugirana amasezerano y'ubucuti no kudahemukirana kugera gupfa. Barasagaga munsi y'umukondo maze buri muntu akanywa amaraso ya mugenzi we avuye aho barasaze, kikaba igihango cyo kudahemukirana bagiranye, ugitatiye kikamusama. Mu muco hanywanaga abagabo gusa, nta mugabo wanywana n'umugore.

- **Kuraba:** kwara amaboko n'amaguru ukitura hasi ugahwera by'akanya gato.
- **Kurabukwa umuntu:** kubona umuntu utateganyaga.
- **Kurangura:** kugura ibintu byo gucuruza, kugurira rimwe ibintu byinshi.
- **Kurarana uburimiro:** uburimiro ni umwanda wo mu buhinge. Kuryama udakarabye uvuye guhinga.
- **Kurasa intego:** byakorwaga bitoza cyangwa barushanwa kurasa. Babaga bashinze ikintu maze bakajya bakirasaho imyambi. Icyo kintu babaga bashinze ni cyo bita intego.
  Kuri ubu iyo bavuze **"kurasa ku ntego."** baba bashaka kuvuga ugusha ku cyo ushaka kuvuga udaciye hirya no hino.
- **Kurimbanya:** kwihangana ugakomeza urugendo usa n'udafite imbaraga.
- **Kurimbura abantu:** ubundi kurimbura igiti ni ukugikurana n'imizi, gushinguza ikintu mu butaka ukagitembagaza. Kurimbura abantu rero ni ugutsemba abantu, kwicira abantu kubamara.
- **Kurira ijori:** kuzenga amarira mu maso kubera ubusaza.
- **Kutagira na mba:** kubura byose.
- **Kutagira urwara rwo kwishima:** gukena bikabije.
- **Kuvumbika umuriro:** kurundarunda umuriro cyangwa kuwushyiramo ikintu gitinda gushya ngo gishire kugira ngo utazima.
- **Kuzabana akaramata:** kubana ubuziraherezo, kubana iteka ryose.
- **Kuzamuka amara masa:** gutererana ubusa, kuzamuka umusozi ufite ubusa.
- **Kuzibiranya umuntu mu maso:** kubuza umuntu kureba, guhumisha.
- **Kwadukira:** kwibasira bwa mbere.
- **Kwibasira imbaga:** gufata abantu benshi cyane
- **Kwibasira umuntu:** kubonerana umuntu umukorera ibintu ubutaruhuka cyangwa gushaka kurangiza ikintu, kwikoma.
- **Kwicira isazi mu jisho:** gucika intege ubitewe no gusonza.
- **Kwigira indakoreka:** kunanirana.
- **Kwigira nyoni nyinshi:** kwiyoberanya.
- **Kwigunga:** kuba wenyine nta wukuvugisha.
- **Kwinumira:** kwicecekera.
- **Kwisunga abandi:** kwegera abandi ngo mugire igikorwa mufatanya gukora.
- **Kwitabira:** kugarura ijwi kw'ikintu ryikubiseho.
- **Kwitahira:** kwitaba Imana.
- **Kwiva inyuma:** gukorana ikintu umurava.
- **Kwiyuha akuya:** kunanirwa kubera ko wakoze cyane.
- **Kwizimba mu magambo:** kuvuga menshi ugatinda.

**M**

- **Mu bikingi by'irembo:** hagati mu ngiga z'ibiti bibiri binini biba bishinze kandi bireshya n'urugo mu buhagarike iburyo n'ibumoso bw'irembo (umwanya uri hagati y'ibyo biti).
- **Mu maguru mashya:** uwo mwanya, bidatinze, ibintu bigishoboka.
- **Mukabiva imuzingo:** mukabisobanura bihagije.
- **Muriture:** ubwoko bw'inzoga y'inkorano.

**N, O, P, R, S**

- **Ngisimbuka akatsi:** ntacyo ngishoboye, singishoboye kugenda, ndashaje.
- **Nyirabayazana:** uwatumye ikintu kiba, icyateje ibyago.

**T**

- **Tureba ibirorirori:** tureba dusa n'abahunyeza, ntitureba neza kubera ikibazo cy'uburwayi bw'amaso.
- **Tuzabagerere mu ko mwatwujurijemo:** tuzabakorera nk'ibyo mwadukoreye.

**U, V, W, Y, Z**

- **Ubumuntu:** kamere muntu.
- **Uburimiro:** umwanda umuntu aba afite iyo ahinguye.
- **Uburyo butaziguye:** uburyo budaciye kure.
- **Uburyo buziguye:** uburyo buciye kure.
- **Ubutegetsi bwa kiboko:** ubutegetsi bukandamiza, ubutegetsi bukoresha igitugu.
- **Ubwomanzi:** uburumbo, uburara ku mukobwa.
- **Umugambi mubisha:** inama yo gukora ikintu cy'ubugome kabuhariwe umuntu yigana abandi.
- **Umuntu wazahajwe n'inzoga:** uwishwe n'inzoga umusatsi warahishije, uwabaye nabi kubera inzoga.
- **Umusangizamisango:** umuhuza w'ibiganiro mu gihe cy'ubukwe.
- **Umusangwa mukuru:** umuntu uhagarariye umuryango w'umuhungu cyangwa w'umukobwa ushyingirwa.
- **Umutahira:** umushumba.
- **Umuturirwa:** inzu ndende irimo amazu menshi agerekeranye.
- **Umuziro:** ikintu kibujijwe gukorwa, cyakorwa hakaza amakuba akomeye.
- **Urugerero:** aho ingabo cyangwa intore zitorezaga.
- **Uruhanga ruharaze imvi:** umutwe urimo imvi.
- **Urushingati:** agati k'umuko bakubagamo urushingo kugira ngo haboneke umuriro.
- **Urushingo:** agati k'umuko bakoreshaga bashaka umuriro.
- **Urwererane rw'imyenda:** imyenda ikeye, y'umweru dede!
- **Urwungano rw'imyakura:** urwungano rujyanye n'imikorere y'ubwonko.
- **Uwishoye mu biyobyabwenge:** uwijyanye, uwifatiye ikemezo cyo kunywa ibiyobyabwenge.
- **Wagukebura:** wakugarura, wakubuza gukora ikibi.
- **Yokamwa n'ingeso mbi:** yibera mu gukora ibibi gusa, nta kiza akora.

# Inyandiko n'ibitabo byifashishijwe


1. BIGIRUMWAMI, A.,1985, *Ibitekerezo, ibyivugo, kuvuga inka, inanga, indirimbo, Nyundo.*
2. BIZIMANA S, KAYUMBA C., 2011, *Inkoranya y'Ikinyarwanda mu Kinyarwanda*, IRST, 2ème Edition.
3. BIZIMANA Simon et alii, 1998, *Imiteêrere y'îkinyarwaanda, igitabo I, Amajwî, amagaambo n'întêruro*, Butare, IRST.
4. BIZIMANA, S, 2002, *Imiteêrere y'Îkinyarwaanda II*, IRST, Butare.
5. BIZIMANA, S. n'abandi bashakashatsi ; 1998 ; *Imiterere y'IkinyarwandaI*, Amajwi, Amagambo n'interuro, Butare IRST.
6. BIZIMANA, S., RWABUKUMBA, G., 2011, *Inkoranya y'Ikinyarwanda mu Kinyarwanda*, IRST, 1ère Edition.
7. COUPEZ, A. KAMANZI, 1970, *Littérature de cour au Rwanda*, Oxford.
8. CREPEAU P. et BIZIMANA, S., 1979, *Proverbes du Rwanda*, Butare, INRS, Publication n°19.
9. DION, GILLES-MARIUS, 1971, *Devinettes du Rwanda-Ibisakuzo*, Butare, Edit. Universitaire du Rwanda, coll. "Muntu."
10. DUBOIS, J., et alli, 1973, *Dictionnaire de Linguistique*, Larousse Paris.
11. FOUNTAIN PUBLISHERS, 2011, *Ikinyarwanda, Igitabo cy'umunyeshuri, Umwaka wa 6*, Fountain Publishers, Kigali.
12. FOUNTAIN PUBLISHERS, 2011, *Ikinyarwanda, Igitabo cy'umwarimu, Umwaka wa 6*, Fountain Publishers, Kigali.
13. GENETTE, G., 1987, *Figure II*, Seuil, Paris.
14. IGIRANEZA, T., 1990; *Ikinyarwanda, Ikibonezamvugo, iyigantego ; Inshoza y'inshinga nyarwanda*. Kigali, MINEDUC.
15. IGIRANEZA, T., 1990, *Isomo ry'ikibonezamvugo: iyigantego, inshoza y'inshinga nyarwanda*, Kigali.
16. IGIRANEZA, T., 1991, *Ikibonezamvugo k'Ikinyarwanda, Iyigamajwi n'Iyigamvugo, Igitabo cy'umunyeshuri umwaka wa 2 n'uwa 3*, BPS, Kigali.
17. IKIGO CY'UBUSHAKASHATSI MU BY'UBUHANGA N'IKORANABUHANGA(IRST), 1998, *Imiterere y'Ikinyarwanda, Igitabo I*, 1998, Pallotti-Presse, Kigali.
18. Ingoro y'Umurage w'u Rwanda, 2005; *Ibirari by'insigamigani*, icapisho rya gatatu, Printer Set.
19. IRST, 2000, *Inkoranya y'Ikinyarwanda mu Kinyarwanda*, Igitabo cya I-IV, Butare IRST.

**20.** Jean – François Jeandilou.2000., *L'analyse textuelle.*, Paris: Armand colin.
**21.** KAGAME, A., 1943/1946, *Inganji Karinga*, Kabgayi, 2V.
**22.** KAGAME, A., 1988, *Amazina y'inka*, Kigali, Régie de l'imprimerie Scolaire.
**23.** KAREGE, F., 1982. *Mwanankundi*.
**24.** KAYUMBA, C., 2005, *La poésie héroïque rwandaise: ibyîivugo*, Butare, I. R. S. T.
**25.** MBONIMANA, G., 1985," *La métrique dans la poésie pastorale au Rwanda, analogie entre le rythme poétique et le rythme musical,"in Le kinyarwanda, études de morpho-syntaxe*, Paris, Bibliothèque de l'information grammaticale pp. 151-165.
**26.** BIGIRUMWAMI, A., 2004, *Imihango n'imigenzo n'imiziririzo mu Rwanda*, Diocèse de Nyundo, quatrième édition.
**27.** MIJESPOC, 1988 *Ibirari by'insigamigani*, Igitabo cya mbere, Icapiro rya gatatu.
**28.** MINEDUC, 2015, *Integanyanyigisho y'Ikinyarwanda mu kiciro cya kabiri*, Kigali.
**29.** Minisiteri y'Amashuri Abanza n'Ayisumbuye, 1982, *Amuga y'inyigisho y'Ikinyarwanda mu mashuri yisumbuye*, Kigali.
**30.** Minisiteri y'amashuri Abanza n'ayisumbuye, 1982, *Inyandikomvugo y'ihugurwa ry'abarimu b'Ikinyarwanda*, Kigali.
**31.** Minisiteri y'Amashuri Abanza n'ayisumbuye, 1988, *Ikinyarwanda, gusoma no gusesengura imyandiko V.A, igitabo cy'umunyeshuri, umwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye*, Kigali.
**32.** Minisiteri y'amashuri Abanza n'ayisumbuye, 1990, *Ikinyarwanda. Ikibonezamvugo: Iyigantego. Inshoza y'inshinga nyarwanda. Isomo ryateguwe na Igiraneza Tewodomiri*, BPES, Kigali.
**33.** Minisiteri y'Amashuri Abanza n'ayisumbuye, 1992, *Ikinyarwanda: Ihugurwa ry'abarimu bo mu kiciro cya mbere cy'amashuri abanza*, Kigali.
**34.** Minisiteri y'Amashuri Abanza n'ayisumbuye, 1994, *Ikinyarwanda: ihugurwa ry'abarimu b'amashuri abanza*, Kigali.
**35.** Minisiteri y'uburezi, 1996, *Integanyanyigisho z'Ikinyarwanda mu kiciro cya kabiri cy'amashuri yisumbuye*, NCDC, Kigali
**36.** Minisiteri y'Uburezi, 2002, *Urwunge rw'imfashanyigisho zigenewe guhugura abarimu b'amashuri abanza. Ikibonezamvugo, umwandiko, ubuvanganzo nyarwanda, ururimi n'ubwumvane n'imbonezamasomo y'Ikinyarwanda*, Kigali, ADRA-Rwanda(AREP).
**37.** Minisiteri y'Uburezi, 2008, *Ikinyarwanda: Imyandiko mfashanyigisho. Igitabo cy'umunyeshuri, Umwaka wa mbere*, NCDC, Kigali.
**38.** Minisiteri ya Siporo n'Umuco, *Amabwiriza ya minisitiri n° 001/2014 yo ku wa 08/10/2014 agenga imyandikire y'Ikinyarwanda*, kigali.
**39.** MUTAKE T., 1991, *Ikinyarwanda, ikibonezamvugo, imbonerahamwe y'itondaguranshinga risanzwe*, Kigali, IMPRISCO.
**40.** MUTAKE T.,1987, Ihugura ry'abarimu b'Ikinyarwanda mu mashuri yisumbuye, ikiciro cya mbere(1987-1988); *Ikibonezamvugo: itondaguranshinga risanzwe*, Kigali.
**41.** MUTAKE, T., 1991, *Ikinyarwanda, ikibonezamvugo, imbonerahamwe y'itondaguranshinga risanzwe*, Kigali, IMPRISCO.

**42.** MUTAKE, T.,1987, Ihugura ry'abarimu b'Ikinyarwanda mu mashuri yisumbuye, ikiciro cya mbere (1987-1988); *Ikibonezamvugo: itondaguranshinga risanzwe*, Kigali.

**43.** MUTAKE, Th., 1987, *Itondaguranshinga ry'Ikinyarwanda, umusogongero*, Kigali ubuyobozi bw'ibwinteganyanyigisho z'amashuri yisumbuye.

**44.** NCDC, 2008, Ikinyarwanda 6, *Imyandiko mfashanyigisho*, *Igitabo cy'umunyeshuri*, Kigali.

**45.** NIYITEGEKA, M. Y., 1989. *Wishavura*., Printer Set:, Neli.

**46.** NKEJABAHIZI, J.C., 2005, *Inkuru ndende n'ikinamico*, Butare, UNR.

**47.** NKEJABAHIZI, J.C., 2005, *Ubusizi nyarwanda*, Butare, UNR.

**48.** RUGAMBA, C., 1979, *Umusogongero*, Butare, I. N. R.S.

**49.** RWAMAMARA M., 1987, *Gusoma no gusesengura imyandiko, umwaka wa gatanu V.A.: Ihugura ry'abarimu b'Ikinyarwanda mu mashuri yisumbuye* (1987-19888), Kigali.

**50.** TODOROV, T. 2001, (2ème éd.), *Théorie de la literature*, Seuil, Paris.

**51.** UZABAKIRIHO, S., 2007, *Ingeri z'ubuvanganzo nyarwanda*, Butare, UNR.


## Imbuga nkoranyambaga


http://reb.rw/fileadmin/competence_based_curriculum/syllabi/Upper_Secondary/Ikinyarwanda_mu_mashami_y_indimi.pdf: ku wa 20/7-30/8/2016.

http://documents.tips/documents/uturango-twikeshamvugo-mu-busizi-nyarwanda-bwubu.html: ku wa 24/7-23/8/2016.

http://umuco-nyarwanda.blogspot.com/: ku wa 2/7-3/8/2016.

http://www.olny.nl/RWANDA/Recits_Populaires_Folk_Stories/S_Uzabakiriho_Ingeri_Ubuvanganzo.html: ku wa 27/6-30/8/2016.

http://genocidewatch.org/genocide/tenstageofgenocide.ku wa 28/08/2017.